

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4 • 2009

З М І С Т

CONTENTS

Статті

КИСЛИЙ О.Є. До питання про антропоморфні стели Північного Причорномор'я
РУДИЧ Т.О. Населення Лівобережної України давньоруської доби за матеріалами антропології

3

16

Публікації археологічних матеріалів

САМОЛЮК В.О. Нові поховальні пам'ятки городоцько-здвбицької культури
КОЗАК Д.Н., ШИТА Т.М. Старожитності поморсько-кльошової культури на поселенні біля с. Хрінники (уроч. Шанків Яр)
КАЛАШНИК Є.С. Про датування пожежі на укріпленнях фортеці XVII—XVIII ст. у с. Білики

26

38

50

До історії стародавнього виробництва

ОСТРОВЕРХОВ А.С. Склянні парфумні палички римського часу
НЕДОПАКО Д.П. Залізні вироби з Рухотина

57

68

Articles

KYSLYJ O.Ye. To the Issue on the Anthropomorphic Steles in the North Coast of the Black Sea
RUDYCH T.O. Population of the Ukrainian Left Bank Region of the Dnipro River in the Ancient Rus Period on the Anthropological Materials

Publications of Archaeological Materials

SAMOLYUK V.O. New Burial Monuments of Horodotsko-Zdovbytska Culture
KOZAK D.N., SHYTA T.M. Antiquities of Pomorsko-Klyoshova Culture at the Settlement near Khrinnyky Village (Shankiv Yar tract)
KALASHNYK Ye.S. About the Date of Conflagration at the Fortifications of the 17th through the 18th centuries Fortress in Bilyky Village

To the History of Ancient Crafts

OSTROVERKHOV A.S. Glass Perfume Sticks of the Roman Period
NEDOPAKO D.P. Ironware from Rukhotyn

Пам'ять археології

ТРЕМБИЦЬКИЙ А.М. Євфимій Йосипович Сіцінський: життя віддане науці (до 150-річчя від дня народження)

In Commemoration of the Archaeology

76 TREMBITSKYJ A.M. Yevfymiy Yosypovych Sitsinskyj: Life Given to the Science (to the 150th Anniversary)

Рецензії

ВОЙНАРОВСЬКИЙ В.М. Рец.: Денис Козак. Венеди

Book Review

79 VOYNAROVSKYJ V.M. Re.: D.N. Kozak. The Vistula Veneti.

ПЕТРАУСКАС О.В., ГОРБАНЕНКО С.А. Рец.: Б.С. Строцен. Черняхівська культура Західного Поділля

87 PETRAUSKAS O.V., HORBANENKO S.A. Re.: B.S. Strotsen. Chernyakhivska Culture of the Western Podil Region

КЛЕЙН Л.С. Перегляд катакомбної спільності (про дискусійну працю С.Ж. Пустовалова)

90 KLEYN L.S. Review of Catacomb Culture Community (about the disputable work by S.Zh. Pustovalov)

Хроніка

До ювілею Ірини Миколаївни Шарафутдінової

News Review

104 To the Jubilee of Iryna Mykolaivna Sharafutdinova

Вітаємо з 60-річним ювілеєм Сергія Анатолійовича Скорого

105 Congratulations to Serhiy Anatoliyovych Skoryj on his 60th Anniversary

До 60-річчя Юрія Вікторовича Болтрика

108 To the 60th Anniversary of Yuriy Viktorovych Boltryk

«Моя робота — турбувати вічність» (до 60-річчя С.Б. Буйських)

110 «My work is to disturb the eternity» (to the 60th Anniversary of S.B. Buyskykh)

Пам'яті Марка Борисовича Щукіна

112 To the Memory of Mark Borysovych Shchukin

ЧЕРНОВОЛ І.В. Виставка книжкового зібрання Федора Кіндратовича Вовка

114 CHERNOVOL I.V. Exhibition of Collection of Books of Fedir Kindratovych Vovk

Наші автори

117 **Our Authors**

Список скорочень

118 **Abbreviations**

Алфавітний покажчик змісту журналу «Археологія» за 2009 р.

119 **Index of Publications in «Archaeology» Journal in 2009**

О.Є. Кислий

ДО ПИТАННЯ ПРО АНТРОПОМОРФНІ СТЕЛИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Історія виникнення, розвитку та занепаду своєрідного мистецтва антропоморфних стел з характерним виступом-головою розглядається з позицій відтворення населення як соціального явища.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, доба бронзи, антропоморфні стели, демографічна ситуація

Кам'яні антропоморфні стели, які походять, переважно, з території Північного Причорномор'я, лишаються однією з найактуальніших тем і таємниць археології. Багато дослідників аналізували ці знахідки з різних сторін — з точки зору їх культурної належності (від загадкової енеолітичної приморської культури до кіммерійської), аналогів у Середземномор'ї, мистецтвознавчого і соціологічного підходів, типології та ін. (найкраще подано атрибуцію керносівського ідола у виданні: Давня... 1997, с. 494). Для ознайомлення з бібліографією відсилаємо читача до кількох відомих праць (Формозов 1969; Телегін 1971; Тошев 2002; Черняков 2005).

Прорив у дослідженні можна було б здійснити за умови досконалої типології антропоморфних стел, насамперед з характерним невисоким виступом-головою у верхній частині (далі умовно: антропоморфи з виступом, чи АВ стели). Але це було б можливим, якби ми знали смисл цього давнього мистецтва та культурну атрибуцію хоча б більшості пам'яток. Без цього дослідникам доводилось розробляти дещо штучні типології, наприклад, відносячи яскраві стели до однієї культури, а простіші — до іншої (Щепинский 1963), або ж, вибудувавши ряд від найпростіших стел без виступу-голови до найскладніших (у яких голову вповні виокремлено чи наявні інші деталі), отримати типологію, що суто зовні набувала вигляду довгого (сім типів) «прямого еволюційного ряду» (Формозов 1969, с. 179). Проте зрозуміло, що такий «повний» ряд може бути і не пов'язаним із розвитком виробів/традиції у часі. Через те виникла потреба в інших типологіях, менш детальних (Довженко 1979; Тошев 2002), мож-

ливо, більш практичних, хоча і типологія А.О. Щепинського теж варта уваги.

Отже, було б доцільним: проаналізувати економічні та соціокультурні умови від зародження до занепаду мистецтва АВ стел і уявити те населення, котре створило такі стели.

Стосовно другого питання одразу слід зауважити, що воно пов'язане із загальною проблемою конвергенції далеких культур чи стадіального розвитку. Немає наразі визнаної теорії соціокультурно виправданих аналогів. У нашому випадку ми змушені розглядати досить далекі середземноморські зразки АВ стел та похідні від них. Можна спиратися на уявлення про господарсько-культурний тип, що стало особливо цінним у науці з огляду на недоліки формаційної періодизації історії, проте цього недостатньо. Часто дослідники керуються професійним відчуттям міри, але якщо воно не завжди спрацьовує навіть у випадку пошуку аналогів серед добре досліджених і культурно атрибутованих артефактів (як то відомий феномен тотожності неолітично-енеолітичної мальованої кераміки від Баншань-Яншао до Трипілля), то тим складніше з досліджуваними артефактами. У подібних випадках у нас немає якоїсь загальної ланки пізнання, що зробила б відповідь простою і зрозумілою. Наприклад, рогові шипасті псалії з просторів Євразії дослідники, не вагаючись, включають до загальної схеми розвитку із загалом доволі відмінними бронзовими псаліями з Мікен, Гази, Рас Шамри, бо є загальне уявлення про розвиток конярства, кінського спорядження та процеси елітогенези (О.Ю. Кузьміна, О.М. Лесков, В.В. Отрошенко, І.Т. Черняков та ін.), нарешті, про спільні демографічно-економічні процеси в цих регіонах (Кислий 2003—2004, с. 118—

© О.Є. КИСЛИЙ, 2009

124). Отже, актуальним буде звернення до теоретичних проблем першого питання.

Аналіз зображень на стелах переконав дослідників, що маємо справу з чоловічим антропоморфним образом часу формування та панування патріархальних стосунків (Давня... 1997, с. 367). З цим можна погодитись за одного уточнення. Освоєння степової смуги скотарями проходило поступово, це був процес тривалий. Дослідники показали, як освоювалися широкі простори степу за доби бронзи (Отрощенко, Болтрик 1982). Та, власне, й освоєння степів скіфами-кочовиками не можна назвати повним з точки зору повноцінного розвитку відтворювального господарства. Воно вимагало певних зусиль, призводило до тривалих деструкцій в економіко-демографічному розвитку, в структурі соціумів (надалі: демоекономічний розвиток і демоекономічні відносини, як такі, що виникають у суспільстві з приводу відтворення життя в цілому, включаючи відносини «природа—суспільство»)¹. Що найперше траплялося з такими соціумами, коли йшлося про освоєння нових територій чи суспільно важливих новітніх технологій? Виникала нагальна потреба у зміні якості населення, а конкретно і найбільш яскраво — у прирості чоловічої його частини. Вирішувалось це порізному у різні часи. Можливим був міграційний притік своєрідного за якісними показниками населення, себто маскулінізованого, або тільки чоловіків, що добре відомо з історії. Але в умовах закритих чи значних територій, як то степи Євразії, виникала системна потреба у якісно новому населенні, де чоловіків має бути стільки, щоб вистачало на війни, освоєння нових земель, випас численної худоби, підневільну працю у господарствах батьків, старших братів. Характерним було приблизно подвійне чисельне переважаєння чоловічої частини населення у дорослому віці, і певна частина чоловіків ніколи не мала сім'ї, тому що була позбавлена цього права. Маскулінізація досягалася шляхом більшої тривалості життя чоловіків у порівнянні з жінками (Кислий 1989), причому сам механізм реалізації цього врешті-решт не є важливим. Відтак, додатково зростала потреба у прирості населення взагалі. І оскільки процес спеціально не міг бути відрегульо-

¹ Широке розуміння відтворення народонаселення як суспільно-історичного процесу є складовою теорії періодизації історії на основі не безумовного соціально-економічного прогресу, а діалектичної взаємодії потреб та можливостей розвитку певних історично змінюваних якостей населення (Кислий 2005).

ваним і диспропорції наростали, то періодично виникала потреба змішування населення, наприклад із землеробами, в середовищі яких такі демоекономічні диспропорції стадіально вже минули, постійно здійснювалися спроби пошуку землі, де можна займатися землеробством чи мисливством, використати можливості осілого життя.

На теренах Північного Причорномор'я, головню у лісотепі, в IV — першій половині III тис. до н. е. існувала розвинена землеробська культура, що розширювалася, потужно продукувала численне населення, яке тиснуло і на степові зони. Власне ті племена, які розповсюджувалися в степах і про які йдеться, повинні були одними з перших за часів становлення відтворювального господарства спробувати вирішити проблеми далекими походами. Інша справа, що такі походи не стали тоді систематичними, оскільки ще не з'явився і не був достатнім той прошарок суспільства, котрий породить вільних від прямих обов'язків у соціумі військовиків — шукачів пригод на стороні.

Крім того, в самих соціумах загострювалися соціально-економічні суперечки з приводу власності, відносин між статями, статево-вікової класової експлуатації. Суспільство обов'язково повинно було маскулінізуватись, патріархальні стосунки мали перемогти, проте не відразу. За такої ситуації дуже імовірним є виникнення тенденцій до пошуків влади жінками. Сама по собі зміна гендерних ролей є припустимою, і можливість того давно показана етнологами й соціологами, починаючи з М. Мід (Mead 1935). Припущення небезпідставне з двох причин. По-перше, поряд зі степовиками були приклади іншого типу господарювання, наприклад трипільського, де жінка була відносно шанованою. По-друге, окремі антропоморфні стели свідчать про ситуацію гендерного протистояння. Найперше, це дві тірітакські АВ стели², що передають парне зображення чоловіка та жінки. Вони тотожні за стилем, в однаковій манері виконані їхні верхні частини, навіть нижні, що були сховані в постамент чи землю, мають однаковий укіс, проте жіноче зображення масивніше, передане більш велично. Якщо умовно відкинути ту частину стел, яка закривалась постаментом, то жіноча стела буде вищою за чоловічу. Разом з тим, з точки зору історичного гендерного розвитку суспільства, навіть рівноправність на зображен-

² Часто забувають, що в Тірітаці знайдено також рештки третьої стели, але не в підмурку стіни ранньокласичного періоду, а поряд, у завалі каміння (Книпович, Славин 1941, с. 39).

нях не є для того часу характерною. Може йтися тільки про відображення ситуації певного протистояння аж до зміни, знову підкреслимо, гендерних ролей.

Мабуть, багато знахідок примітивних, без зображень, парних стел чи відразу двох стел у перекритті могили, в огорожі-кромлесі (Широке біля Кривого Рогу, Артезіан на Керченському п-ві, Портове, Попівка в Західному та Північно-Західному Криму та ін.) спочатку зображували пару — чоловіка та жінку. Тут ми не торкаємося теми культового зв'язку стел і поховання. Просто врахуємо, що у випадку встановлення двох стел на вівтарі чи застосування у ритуалі існує висока вірогідність їх подальшого сумісного використання. Зрозуміло, що за нашою версією таких парних стел мусить бути доволі багато. Так воно і є. За підрахунками Н.Д. Довженко, із 89 поховань з антропоморфними стелами 22 мали по дві стели і тільки шість поховань — три або чотири, решта — одну (Довженко 1979, с. 29).

Тема гендерного протистояння у суспільствах того часу була досить актуалізованою. Інша справа, що вона проявлялася в мистецтві найбільш тоді, коли жінка отримувала хоча б якісь можливості соціального самовираження або була причетною до творення зразків мистецтва. Саме тому тема боротьби жіночого та чоловічого начал більшою мірою знайшла відображення в орнаменталі кераміки степових культур Північного Причорномор'я доби енеоліту—бронзи. Зразки кераміки трипільської землеробської культури не мали подібного, бо там не було такого гострого гендерного протистояння (Кислий 2005, с. 96—101, ін.). Як мусили вчинити творці стел, якщо тема протистояння лишалася, але не було техніко-економічних можливостей ставити дві стели або традиція «двох стел» відживала? Певний час вони змушені були зображувати таке протистояння на одній стелі, що й маємо на знахідках із Казанків, Верхоріччя (Крим), Морелі (Франція, Авейрон) та ін. Чому не завжди на таких парних зображеннях підкреслено стать, як то на стелах з Верхоріччя та Морелі? Присутність образу жінки поруч із чоловіком означала зміну звичної гендерної ролі жінки, аж до її виконання владних та військових функцій. Таке трактування парних сцен не виключає попередніх гіпотез: зображення могло передавати весільний танок, що символізував змагання чоловіка та жінки, або ж було символом їх єднання через протидію різних племен. Особливо показовою є верхоріченська стела — дві фігури

із підкресленими ознаками статі³, розміщеними нижче пояса на лицьовій стороні (рис. 1, I). Крім них, на жодній зі сторін зображень немає, хоча поле вище пояса дуже перевантажене. Додатково вище пояса подано також сцену із двох фігур без ознак статі. Отже, авторів, крім сюжету танку-боротьби, важливо було у певному місці стели додатково підкреслити стать осіб і гендерну ситуацію в суспільстві.

А чи могло суспільство припускати зміну гендерної ролі чоловіком? Не тільки могло, але й потребувало цього, найперше, в міфо-ідеологічному сенсі і всупереч реальній природі. Поступово праця чоловіка-патріарха у суспільстві (особливо скотарів) та його влада над худобою, майном, жінками, молодшими чоловіками, воїнами набувала дедалі більшого значення. Вже не було потреби доводити, що потомство належить володарю-чоловіку. Тепер важливим було визнання та затвердження ролі «надбатька» у тій його міфічній іпостасі, за якою від нього залежало не тільки усе реальне життя, а й розмноження племені. Патріархальні стосунки перемогли, закріплювались релігіями, у яких один бог-чоловік творив усе. Таке творення було надабстрактним, вимагало відволікання від тих речей (пов'язаних з відтворенням життя у найширшому його розумінні), від яких не міг абстрагуватись землероб. Особливо зауважимо, ця віра, її розвиток був економічною вимогою того часу. Це помітив у своїх прискіпливих дослідженнях О. Мень, коли зазначав, що магізм землероба, селянина-язичника є ближчим до реального пізнання суті речей, аніж віра скотаря. Щойно скотарі-ібри осідали на землю, у них з'являлося інше світосприйняття і потреба в зображеннях (Мень 1991, с. 251). Процес відтворення життя, функціонування демоекономіки землероба навіть у найскладніші часи потребував реалістичних зображень, тоді як демоекономіка скотарів вимагала абстрактнішого світосприйняття (Кислий 2005, с. 144—158 ін.). Поза тим, у суспільстві, де особливо важливим був приріст населення, де Бог не обіцяв блаженств раю, але обіцяв вірним розмноження («розмножу потомство твоє немов зорі на небі»⁴ — найчастіше повторю-

³ Повідомлення про «дві схематичні постаті з... виділеними між ногами символами чоловічої статі» (Черняков 2005, с. 38) є помилковим. Ліва фігура на верхоріченській стелі — жіноча (рис. 1, I). Статевий орган тут передано двома (а не однією, як на малюнку у статті І.Т. Чернякова) звислими дугами подібно до стилю багатьох бронзових статуеток з Кавказу (Марковин 1986, рис. 3, 6; 2, 9; 15) та ін.

⁴ Буття 22, 17. Більшість цитат з Біблії подано за несинодальним виданням (Біблія 1992).

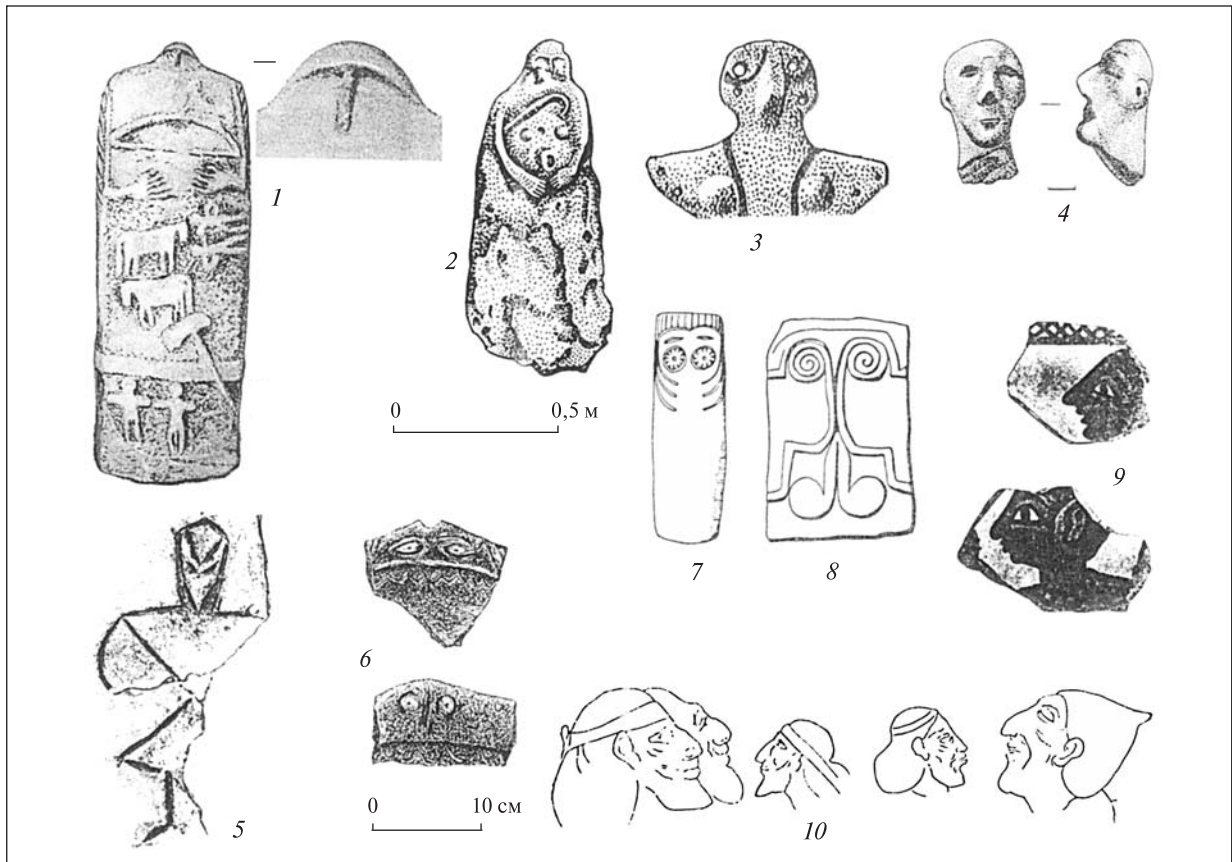

Рис. 1. Типові зображення облич у мистецтві енеоліту — раннього залізного віку: 1 — Верхоріччя, Крим (Сімферопольський краєзнавчий музей, передня частина стели і деталь); 2 — Коллорж, південь Франції (Формозов 1969, с. 175); 3, 4 — Трипілля, поселення Кошилівці (деталь) та Коломийщина II (Археологія... 1985, с. 227, 241); 5 — Усатове (Формозов 1969, с. 152); 6 — кераміка стилю «oculus» з Трої I (Korfmann, Mannsperger 1998, S. 53); 7 — Лос-Міл'ярес, Південно-Східна Іспанія (середина III тис. до н. е.; Брей, Трамп 1990, с. 159); 8 — Кастелуччо, Сицилія (III тис. до н. е.; Брей, Трамп 1990, с. 104); 9 — хананійці, Близький Схід (Тураєв 1936, II, с. 18); 10 — сирійці, Близький Схід (зображення на єгипетських рельєфах; Тураєв 1936, II, с. 26)

вана обіцянка з вуст Яхве—Jhwh—יהוה), встановлювалися особливі ідеолого-міфологічні норми взаємозв'язку чоловіка-володаря з процесом розмноження. Саме тому Зевс зі своєї голови народив Афіну, хуррито-урартський Кумарбі таким же чином — Тешшоба, Брахма зі свого тіла — Савітрі, численні біблійні патріархи — потомство («Авраам породив...», «Лемех породив...»; Яхве казав Якову: «Царі вийдуть зі стегон твоїх...» — Бут. 35, 11). Таким чином, дуже ймовірно (хоча є певний сумнів), що деякі стели, дещо пізніші на тлі згаданих, одночасно представляли і жіночу, і чоловічу іпостасі. Саме в демоекономічному сенсі слід пояснювати сумісне зображення чоловічих та жіночих статевих ознак на деяких бронзових статуетках з Кавказу чи так само рідкісну відсутність ознак статі (Марковин 1986, с. 84). Цей висновок є очевидним ще й тому, що у тій скульптурі маємо зразки не просто людських зображень із підкресленими статевими органами, а певний стан відносної розвиненості гендерних відносин у суспільствах, що їх лишили.

Слід врахувати представлені на інших АВ стелах сцени статевих актів та попарне зображення різних видів худоби. Вони не є простим відображенням культу родючості (Формозов 1969, с. 189). Це, перш за все, вираз посталих суспільних потреб розмноження у населення, що освоювало новий тип (стадію) демоекономіки. Загалом у первісному мистецтві надзвичайно мало, з огляду на загальну потребу приросту населення (Генінг 1989, с. 50; Кислий 1989), сцен статевих актів, а надто відвертих, бо, як вважають дослідники, важливою була межа допустимого. Наприклад, відоме верхньопалеолітичне зображення запліднення жінки (Дордонь, Франція), але не чоловіком, а оленем. Для появи таких демонстративних зображень на офіційних «постерах» мало відбутися: чітке суспільне розуміння та затвердження нової гендерної ролі чоловіка і більш стійке затвердження культу-ідеології, за яким «все виходить зі стегон чоловіка» — творця, патріарха, вождя. Не жінку, а чоловіка пов'язують

із поняттям «розмноження». Відтак, на новому рівні гендерного розвитку тепер дозволялося віддавати свою жінку комусь для того, щоб отримати зиск, чи демонструвати клятви на чоловічих статевих органах, коли йшлося про найважливіше для вічності — продовження себе у потомстві, про численне потомство (за Біблією). Отже, можна виокремити стели періоду «розвиненої патріархальної демократії».

Мимохідь зазначимо, що для степових племен, про які тут ідеться, не були характерними уявлення про посмертну «душу» у нашому розумінні, що, як відомо, підтверджується і першими книгами Біблії. Можливі були рідкісні випадки перенесення без смерті до іншого світу (як у випадку із біблійним патріархом Єнохом). Людина помирала у цьому світі, страх смерті знімався тим, що вона залишалась серед предків, продовживши себе в потомках. Саме розмноження для племені означало «вічне блаженство», бо можна буде доглянути старих, мати сили на війни та мирне життя. І.С. Клочков, досліджуючи духовну культуру вавилонян (Клочков 1983, с. 136), зауважує, що на певній стадії було важливим збереження цілого — роду, племені і т. д. Поки існує таке ціле, знімається психологічний дискомфорт від усвідомлення смертності людини, бо «забезпечується» існування після смерті через реінкарнацію у цьому світі разом з родом. Отже, припущення Н.Д. Довженко (Довженко 1979), що розміщення двох чи більше антропоморфних стел у похованнях ямної культури пов'язане із вірою у «декілька душ», є малоімовірним. Якраз Л.Я. Штернберг, на якого посилається дослідниця, показав, що ідея душі є дещо пізнішим явищем у культурі.

Як же бути з дилемою, коли, з одного боку, більшість АВ стел, знайдених в степах, засвідчують, що вони зроблені фундаментально, занадто були дорогими для нетривалого використання (навіть якщо б йшлося про багаті суспільства) і стояли закріплені надовго вертикально, а, з іншого, їх рідко спеціально використовували в ямних похованнях? І справа зовсім не в тому, що є певна особливість у розміщенні деяких АВ стел в закладі-перекритті могил (Довженко 1979, с. 30—31). Хто має практику кам'яного бутового мурування, той знає, що незвичайний за формою камінь обов'язково особливо і покладеш, а надто камінь, схожий обрисами на людину, коли відбувається поховання. Справа в тому, що, по-перше ямники розуміли, з чим вони мають справу, адже це для них був не просто «звичайний будівельний ма-

теріал», як вважають О.О. Формозов чи Д.Я. Телегін (Формозов 1969, с. 178—179; Телегін 1971, с. 9); по-друге, якби такий будівельний матеріал використовували випадково, то до нас би обов'язково дійшли рештки багатьох тих вівтарів (спеціальних споруд, капищ, якихось місць у товщі курганного насипу, ін.), на яких стояли стели або їхні залишки. Різні факти та точки зору можна узгодити, усвідомлюючи, що вівтарі та стели з якоїсь причини руйнували цілеспрямовано і досить систематично. Причому зображення людей спеціально ховали, як у випадку з білогрудівськими стелами (Телегін 1971, с. 9), а найчастіше — закопували до могили.

Щоб зрозуміти сенс таких дій для давньої людини, звернемося знову до книг Старого Заповіту, аналоги з яких, як показано неодноразово для випадку реконструкцій степового господарства доби енеоліту—бронзи Північного Причорномор'я, виправдані демоекономічно (Кислий 1996; 2005, с. 127—160).

Відомо, що книги Старого Заповіту неоднорідні за структурою як історичне джерело. Крім того, що виокремлюють Яхвіст та Елогвіст, значні частини текстів було перероблено єврейськими жерцями, коли ті додатково ознайомилися з вавилонськими легендами та звичаями, ймовірно, після вавилонської неволі у VI—IV ст. до н. е. Відомий дослідник історії Стародавнього Сходу Б.О. Тураєв, приєднуючись до знаних авторитетів з біблеїстики Х.Ф. Ільгена, Ю. Вельгаузена, Е.Г.Е. Реуса, писав, що новий прошарок вставок найчастіше «включає священницькі закони Вих. 25—31, 35—40, значну частину книг Левит та Чисел, попередньо подані сказання про творення (Бут. 1:1) і потоп» (Тураєв 1936, I, с. 21). Себто, два тексти (до і після розбиття скрижалей), що передають заповіді, отримані Мойсеєм (Вих. 20 і Вих. 34), не будуть дуже пошкоджені вставками. Однак ці тексти різні за основним змістом. У фундаментальній «Історії Стародавнього Сходу» (одному з небагатьох досліджень, що з наукової точки зору аналізує Біблію) справедливо підмічено, що закони, подані у Вих. 20, також доволі пізні, можливо, належать до VIII ст. до н. е., а не до II тис. до н. е., оскільки там занадто багато моралізаторських норм (відоме «*Не вбивай...*» і далі). І хоча в тому дослідженні помилково називається «десятьма заповідями» відомий текст із Вих. 20:2—17 (додатково цитований, щоб науковці зрозуміли ідеологічну роль біблійних заповідей), все ж висновок вірний (История... 1988, с. 275—276). Додатково він підтверджується тим, що там, де в Біблії

йдеться саме про «десять заповідей», подано інший, прадавніший текст, необхідний в умовах виживання II і навіть III тис. до н. е. в пустельних зонах, коли поруч, як пише Біблія, є сильніші, часто осілі народи. Саме ця теза є головною в тих найдавніших законах — як поводити себе в такому оточенні задля виживання, задля головного завдання — збільшення чисельності своїх племен. Отже, маємо два Заповіти, що належать до різного часу — реліктовий, традиційний і новітніший (моральний), штучно об'єднані в текстах Біблії.

Оскільки моралізаторський текст Вих. 20:2—17 не міг задовольняти вповні потреби скотарів-кочовиків, то вслід (Вих. 23:12—19) подано те, що випало з пізнього Заповіту (морального), скомпонованого жерцями, — традиційні єврейські святкові настанови тощо.

Заповіт традиційний («Нові таблиці»), означений саме як «десять заповідей», зберігся відносно добре у Вих. 34:11—26. Тут немає моралізаторства, а йдеться про кочівницьке, освячене традицією: свята опрісноків, тижнів, свято врожаю, триразове на рік постання чоловічої статі перед лицем Яхве, жертви першоплоду, заборона квашення, варіння ягняти в молоці матері його. Як бачимо, це зовсім не звичні для нас «десять заповідей».

У Повт. зак. знову подано «Заповіт моральний» (Повт. зак. 5:6—21), а також переказ «Заповіту традиційного», який повторно (!) названо «десятьма заповідями» (Повт. зак. 4:13—27). Останній цікавий тим, що тут передано найважливіше, те, що повторюється в різних місцях Старого Заповіту, що звучить навіть в «Заповіті моральному» на другому місці, неначе пояснюючи перший його пункт: «Хай не буде тобі інших богів передо мною!». Автор Заповіту добре розумів, що сама по собі така настанова — порожній звук, потрібні реальні заходи, і найперший серед них у найдавнішому оригіналі звучав так: щоб ви не зіпсувалися (Повт. зак. 4:16), не роби собі різьби і всякої подоби з того, що на небі вгорі, і що на землі долі, і що у воді, під землею (Вих. 20:4, див. також розширено: Повт. зак. 4:17—19), не зображай нічого, навіть свого Бога не пізнавай і не зображай (Повт. зак. 4:15). Автор Заповіту забув навіть настанову віри в Бога і моральних якостей, бо найважливішим є те, що веде до збереження роду, — звужене пізнання, або підтримування віри в те, що ібрі — обрані, що вони завдяки Богу розмножаться і їм буде даровано чужий Край (Іс. Нав. 24:13). Навіть те, як поводити себе у тому Краю з чужинцями, це вже продо-

вження теми. Таким чином, варіант найдавнішого «Заповіту традиційного» (Вих. 34) також складається з двох частин: перша — що конкретно робити, щоб не змішатись з інородцями, як їх винищити (34:12—17), і друга — вже зазначені святкові обрядові настанови («опрісноки» та ін.: 34:18—26). Найважливішою є перша частина, бо вона прямо пов'язана із законами відтворення життя, демоекономіки, які діяли у тому суспільстві.

Що робити із зображеннями чужих богів у «Краю, що ти займеш»? Завдання повторюється в Старому Заповіті багато разів: «ви їхні жертвовники поруйнуєте, а їхні камінні стовпи для богів потрощите, а їхні дерева святі повирубуйте» (Вих. 34:13). А якщо після осідання на землю «ти породии синів, і синів твоїх синів... і постарієте ви в Краю, і зіпсуєтесь, і зробите боввана на подобу чогось, ... конче ви будете вигублені» (Повт. зак. 4:25, 26)⁵.

Отже, з переходом до нового типу відтворення життя і створенням населення нової якості в демоекономічних відносинах у племен Північного Причорномор'я також виникає подібна потреба знищення ідолів, чужих та своїх, що існували та могли б з'явитися. І це була не забаганка, а жорстка необхідність. Коли О.О. Формозов писав, «ми маємо справу не з якимось усталеним ритуалом, а з шерегом випадків повторного використання каменів із зображеннями в конструкціях поховальних споруд», він не знав дуже важливої ланки: те, що трапилось у Північному Причорномор'ї в другій половині III — можливо, на початку II тис. до н. е., було не «випадками», а системою дій, пов'язаною з новими економічними потребами та світоглядом, а відтак, з появою населення нової якості, з подальшим протіканням революції відтворювального господарства.

Оскільки племена енеоліту—бронзи у Північному Причорномор'ї, як і ібрі, не були над-

⁵ Важливим є спостереження М.О. Ричкова, що на тлі основного району розповсюдження АВ стел в степах Причорномор'я на периферії їхнього поширення (М.О. Ричков пише про північну периферію в Україні, також навіть Західну Європу) зображень стає більше і вони різноманітніші (Рычков 1979, с. 19). Значимо, що така картина простежується і в Криму — найяскравіші та багато оформлені стели походять з районів, де могли контактувати різні культури/населення, де була можливість більш раціонального скотарства або навіть землеробства. В таких районах «знімалися» частково демоекономічні протиріччя, з'являлася можливість та потреба зображувати. Чи порушує така територіальна картина загальну хронологію і типологію — додаткове питання для майбутніх досліджень.

то багатими, то певною мірою завжди могли відступати від канону задля збереження наявних цінностей. Старий Заповіт вчить ібрі, що не треба убивати всіх людей, особливо за межами Краю, вони потрібні; після заклик «по-вирубувати дерева» у чужому Краю, в подальших текстах спеціально робиться поступка раціональності: дерева не знищувати, знадобляться. Аналогічно підійшли до проблеми ліквідації степовики Північного Причорномор'я: вони повалили ідолів та «сакрально» утилізували їх. Оскільки розтрити антропоморфи до повного знищення зображення було важко і недоцільно, то їх «ховали». Очевидно, що з певною вигаданою мотивацією. З іншого боку, можна стверджувати, що між знищеними зображеннями і тими, хто не повинен був їх споглядати, установлювався якийсь особливий зв'язок, який міг проявлятися в ритуальних діях. Так Мойсей, як спалив у вогні та змолв на порох відлите богозневажниками зображення («золоте теля»), розсипав по воді порох і напоїв тією водою ібрі (Вих. 32:20). Знищенню чужого типу життєдіяльності надається особливий зміст, створюється певна архаїчна PR-технологія і акція, до якої залучається щонайбільше коло учасників.

Закінчуючи першу частину дослідження, підкреслимо, що АВ чи подібні стели могли існувати досить довго, навіть до епохи пізньої бронзи, бо умови життєдіяльності могли періодично змінюватись, а контакти з іншими племенами — розширюватись. Можливо, найпізніші стели не мали жодного різьблення, зникла їхня антропоморфність. Останнє збігалось б з тим, які стели-камені дозволялося ставити згідно Старого Заповіту, проте це інша тема.

Щоб уявити люд, який масово виготовляв АВ стели, маємо такі дані. То було населення, яке більшою мірою, ніж власне степовики, було причетне до культури осілого життя, проблеми широкого освоєння степу ще не постали. Воно контактувало з традиційно землеробським населенням. Його змінило численніше, власне степове населення, — скотарі.

В археологічній та мистецтвознавчій літературі по-різному описували АВ стели, проте не достатньо звертали увагу на те, що вони є своєрідним та оригінальним мистецтвом, котре унікально передає риси людини. По-перше, це стосується обличчя. Загалом у мистецтві неоліту—бронзи найбільш прийнятною та доцільною (з точки зору образності, лаконічності та загальних характеристик) є передача «личини» через коло—овал—трикутник, очі

й/або ніс (рис. 1, 3—10). Прикладів багато: петрогліфи Онезького озера, трипільські статуетки, усатівська стела, стела Лос-Міл'ярес з Іспанії та ін. Особливо звернемо увагу на усатівську стелу (рис. 1, 5). Тут художник використав подібно творцям АВ стел камінь, проте образ інший — видовжене обличчя з яскравими очима, характерна постать, близька до трипільських на посуді.

Досить було також зображення виразних очей або очей та носа (стела з Кастеллучо, Сицилія, кераміка з «очковою» декорацією (*oculus*) з Трої I, Іспанії, Західної Європи III тис. до н. е. тощо). АВ стели мають свій унікальний лаконізм — зображення надбрівних яскраво виражених дуг та прямого носа. Після такої риси як невисокий виступ голови це — друга яскрава прикмета стел. Саме невисокий виступ голови справляє враження «непропорційного» обличчя, яке найширше у середній частині, що, як побачимо, має певне значення.

Остання ознака разом із третьою — добре модельовані підпрямокутні рамена — створює образ кремезної, добре розвиненої статури. Четверта риса — довгі, особливо подані перед грудьми руки та майже завжди чітко пророблені в камені великі кисті рук з виокремленими пальцями, навіть великим. Довжину рук іноді використовують, щоб підкреслити кремезність фігури (Тірітака, Наталіївка, Первомайівка та ін.). Майстри досить уважні до фізіологічних особливостей зображуваної натури. Інші ознаки, що трапляються не так часто, також важливі, проте тут вони будуть цікавити нас менше. Ті, що змушені були традиційно й регулярно в твердому матеріалі передавати окреслені важливі риси і дрібні деталі, надалі легко справлялися із завданням зображення тварин, речей, окремих сцен. Натуральність передачі АВ стел сягла чи не найвищого рівня у мистецтві енеоліту—бронзи. Творці стел так добре володіли майстерністю обробки каменя, що для них технічно не було перешкод у зображенні необхідних деталей. Можливо, для виробництва кращих стел запрошували найкращих майстрів: вибирати було з кого, бо прийоми обробки каменя, навіть твердих порід, були на той час розвиненими. Мистецтво АВ стел стало традиційним для Північного Причорномор'я і тривалий час вільно розвивалося. Щоб так своєрідно і регулярно в одному стилі зображувати обличчя й руки, потрібні були причини, що для майстрів найперше було пов'язано з природою, а, можливо, й соціальним замовленням.

Але такі конкретні особливості природи ніде більше у такій концентрації в цей час не привернули увагу майстрів. Так, зображення прямого чи випнутого носа досить поширені, особливо в мистецтві Близького Сходу, а також відомі у Триполлі. Проте яскраво виражені надбрівні дуги у сполученні з випнутим носом не характерні. Понад те, для різноманітного населення Близького Сходу більшою мірою характерні добре виражені, навіть вирячені великі мигдалеподібні очі, що й використовували майстри, обов'язково підкреслюючи цю деталь (рис. 1, 9, 10). На АВ стелах очі могли не зображувати зовсім або передавати маленькими округлими глибоко посадженими⁶. Навіть якщо допускати, що деякі зображення домальовували фарбою чи їх вибито пізніше (цятки очей), це не змінює загального враження. На більшості стел, де є цятки очей, вони так близько розташовані до перенісся, що домальовувати фарбою мигдалевидні форми було нереальним. А якщо взяти до уваги тонку і виразну передачу деталей у зображенні тварин (наприклад, коней — рис. 1, 1), малих постатей людей тощо, то немає підстав припускати, що такі можливі риси природи, як великі й випуклі очі та губи, художник не міг зобразити. Дуже важливо зазначити, що стилізація зображень є не випадковою, а такою, що навіть деталі були зрозумілі широкому загалу. У профіль більшість із яскравих АВ стел мають досить випнутий, але вислий ніс та виражені надбрівні дуги⁷. Порівняймо, на стелах із передньоазійського Алалаху руки передано у схожій позі, проте вони підкреслено короткі, а личини та голови зображено зовсім в іншому стилі (рис. 2, 3, 4).

Проте деякі АВ стели, навіть територіально віддалені від Причорномор'я, зберегли риси людей цього регіону. Найчіткіші зразки із Франції (Коллорж, Морель, Епон) справляють враження, що їх творці добре знали умови і не дуже були віддалені в часі від традицій Північного Причорномор'я, а також були схожі антрополо-

⁶ Зауваження з приводу верхоріченської стели. В її описі знаходимо «вирячені очі» (Черняков 2005, с. 37), що може внести непорозуміння. Очі на цій стелі передано невеликими за широтним виміром заглибинами, максимумом близькими до перенісся. Можливо, цятки очей були поглиблені пізніше, ніж створена сама стела. Це особливо помітно із зображення правого ока.

⁷ І.Т. Черняков тричі на уважує, що на верхоріченській стелі передано брови, що зрослися, і пов'язує це з тим, що зображено стару людину (Черняков 2005, с. 45 та ін.). При огляді обличчя в профіль бачимо, що найвірогідніше має йтися про анатомічну будову черепа, як і в інших випадках з АВ стелами.

гічно (рис. 1, 2). Інша група стел із Франції — це дуже стилізовані репліки (т. зв. «заступниця померлих», зображення вибито в скелі), які все ж зберігають таку традиційну особливість, як великий ніс у поєднанні з ободом брів-обличчя (Куржеонне, Круазар). Причому, можливо, що деталь на цих стелах, яку сприймають як шийну прикрасу, є стилізованими зведеними докупи руками, що переосмислені творцями зображення як прикраса (рис. 2, 1).

Під час розкопок Трої I (2920—2450 рр. до н. е. або трохи пізніше) перед міською баштою південних воріт знайдено прямокутну стелу з «личиною», за зовнішніми ознаками подібною до АВ стел (рис. 2, 2). Обрисами вона нагадує керносівського ідола, стелу із с. Підгорне (Хрестова могила), а розміщенням руки (чи зброї) поперек фігури — багато АВ стел. Додаткові спільні риси — підтрикутна приплюснута зверху голова, причому її частина (до плечей) майже прямовисна, що, ймовірно, зумовлено потребою передати форму зачіски чи капелюха, як у керносівського ідола.

Цікаво, що традиція встановлювати стели біля воріт відроджується в Трої VI (1700—1250 рр. до н. е.). Можливо, знахідку з Трої I слід сприймати як далеку аналогію, якщо врахувати, що характер стилізації верхньої частини личини на ній нагадує «заступницю померлих», а окремі зразки ліпної кераміки з поселення енеоліту—бронзи Глейки (крайній схід Керченського п-ова) аналогічні і навіть тотожні ліпній енеолітичній кераміці з Трої I (Кислий 2005). У такому випадку Керченський п-ів та Північний Кавказ з його досить численними знахідками АВ стел (Нечитайло 1991, с. 51—58) виглядали б як шляхи зв'язку Північного Причорномор'я та одного з районів Малої Азії. Відомо, що в «Іліаді» Гомера завдяки епічному стилю викладу своєрідно законсервувались дуже ранні образи чи втрачені пізніше традиції. В декількох випадках знаходимо дані про поховання героїв під насипами (курганами) із встановленням спеціального стовпа, іноді дерев'яного та двох білих кам'яних (Hom. Iliad., 16.455; 17.430; 23.330). Кургани зводили недалеко від брами міста, як, наприклад, величний та рівномірно круглий з усіх сторін курган Батієя, можливо, поховання амазонки Міріни (Hom. Iliad., 2.811—814). Особливо цікавою є оповідь про те, як Гектор штурмував ворота ахейської фортеці: він з надлюдською силою схопив широкий знизу та загострений доверху камінь, що перед баштою противника «здіймався», і розбив ним ворота

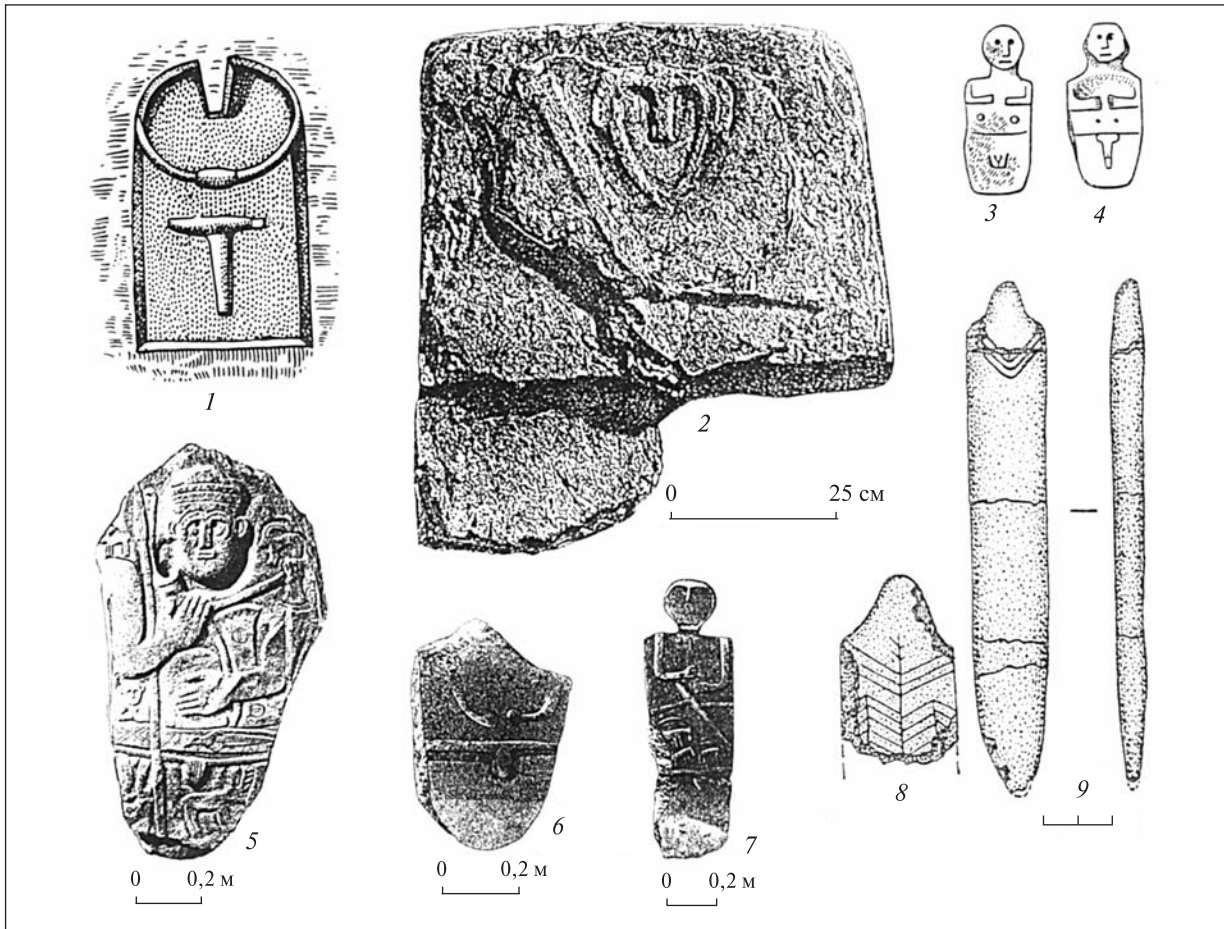

Рис. 2. Культурно-типологічні аналоги та можливі конвергентні ремінісценції АВ стел: 1 — Куржеонне, північний схід Франції (Формозов 1969, с. 175); 2 — Троя I (Korfmann, Mannsperger 1998, S. 53); 3, 4 — Алалах, Північно-Західна Сирія (Марковин 1986, с. 102); 5 — Хакярі, південно-східна Туреччина (Sevin 2005, s. 35); 6 — Дюбенді, п-ів Апшерон (Bertram 2003); 7 — Ашханакеран, Південно-Західний Прикаспій (Bertram 2003); 8, 9 — Нальчик, Північний Кавказ (Нечитайло 1991, с. 54)

як тараном. Камінь той «з долу на віз не легко б могли підняти важелем нині живуці» найсильніші два мужі (Hom. *Iliad.*, 12.445). Цілком можливо, що тут маємо згадку про ту традицію ставити кам'яні стели перед вхідними вежами, яку археологічно прослідковано у Трої. Можливо також, що курган амазонки Міріни ще раз вказує на давні зв'язки Приазов'я та Північного Кавказу з цим містом.

Проте, чи можна спиратися на конкретні особливості природи або зовнішнього вигляду якогось населення Північного Причорномор'я, які б різнилися за зовнішніми ознаками від людей інших територій, власне особливості, які могли б так міцно закріпитися в образотворчому мистецтві? Серед населення Північного Причорномор'я виокремлюється, за результатами палеоантропологічного дослідження неолітичних могильників Надпоріжжя—Приазов'я, антропологічний тип, який винятково масивний, високого зросту, з довгими кінцівками (як пишуть антропологі, «більш довгоногі», ніж

будь-який із сучасних народів, «кістки кінцівок масивні, довгі»), з великими широтними вимірами обличчя в середній його частині («непропорційне обличчя») і лоба, розвиненим рельєфом надбрівних дуг та носа. Таке населення є результатом метисації місцевого мезолітичного люду. Оскільки аналоги йому знайти важко, то І.Й. Гохман запропонував виокремити у протоевропеїдному типі особливий надпорізько-приазовський варіант населення (Давня... 1997, с. 224—225). За енеоліту такий «гіперморфний» варіант зберігався, але додався також грацильний мезокранний середземноморський тип, характерний для більшості трипільців (Давня... 1997, с. 374—378). Причому, жінки такого населення за статуєю були ближчими до протоевропеїдного типу, більш високорослими, ніж чоловіки. Традиції надпорізько-приазовського населення успадкували більшою мірою носії середньостогівської культури, мешканці областей на захід від Дніпра, але, здається, особливо населення нижньомихайлівського культурного

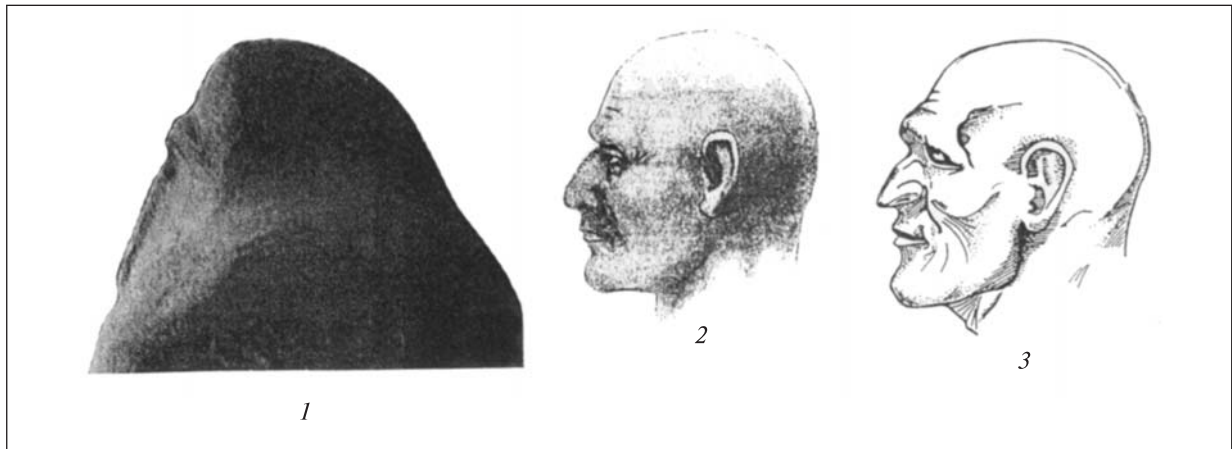

Рис. 3. Надпорізько-приазовський варіант протоевропеїдного типу населення та відображення його рис в мистецтві АВ стел: 1 — деталь стели з Верхоріччя; 2 — реконструкція за черепом з Вовнизького могильника (Давня... 1997, с. 225); 3 — реконструкція за черепом з могильника Василівка (Давня... 1997, с. 378)

типу. Ці антропологічні ознаки фігури добре відображують АВ стели (рис. 1, 1, 2). Поза тим, на рис. 3 чітко видно, що зображення на АВ стелі добре передає особливості певного обличчя — розвинений надбрівний валик чітко розділений ямкою з випнутим носом, а відсутність у нижній частині обличчя яскравих деталей не потребувала додаткової уваги скульптора. Цей місцевий тип обличчя відрізняється від поданих на рис. 1, 3, 4 та ін.

Населення кемі-обинської культури навпаки, як вважається, вирізнялося вузьким та високим обличчям, мало ознаки східносередземноморського, котре об'єднує культури від Уру, Убейду й Сіалка до Великого Кавказу (куроракські та деякі новосвободненські поховання). Вважається, що кемі-обинське та середньостогівське населення відіграло значну роль у формуванні причорноморського населення ямної культури. В ній надпорізько-приазовські риси досить примітно збереглися в північних районах (Давня... 1997, с. 379—381) або там, звідки походить частина найяскравіших АВ стел.

Себто, дуже вірогідно, що в середовищі нащадків надпорізько-приазовського населення протоевропеїдного типу за переходу до чергової фази відтворювального господарства, коли ще не було потреби широкого освоєння степів, виник досить своєрідний стиль скульптури, який дозволяв передавати саме ті риси, що вирізняли це населення з-поміж іншого. Із виникненням перших демоекономічних протиріч це населення розповсюдилося на Захід, до Криму та в бік Кавказу, до інших регіонів, де зіткнулося з людом з дуже схожим господарсько-культурним типом, але дещо іншими морфологічними ознаками. Останній чинник міг додатково стимулю-

вати «збереження образу предків» (навіть образу приходьків, якщо останні виконували якісь особливі владні функції чи були пов'язані із забезпеченням відтворення життя), надання йому сакрального та магічного значення. В міру того, як зникали найдавніші «особливості предків» у населення на всій території розповсюдження АВ стел, вони ставали обов'язковими для зображення, бо так магічним чином «забезпечувалось» заступництво першопредків.

Водночас помітно, що на відміну від північнопричорноморських «класичних» АВ стел значна частина трансформованих, наприклад північнокавказьких стел, має більш випнуту «втягнену догори» голову, причому такі ознаки, як Т-подібні «надбрівні дуги — ніс» та довгі руки втрачено (Лечинкай, Нальчик, Шахсенгер, див.: Нечитайло 1991, рис. 18, 4; 19, 2; 20, 1). На цій території перемогло населення інших антропологічних типів, проникнення найдавнішого протоевропеїдного люду було не дуже численним і водночас не вирізнялося своїми антропологічними особливостями в навколишньому загалі. Безумовно, це один із прикладів, коли схоже за господарсько-культурним типом населення переймало у населення-приходька деталі світогляду та мистецтва (рис. 2, 8, 9). Немає жодних підстав вважати, що розповсюдження мистецтва АВ стел йшло зворотнім шляхом — через Кавказ або Добруджу до Північного Причорномор'я.

Порівняння традицій антропоморфних зображень степів Північного Причорномор'я та Кавказу дає додаткові важливі тенденції. Саме з Кавказу можна почати аналіз того, як традиції, принесені конкретними племенами, починають розповсюджуватися серед інших, поро-

джуючи і традиціями зумовлене, і конвергентне коло спільних рис. Так, традиція передачі рис обличчя лише Т-подібним знаком надбрівних дуг та носа побувала також на Кавказі, що помітно на деяких бронзових статуетках пізнішого часу (Марковин 1986, рис. 2, 3; 3, 2, 3; 12, 20). Традицію підкріплено тим, що тут існував свій яскравий для такої деталі антропологічний тип. На цю спільну рису можна було б не звернути увагу, якби не було ще багатьох. Наприклад, так звана «фертоподібна» поза (руки, поставлені літерою «Ф») деяких бронзових кавказьких статуеток копіює обриси рук на стелах із Північного Причорномор'я. Понад те, багато з них мають зіставлені одна проти одної та повернуті долонями до тулуба кисті з виокремленими чотирма пальцями та піднятим догори великим (рис. 4). Деталь повністю відповідає алогічній на стелах з Новочеркаська, Казанків, деякою мірою — з Верхоріччя, Ак-Чокрака, Коллоржа тощо. Полишимо наразі цю яскраву деталь без етнокультурного трактування, лише зауваживши, що така поза символізувала магічний знак/дію, проте звернемо увагу на те, що позиція рук з часом змінилася. Так, на стелі з Наталіївки руки простягнуто до ритуальних предметів, але ще на тому самому рівні. А вже на стелі з Керносівки права розчепірена в пальцях рука піднята вище лівої. Ця стела від раніших відрізняється також тим, що має вільне, обумовлене етапом «розвиненої патріархальної демократії» зображення чоловічого статевого органа.

Черговий етап у розвитку традицій — подальша втрата ознаки «виступ голови», як рецесивної (бо традиції передавались, але не зберігався прадавній антропологічний тип, або, як у випадку з Алалахом, традиції розповсюджувались серед антропологічно іншого населення); підкреслення статі і чоловічої сили, що тепер сильніше і яскравіше взаємопов'язано (отже, це можуть бути зображення уже не патріархів-дідів, а молодих людей-воїнів). Нарешті, для виробленої раніше позиції рук (права вище, ліва нижче) було знайдено утилітарне дійство: руки мусять щось тримати. Описані ознаки характерні для 11 із 13 стел із Хаккярі (Південно-Східна Туреччина, Південний Кавказ). Стели зображують молодих чоловіків, що тримають шкіряні ємності для рідини зі звуженою горловиною (рис. 2, 5). Вони підперезані пасками із суспензоріями, навколо зображені численні атрибути військово-скотарської діяльності (Sevin 2005). Останнє — давня традиція, винесена із Північного Причорномор'я, проте під-

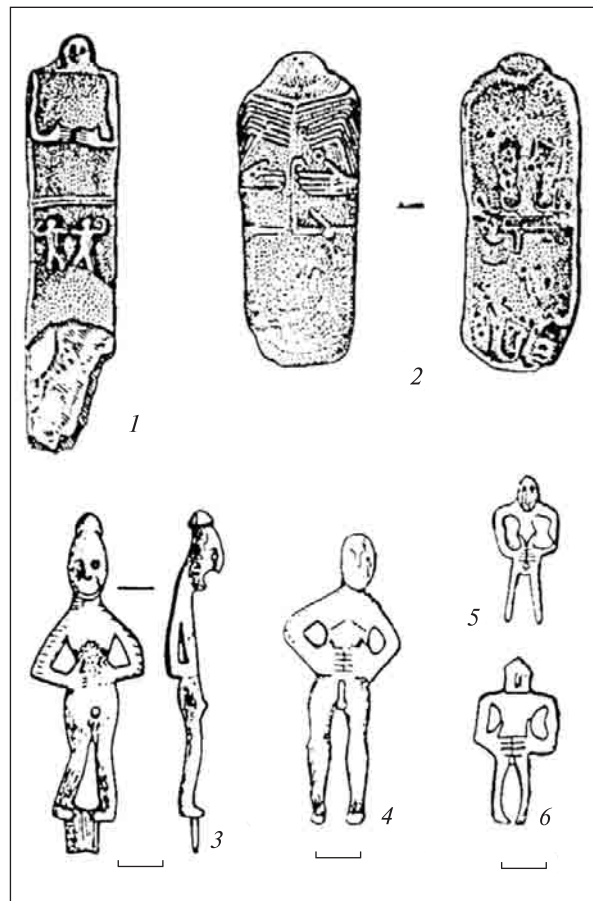

Рис. 4. «Пальцевий сюжет» на АВ стелах та бронзових статуетках: 1 — Казанки, Крим (Формозов 1969, с. 175); 2 — Новочеркаськ, Нижнє Подоння; 3–6 — Північно-Східний Кавказ (Марковин 1986, с. 95)

кріплена достатньою мірою місцевими умовами, які відобразились і на «східному» загалом стилі зображення. Звернемо увагу на те, що лишилась характерна передача брів і носа, але не більше того: очі обведено знизу лініями, виразний рот та інші риси обличчя. Отже, Т-подібна форма брів і носа — це лише стабілізація прадавньої традиції в умовах відповідного антропологічного оточення.

Можна припустити, як потрапили до району Хаккярі носії досліджуваних традицій — очевидно, дорогами вздовж Каспійського моря. Так, в районі Дюбенді (п-ів Апшерон) знайдено фрагмент стели, на якій збереглося зображення рук (кисті одна навпроти другої без виділених пальців) і паска із суспензорієм (рис. 2, 6). Південніше, в районі Ашханакеран (південний захід Прикаспію) знайдено стелу з виокремленою головою, руками (права вище лівої), довгим мечем, трьома тваринами та паском із суспензорієм (рис. 2, 7). Приблизна дата стели із Прикаспію XVIII—XV ст. до н. е., а із Хаккярі — середина XVIII—XI ст. до н. е.

(Sevin 2005, s. 131)⁸ показує, що це був час, коли у суспільствах Північного Причорномор'я виокремився достатній прошарок молодих воїнів-ватажків, здатних на далекі походи (Отрошенко 1995), чого ще не було у середовищі протоєвропеоїдів за часів виникнення мистецтва АВ стел.

Щодо інших територій, де з'являються носії трансформованого мистецтва АВ стел, — Західної Європи та Малої Азії, то вони дуже різняться. Біля Алалаху, під Троєю та в інших місцях, очевидно, з'являлися саме чоловіки у складі різних військ (наприклад, з Кавказу), що були, можливо, в конкретному випадку союзниками Трої. Безумовно, здебільшого то були воїни-степовики, ті, хто внаслідок демоекономічних трансформацій полишав власні терени.

Західна Європа зазнала з давніших часів поступового та багатоступеневого проникнення населення протоєвропеїдного типу з Північного Причорномор'я. Слід погодитись з М.О. Ричковим, який припускає, що певну частину АВ стел в районах, де не було виходів каменю, виготовляли з дерева, себто територія проникнення стел була більшою. Той факт, що у Франції від північних районів (Сена, Марна, Уаза) до південних трапляються жіночі й чоловічі зображення, проте особливою шанною користувались жіночі («заступниця померлих»), свідчить про доволі значне проникнення північнопричорноморського населення, жінки з якого з оглядною

статурою були в пошані серед місцевих низькорослих грацильних чоловіків.

Наявність деяких спільних особливостей антропоморфних менгірів у циркумпонтійських або загалом берегових культурах, що трактовано як споріднене коло мегалітичних культур, поки видається проблемою конвергенції та схожих технологій в місцях виходу каменю.

Отже, основна територія походження оригінального мистецтва АВ стел пов'язана з Північним Причорномор'ям. Звідси походить і той антропологічний тип людей, з діяльністю якого пов'язані ці стели. З упродовження новітніх змін в демоекономіці і нащадки надпорізько-приазовського населення, і близькосхідного, протокошового повинні були відмовлятися від будь-яких реалістичних зображень, від будь-якої «подоби». Настав час революційних змін і в економіці, і в мистецтві, час повалення ідолів. Він тривав з певними ремінісценціями, поверненнями до комплексного господарства, до згадок про першопредків, про можливість «створювати подобу» значно довше, ніж існувала ямна культура, серед артефактів якої знайдено найбільше повалених стел. Відомо, як в окремих випадках, коли, наприклад, виникла потреба додаткового пізнання якихось речей, що були життєво важливими, допускались зображення. Один із таких випадків — встановлення ібри за дозволом Яхве стовпа із зображенням змія-сарафа (Кислий 2005, с. 155). В цілому північнопричорноморські АВ стели складають яскравий приклад самобутнього мистецтва. На його ґрунті маємо змогу вивчати шляхи розповсюдження протоєвропеїдів, взаємовпливи та розвиток традицій. Стели є унікальним свідченням епохальних змін у відтворенні соціального життя населення на широких просторах Європи та частково Азії, що підтверджується різними незалежними джерелами.

⁸ Дякую доктору Я.К. Бертраму, одному з дослідників антропоморфних стел, за всебічну широкую допомогу та цінні консультації з приводу знахідок із Хакярі, Ашханакерану та Дюбенді. Я.К. Бертрам зауважив, що можливим є дещо інше датування стели із Дюбенді (другою половиною III тис. до н. е.), а стел із Хакярі — кінцем II — початком I тис. до н. е. З точки зору типологічного аналізу стел з урахуванням демоекономічних факторів розвитку більш доцільним є датування, запропоноване В. Севін.

Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. I.

Біблія або книги Святого писання Старого і Нового заповіту. — К., 1992.

Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990.

Генінг В.Ф. Проблеми формаційної структури первісності // *Археологія.* — 1989. — № 2. — С. 44—55.

Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1.

Довженко Н.Д. Погребения с антропоморфными стелами в свете этнографических материалов // *Археологія.* — 1979. — 32. — С. 27—35.

История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. — Ч. 2. Передняя Азия. Египет. — М., 1988.

Кислий А.Е. Некоторые особенности смертности населения степей в эпоху бронзы на территории Украины (по археологическим данным) // *Демографические исследования.* — К., 1989. — Вып. 13. — С. 113—127.

Кислий О. Книги Вітхого завіту як стародавнє джерело з історичної демографії // *Демографічні дослідження.* — К., 1996. — Вып. 18. — С. 16—166.

Кислий А.Е. Население и памятники каменной культуры Восточного Крыма // *Stratum plus.* — 2003—2004. — № 2. — С. 93—126.

Кислий О. Демографічний вимір історії. — К., 2005.

- Клочков И.С.* Духовная культура Вавилонии: человек, судьба, время. — М., 1983.
- Книпович Т.Н., Славин Л.М.* Раскопки юго-западной части Тиритаки // МИА. — 1941. — 4. — С. 37—60.
- Марковин В.И.* Культурная пластика Кавказа // Новое в археологии Северного Кавказа. — М., 1986. — С. 74—124.
- Мень А.* История религии в семи томах. — Том II. Магизм и единобожие. — М., 1991.
- Нечитайло А.Л.* Связи населения Степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы. — К., 1991.
- Отроценко В.В.* Рец.: Древности степного Причерноморья и Крыма // ДСПК. — Запорожье, 1995. — Вып. V. — С. 192—195.
- Отроценко В.В., Болтрик Ю.В.* Культурно-хронологическое и территориальное распределение могильников Днепро-Молочанской степной области // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982. — С. 39—48.
- Рычков Н.А.* К вопросу об антропоморфных стелах рубежа энеолита и эпохи бронзы // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979. — С. 14—20.
- Телегин Д.Я.* Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // Археологія. — 1971. — 4. — С. 3—17.
- Тоцев Г.Н.* О находках и культурной принадлежности крымских стел эпохи энеолита—бронзы // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2002. — Вип. X. — С. 23—31.
- Тураев Б.А.* История Древнего Востока. — Л., 1936. — Т. I, II.
- Формозов А.А.* Очерки по первобытному искусству. — М., 1969.
- Черняков И.Т.* Стела бронзової доби з Верхоріччя // Археологія. — 2005. — № 1. — С. 37—46.
- Щепинский А.А.* Памятники искусства эпохи раннего металла в Крыму // СА. — 1963. — № 3. — С. 38—47.
- Bertram J.K.* Grab- und Bestattungssitten des späten 3. und des 2. Jahrtausends v. Chr. im Kaukasusgebiet. — 2003.
- Korfmann M., Mannsperger D.* Troia. Ein historischer Überblick und Rundgang. — Stuttgart, 1998.
- Mead M.* Sex and Temperament in Three Primitive Societies. — New York, 1935.
- Sevin V.* Hakkâri taşları. Çiplak Savaş Çıların Gizemi. — Istanbul, 2005.

Одержано 06.05.2008 р.

А.Е. Кислый

К ВОПРОСУ ОБ АНТРОПОМОРФНЫХ СТЕЛАХ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В статье подводится итог многочисленных исследований истории возникновения, развития и упадка своеобразного искусства антропоморфных стел с коротким выступом головы и Т-образным изображением бровей и носа (АВ стелы). Обращено внимание на необходимость рассмотрения развития АВ стел с позиций воспроизведения населения, проявления этого явления в идеологии, искусстве. Подчеркивается, что стелы являются изображением не только мужского антропоморфного образа времени патриархальных отношений. Показано, что исчезновение АВ стел есть частным выражением общего процесса запретов на изображения или использование изображения. Такой процесс был связан с революционными изменениями в экономике, с выработкой мифолого-идеологической концепции беспредельной власти патриарха-властелина. Северопричерноморские АВ стелы представляют пример самобытного искусства, на основе которого возможно изучать пути распространения протоевропеоидов; они — уникальное свидетельство эпохальных изменений в воспроизведении социальной жизни на широких пространствах Европы и частично Азии, что подтверждается разными независимыми источниками.

О.Ye. Kyslyj

TO THE ISSUE ON THE ANTHROPOMORPHOUS STELES IN THE NORTH COAST OF THE BLACK SEA

The article reviews the numerous studies of history of the rise, development, and the decline of a peculiar art of anthropomorphic steles with a short ledge of a head and the T-shaped brows and nose (AB-steles). The attention is drawn to the necessity to view the development of AB-steles in light of population reproduction and in light of showing of this phenomena in ideology and art. It is emphasized that steles present not only a male anthropomorphic image of the period of patriarchic relations. It is shown that the disappearance of AB-steles is a particular expression of a general process of prohibition of images or of their usage. Such process was connected with the revolutionary changes in the economy, with a development of the mythological and ideological concept of a boundless authority of the patriarch-master. The North Pontic AB-steles are an example of original art, on the basis of which it is possible to study the ways of expansion of the Proto-Europeans; they are a unique testimony of great changes in presentation of social life on the vast territories of Europe and partly Asia which is confirmed by various independent sources.

НАСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДОБИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ АНТРОПОЛОГІЇ

Статтю присвячено антропологічним дослідженням населення давньоруського часу лісостепової частини Дніпровського Лівобережжя.

Ключові слова: Лівобережна Україна, антропологія, слов'яни, сіверяни, поляни

Антропологи звертаються до теми складу населення Лівобережжя Дніпра давньоруської доби протягом майже 130 років, але історіографія з цього питання не є значною. Дослідження мали епізодичний характер та відображали етапи розвитку антропологічної науки.

Початок їм поклав А.П. Богданов (1878), який опублікував матеріали з курганів давньоруської доби по р. Псел Суджанського повіту Курської губернії (розкопки Д.Я. Самоквасова). В антрополога поховане там населення викликало асоціації не так зі слов'янськими популяціями, як із сусідніми угро-фінськими народами.

Окремі черепи з давньоруських могильників, головно басейну Нижньої Десни, досліджував відомий антрополог В.В. Бунак (Бунак 1932). За його типологічною схемою, доліхокранний вузьколиций морфотип цієї групи належав до понтійської гілки середземноморської раси та був одним із двох провідних типів східних слов'ян.

Антропологічні роботи базувалися на розподілі черепів за племінними групами згідно з археологічними уявленнями того часу. У тогочасній історичній літературі вся територія лісостепового Лівобережжя розглядалася як сіверянські землі, а тому до опрацьованої Г.Ф. Дебецом (1948, с. 259—261) сіверянської колекції увійшли матеріали з курганів давньоруської доби усього лісостепового Лівобережжя (96 черепів). Доліхокранні з середньою шириною обличчя черепи цієї серії дослідник розглядав як такі, що репрезентували подальший ступінь розвитку протоєвропеоїдного типу. Залежно від того, наскільки окремі черепи відрізнялися від первинного прототипу, вони могли бути діагностовані як «північні» або «середземноморські». Погляди відображали популярні тоді в науці ідеї стадіальності.

Більш аргументовано про неоднорідність давньоруського населення Лівобережної Укра-

їни писала Т.О. Трофимова (1946; 1948). Цьому сприяло розширення джерельної бази, а також те, що дослідниця, базуючись на дослідженнях Б.О. Рибаківа, вперше розділила краніологічний матеріал Лівобережжя на групи сіверян, полян переяславських та чернігівських. Тобто кісткові рештки з Чернігівського та Переяславського повітів, що раніше вважалися сіверянськими, Т.О. Трофимова розглянула вже окремо, як серії полян чернігівських та переяславських. Це дозволило їй виділити два домінуютьні на Лівобережжі морфотипи. Доліхокранний вузьколиций європеоїдний тип, який характеризував сіверян і полян Переяславського повіту (а також в'ятичів Зарайського повіту, кривичів Волоколамського та Рузького повітів), на думку дослідниці, мав паралелі серед фінських груп Поволжя, населення Болгарського царства та частково золотоординських міст. Мезодоліхокранний вузьколиций морфотип полян Чернігівського повіту не простежувався на сусідніх територіях, а найближчі аналоги знаходив серед ільменських слов'ян, слов'ян Померанії та Австрії. Т.О. Трофимова відзначала, що раніше цей тип траплявся на могильниках черняхівської культури. Зауважимо, що в той час у науковому обігу була лише одна черняхівська серія з нижньодніпровського могильника Миколаївка, яка дійсно демонструвала суттєві зв'язки з північними та центральними районами Європи.

Подальші дослідження засвідчили ще більше розмаїття населення регіону. У 60-і рр. ХХ ст. Г.П. Зіневич опрацьовала своєрідний матеріал з розкопок могильника біля с. Шестовиця (Чернігівська обл., правий берег Десни). Черепи походили з розкопок П.І. Смолічева (1926 р.) та Д.І. Бліфельда (1956—1958 рр.). Серія була невеликою (11 чоловічих та 9 жіночих черепів) та неоднорідною. Чоловіча група характеризувалася довгим, середньовисоким, доліхомезокранним черепом, вузьким обличчям, дещо сплосченим по горизонталі, високими орбітами, носом, що ледь виступає (комбінацією, не-

властивою слов'янам). Жіноча серія відзначалася доліхокранією, довгим високим черепом, вузьким добре профільованим обличчям, дуже випнутим носом. У дослідниці не виникло сумнівів щодо належності жінок до слов'янського кола та близькості до сіверянок, полянок чернігівських та переяславських (Зіневич 1962).

Усі відомі на той час краніологічні матеріали давньоруської доби з Лівобережжя були використані у фундаментальній праці Т.І. Алексеевої (1973), присвяченій східним слов'янам. Робота базувалася переважно на матеріалах з розкопок кінця ХІХ — початку ХХ ст., хоча залучалися і надходження 20—60 рр. ХХ ст. Кількість кістяків, що походили з окремих пунктів, не дозволила автору сформулювати репрезентативні вибірки з окремих могильників, і вона була змушена оперувати збірними серіями з племінних територій, окреслених археологами. У той час набула вже широкої популярності думка Б.О. Рибаківа (1947), який вважав ареалом сіверян середню течію Десни, басейн Сейму та верхів'я Сули. Тобто, сіверянська територія значно звужувалася, а придніпровські райони Лівобережжя розглядалися як належні полянам. Згідно з цими уявленнями і було згруповано антропологічні матеріали.

Сіверянам належали кістяки з курганів на березі р. Псел біля Білгород-Миколаївського монастиря, у с. Гочево, с. Александрівка, на Моїсеївському городищі, біля уроч. Голубиця, у с. Коробкіно Курської губ., с. Лебідки Орловської губ., у с. Красне та хут. Сетний на Сумщині — усього 22 чоловічих та 32 жіночих черепів. Вони походили з розкопок Д.Я. Самоквасова, В.І. Сізова, П.С. Рикова, П.І. Засурцева та А.Е. Аліхової.

До сумарної групи черепів з території полян переяславських (36 чоловічих та 11 жіночих) увійшли матеріали з розкопок біля м. Переяслав, с. Медвеже, с. Липове, с. Липлява, хут. Ламаний, с. Броварки і м. Дубно. Вони походили з розкопок кінця ХІХ — початку ХХ ст. В.М. Щербаківського, Д.Я. Самоквасова, В.В. Хвойки та М. Шмиткіна.

Представницькою виявилася популяція полян чернігівських. Окремо аналізувався матеріал з сіл та міст. Т.І. Алексеева розглядала як сільське населення людей, похованих у курганах (вибірку склали 24 чоловічих та 13 жіночих черепів). Це були матеріали з розкопаних Д.Я. Самоквасовим курганів біля Троїцького монастиря на Болдіних горах, с. Гушин, с. Стольне, м. Бахмач та розкопок П.І. Смоленцева біля с. Шестовиця. Міське населення

чернігівських земель репрезентували матеріали з кладовища у Чернігові, черепи з печер Свято-Троїцького монастиря в Чернігові (розкопки Д.Я. Самоквасова), кладовища на березі р. Стрижень біля церкви Бориса та Гліба, а також черепи з м. Конотоп (розкопки Т.В. Кібальчича) та Замкової гори у Любечі (розкопки Б.О. Рибаківа й Т.І. Макарова). Такий підхід до розподілу матеріалу дав цікаві результати.

Т.І. Алексеева (Алексеева 1973, с. 67) запропонувала класифікацію східнослов'янських (чоловічих) груп, в основу якої було покладено черепний показник, ширину вилищ, носовий показник та кут носа. За цією схемою збірні серія сіверян, що відзначалася доліхокранією з середньошироким обличчям, мала такі ж морфологічні характеристики, як і збірні групи дреговичів, радимичів та смоленських кривичів. Полян чернігівських та переяславських було віднесено до тих самих мезокранних середньолицьких форм, що й полян київських. Менший черепний показник та вужче обличчя полян лівобережних у порівнянні з київськими дослідниця пояснювала морфологією давнього субстратного населення Лівобережжя. Тобто, на антропологічних матеріалах фіксувалася генетична спорідненість населення лівобережних та правобережних полянських земель.

Дослідниця також відзначила, що давньоруські городяни відрізнялися від селян більшим черепним показником та ширшим обличчям. Пояснювала це вона процесом брахікефалізації, який швидше проходив у міського населення.

У 70—80 рр. ХХ ст. продовжували істотно поповнюватися антропологічні колекції, що репрезентували населення Лівобережжя Дніпра.

Матеріал із 35 поховань курганного могильника ХІ—ХІІ ст. біля с. Кам'яне (Камінне) на правому березі середньої течії р. Псел досліджували В.Д. Дяченко та П.М. Покас (Дяченко, Покас, Сухобоков 1984). Чоловіча серія характеризувалася великими розмірами різкодоліхокранного черепа, середньошироким добре профільованим обличчям, різко випнутим носом. Найближчі аналоги антропологі вбачали в сіверянських серіях, але відзначили вище та вужче обличчя цієї групи. Саме розміри та пропорції обличчя та орбіт навели їх на думку про степові впливи, що могли відбивати генетичну лінію, яка тягнеться від іраномовних груп (скіфів Подніпров'я) через частину черняхівців до населення давньоруської доби регіону.

Надалі П.М. Покас продовжив дослідження антропологічного складу населення Лівобережжя.

бережжя. Він опрацював матеріал з території басейну р. Псел (Покас 1987), де поблизу хут. Зелений Гай було розкопано низку поховань давньоруської доби на курганному (XI—XII ст.) та ґрунтовому (XII—XIII ст.) могильниках. Розглянувши матеріали з цих могильників окремо, дослідник відзначив їхню типологічну схожість. Тобто, зміна обряду не супроводжувалася різкою зміною населення. П.М. Покас фіксував морфологічну близькість цього населення зі збірною серією сіверян та наголошував на відсутності типологічної подібності до популяції салтівської культури як із Салтівського могильника (аланська складова), так і Зливкинського (болгари).

П.М. Покасу належать також дослідження населення Середнього Подесення (Покас 1988а). Він запропонував під час аналізу звертати увагу на соціальний статус померлих (городяни, селяни, дружинники). Нагадаємо, що Т.І. Алексеева вже розглядала окремо міські та сільські добірки, але П.М. Покас дослідив також вибірку з дружинних поховань біля сіл Гушин, Шестовиця, Табаївка та Клонів. У сформовану представницьку серію черепів, яка репрезентувала сільське населення, увійшов новий матеріал з курганних могильників біля сіл Жукля, Комань, Рябцево та ґрунтового могильника біля с. Лесково. Цей матеріал він об'єднав з черепами з могильників Влазов, Меріновка, Стольне, Кошари, які вже досліджували Т.І. Алексеева та Г.Ф. Дебец. П.М. Покас відзначив подібність сільського та міського населення (хоча городяни були більш змішаними), але зафіксував більшу довжину голови, більші розміри обличчя та різкіше горизонтальне профілювання черепів із сільських могильників. Добірка чоловічих черепів з дружинних некрополів виявилася змішаною та досить близькою до городян, вона характеризувалася мезокранією, великим черепом та середньошироким обличчям. Жіноча ж група з цих могильників, навпаки, була ближчою до сільського населення регіону. Цікаві результати дало порівняння морфології сільського давньоруського населення Подесення з черняхівцями Подніпров'я, хоча матеріалів черняхівської культури було небагато. Давньоруські черепи виявилися слабше профільованими на верхньому рівні, але краще — на середньому, мали нижчі обличчя та орбіти, ширший ніс. Ці статистично достовірні розбіжності, що не пояснюються епохальною мінливістю, дозволили П.М. Покасу заперечити можливість зв'язку давньоруського населення Подесення з черняхівським.

Новий матеріал з Лівобережних земель дали розкопки ґрунтового могильника другої половини XI — початку XIII ст., проведені у 2004—2006 рр. під керівництвом М.Т. Товкайла на околиці м. Переяслав-Хмельницький. Питання про його належність городянам чи селянам лишилося відкритим. Антропологічний матеріал з могильника досліджено автором (Рудич 2007).

Чоловіча група (12 черепів) характеризується довгим, вузьким, середньовисоким, доліхокранним черепом. Обличчя середніх розмірів. Горизонтальне профілювання його на верхньому рівні перебуває на межі різкого та помірного, на середньому — різке. Орбіти низькі, ніс середніх розмірів, виступає на межі середнього та значного.

Серія вкладається в розмах варіацій слов'янських груп X—XIII ст. Походить вона із земель, які відносять до полян переяславських, тобто варто було б очікувати максимальної морфологічної подібності популяції до територіально близьких груп полян. Але від збірних серій полян переяславських та чернігівських ця група відрізняється значною доліхокранією, ширшим обличчям, що має слабше профілювання.

Можна припускати притік на Переяславщину населення із земель полян київських, оскільки, на відміну від інших князівств, Переяславське у XII — першій половині XIII ст. було у повній залежності від Києва. Київські князі заселяли та укріплювали південні та східні кордони не тільки Київської, але й Переяславської землі, внаслідок чого виникла низка городищ. Але для популяції Київської землі, на відміну від переяславської групи, характерна, головню, мезокранія за менших розмірів черепа та обличчя.

Пояснити відмінність наших переяславців від полянських серій впливом степовиків не можна. Відомо, що на переяславському порубіжжі осідали кочові племена, але жодна з цих груп (навіть алани) не могла привнести такий малий черепний показник. До того ж, за будовою обличчя усі відомі серії кочовиків істотно відрізняються від переяславської популяції, яка добре вкладається в розмах варіацій слов'янських груп.

Якщо звернутися до схеми Т.І. Алексеевої диференціації східнослов'янських груп, то наша переяславська популяція є найближчою до доліхокранних із середньошироким обличчям (дреговичі, смоленські кривичі, радимичі, сіверяни), а також доліхокранних із відносно

широким обличчям (волиняни, полоцькі кривичі) типів. Зауважимо, що серед західних слов'ян виражена доліхокранія характерна для віслян (у поєднанні з середньошироким обличчям) та мазовшан (у поєднанні з відносно широким обличчям). Тобто серія з Переяслава-Хмельницького чітко демонструє північний та північно-західний напрямки зв'язків, а малому черепному покажчику переяславців легко знаходяться аналоги в слов'янському світі, хоча на дещо північніших територіях.

Щоб уточнити місце лівобережних серій у колі слов'янських груп, ми звернулися до методів багатомірної статистики, що сприяє об'єктивізації результатів аналізу. Використовувався пакет програм SYSTAT. Для міжгрупового факторного аналізу залучено 20 серій чоловічих черепів давньоруської доби з Подніпров'я, тобто територіально близьких популяцій. Їх представлено матеріалами з могильників Миколаївського, хут. Половецького, Шестовиці (Зіневич 1962; 1967), Яблунівки, Монастирка, Липового, Зеленого Гаю (Покас 1987; 1988; 1988а), Юр'єва (Орлов, Моця, Покас 1985), Камінного (Дяченко, Покас, Сухобоков 1984), Бучака, Григорівки (Козак 2000), Княжої Гори, Витачева, Києва, Любеча, Чернігова (Алексеева 1973), Переяслава-Хмельницького (Рудич 2007), а також збірними серіями полян переяславських, чернігівських та сіверян (Алексеева 1973).

Серії порівнювалися за такими ознаками: довжина, ширина, висота черепа, кути горизонтального профілювання обличчя та кут носа, ширина та висота обличчя, орбітний і носовий покажчики. Міжгруповий аналіз (МГФ) показав, що середньодніпровські популяції максимально диференціюють ознаки, які мають навантаження за першим фактором: кут носа, ширина обличчя й носа (додатні), кути горизонтального профілювання, ширина черепа (від'ємні). За другим фактором найбільші навантаження мають довжина черепа, висота обличчя, черепа й орбіт. За значеннями навантажень на серії всі групи були вписані у простір двох факторів поліморфізму. Результати аналізу продемонстрували неоднорідність населення Лівобережжя, що добре відбило складність його формування.

Максимально віддаленими від загального масиву серій виявилися групи з могильників Шестовиця, Камінне й Липове (матеріали П.М. Покаса). Серія черепів з могильника Шестовиця дистанціюється від інших завдяки вузькому та сплюсненому обличчю, не характерному для слов'янських груп. Антропологи відзначали сво-

єрідність серії. За результатами міжгрупового аналізу із залученням широкого кола серій VI—XVI ст. група з Шестовиці виявила найбільшу статистичну близькість із серіями вікінгів, особливо Швеції та Британії (Санкіна, Козинцев 1995).

Відмінність серії з Камінного від загального масиву забезпечує значна висота обличчя й орбіт. Ці ознаки були для дослідників аргументом на користь іранських впливів (Дяченко, Покас, Сухобоков 1984). Одонтологи у серії з Камінного вбачали наявність салтівського (аланського) компонента (Сегеда 2000, с. 274).

Своєрідність вибірки черепів з Липового П.М. Покас, використовуючи свої краніологічні матеріали, також пояснював східними впливами на формування популяції. Відома латиська дослідниця Р.У. Гравере на одонтологічному матеріалі фіксувала близькість вибірки з Липового із сарматськими серіями — черепами Дмитріївського могильника салтівської культури і могильника Кам'янка на Нижньому Дніпрі (Гравере 1999).

Але розглянемо основний масив популяцій регіону. Тут окреслюються такі тенденції. На Лівобережжі концентруються, головню, серії з великим поздовжнім діаметром, більш високим обличчям, різкішим горизонтальним профілюванням і сильніше випнутим носом. Вони характеризуються доліхокранією. Це групи сіверянських, переяславських і частково чернігівських земель (Любеч). Однак близьке поєднання ознак, хоч і не так яскраво означене, проявляється в окремих серіях з території полян київських (Миколаївський могильник, Юр'їв, Монастирок). Загалом на правобережжі Дніпра домінують групи, для яких характерні менші довжина черепа, висота обличчя у сполученні зі слабшим горизонтальним профілюванням і меншим кутом носа. Це серії з могильників Григорівка, Бучак, хут. Половецький, Яблунівка. За черепним покажчиком усі вони характеризуються мезокранією. До них, завдяки незначній довжині черепа, висоті черепа й обличчя, тяжіє населення Княжої Гори, Сагунівки, Києва та двох лівобережних серій — Чернігова і зірної полян чернігівських (остання меншою мірою).

Результати кластерного аналізу (ієрархічна процедура, відстань Евкліда, метод *Complete*) теж добре ілюструють антропологічну ситуацію в Середньому Подніпров'ї (рис.). Основний масив давньоруських серій розпадається на субкластери, що відображають регіональні особливості. Досить близькими виявилися збірні групи сіверян, полян переяславських,

а також популяції з могильників Переяслав-Хмельницький, Любеч (чернігівські території) і Зелений Гай (сіверянські території). Збірні серії полян чернігівських та Чернігова увійшли до кола правобережних груп: Княжа Гора, хут. Половецький, Бучак, Григорівка, Київ, Яблунівка.

Але розглянемо давньоруські лівобережні групи у дещо іншому масштабі, у ширшому колі східнослов'янських серій. Для цього до аналізу залучено 21 серію чоловічих черепів. Збірні групи X—XIII ст. репрезентують території полян київських, чернігівських, переяславських, дреговичів, кривичів ярославських, костромських, смоленських, тверських, володимирських, в'ятичів, радимичів (Алексеева 1973), древлян-волинян (Рудич 2003, с. 202—204), тиверців (Великанова 1975), а також населення міст Києва, Чернігова, Смоленська, Любеча, Витачева (Алексеева 1973), Галича (Рудич 1998) і Переяслава-Хмельницького (Рудич 2007).

Серії порівнювалися за ознаками: поздовжній, поперечний та висотний діаметри, ширина та висота обличчя, орбіт, носа, ширина лоба, кут носа та кути горизонтального профілювання обличчя. У другому варіанті аналізу поздовжній та поперечний діаметри, висота та ширина обличчя, носа, орбіт були замінені на показники.

Результати обох варіантів кластерного аналізу (ієрархічна процедура, відстань Евкліда, метод *Complete*) виявилися близькими. Більшість лівобережних популяцій демонструє найближчу подібність до серій північних територій. Групи сіверян, полян переяславських, збірні полян чернігівських об'єдналися в один кластер з дреговичами та радимичами. Тобто, головний масив чоловічого населення Лівобережжя чітко тяжіє до слов'янського населення північних територій, де мешкали дреговичі та радимичі.

Але для того, щоб достеменно з'ясувати ситуацію в регіоні, звернемося до порівняльного аналізу не тільки чоловічих, але й жіночих серій. Чоловічі групи вважаються більш мобільними, вони є кращим матеріалом для вивчення міграційних процесів, жіночі краще характеризують тип субстратного населення цієї території, тож є джерелом для дослідження автохтонних ліній.

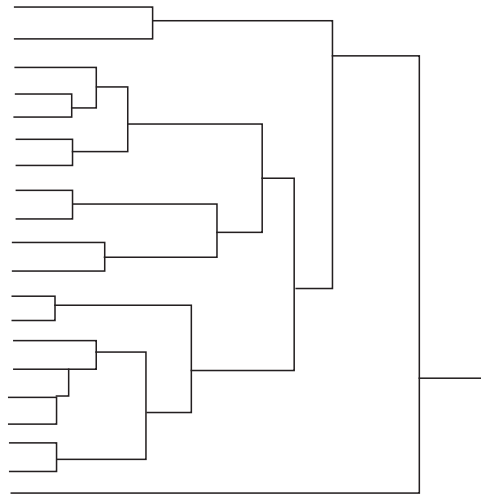
Для жіночих груп земель сіверян і полян чернігівських, а також серії з могильника у Переяславі-Хмельницькому (Рудич 2007) характерне поєднання доліхокранії з середньою шириною обличчя, яке в східнослов'янському світі вирізняє радимичів та дреговичів. Збірну серію полянок переяславських (Алексеева 1973) визна-

чає комбінація ознак, що є типовою також для жінок тиверських, волинських, древлянських (Рудич 2003) і східнохорватських земель (Рудич 1998). Це поєднання мезокранії із широким або відносно широким обличчям. Вкажемо, що ця комбінація взагалі є найрозповсюдженішою серед жінок слов'янського світу, вона охоплює великий антропологічний масив, і до нього входять не лише східнослов'янські популяції. Так, на західних територіях вона характеризує вісянок, полянок польських, моравок, лужичанок, хорваток, частину словацьких жінок. Мезокранією (з тенденцією до доліхокранії) та середньошироким обличчям відзначаються на Лівобережжі жінки з сільських та дружинних могильників Подесення та Зеленого Гаю. Вони займають проміжне становище між двома згаданими масивами — західним та північно-західним.

Отже, населення Лівобережжя у давньоруську добу не було однорідним, але і чоловіки, і жінки переважної частини регіону демонструють подібність, перш за все, до населення, що проживало на територіях радимичів та дреговичів, власне кажучи, складають з ними один антропологічний масив. Питання про те, якому хронологічному зрізу ми завдячуємо такій подібності, є відкритим. Це спричинено тим, що населення цілої низки культур I тис. надавало перевагу кремачії померлих і не лишило матеріалу для краніологів. Тож коли антропологи намагаються з'ясувати час появи якогось морфотипу на Лівобережжі, вони можуть залучити лише черепи черняхівської та салтівської культур як відносно хронологічно близький порівняльний матеріал. Але у першому випадку маємо кілька століть, не представлених антропологічним матеріалом, оскільки перші давньоруські серії датуються лише X—XIII ст. Ці кілька століть за археологічними даними характеризувалися міграціями, що охоплювали територію, де колись побувала черняхівська культура, та сусідні регіони.

У післячерняхівську добу частина пам'яток V—VII ст. Лівобережжя належала до пеньківської культури. Пам'ятки пеньківської та більш північної колочинської культури, підоснову якої вбачають у київській, були одним з компонентів формування волинцевської та роменської культур Лівобережжя. Обидві займали територію, яка вважається сіверянською. Ще одна складова лівобережних культур VIII—X ст. пов'язана з нащадками носіїв празької культури, що у VII—VIII ст. проникли на лівий берег Дніпра. Але на території полян київських, звідки була можливою інфільтрація населення на Лівобережжя, археоло-

Липове
 Камінне
 Переяслав-Хмельницький
 Поляни переяславські
 Сіверяни
 Зелений Гай
 Любеч
 Юр'їв
 Миколаївський могильник
 Монастирок
 Витачів
 Княжа Гора
 Київ
 Яблунівка
 Хут. Половецький
 Чернігів
 Поляни чернігівські
 Бучак
 Григорівка
 Шестовиця

Рис. Кластеризація чоловічих серій давньоруської доби Середнього Подніпров'я

гічна ситуація також є складною. У VI—VII ст. тут сходилися кордони празької, пеньківської та колочинської культур, у VIII—X ст. — лукарайковоцької та волинцевської. Жодна з перелічених груп не представлена антропологічно. Теоретично у складі їхніх носіїв могли бути нащадки черняхівців. Але оскільки у другій половині I тис. археологічно фіксуються переміщення люду, можна припустити, що населення, яке могло бути спорідненим генетично з черняхівською культурою, не обов'язково залишалося там, де мешкали його пращури в черняхівську добу. Це дозволяє не обмежуватися порівнянням черняхівських і давньоруських матеріалів виключно в межах регіону, хоча такий варіант розглядається в першу чергу, і розширити коло серій для порівняння.

Стосовно черняхівських матеріалів з Лівобережжя (Покас 2000), то їх варто окремо порівнювати з давньоруськими популяціями з земель полян чернігівських, переяславських та сіверян.

Чоловіча збірна група полян чернігівських (за матеріалами Т.І. Алексеевої, Г.П. Зіневич, П.М. Покаса) в середньому характеризується мезокранією, середньошироким обличчям та носом. Формально вона потрапляє до тієї самої категорії, що й чоловіки черняхівської культури Лівобережжя (матеріали П.М. Покаса). Але полянська група відрізняється від останніх довшим та ширшим черепом, меншим черепним показником, ширшим та нижчим обличчям, але водночас вужчими орбітами, нижчим, але ширшим (на 1,4 од.) носом. Ці відмінності, за винятком ширини носа, незначні, але не вписуються в уявлення про епохальну мінливість. Якщо ж зі збірної полянської серії, якою ми оперуємо, вилучити матеріали дружинних могильників (з їхнім прийшлим компонентом),

то її морфологічні розходження з лівобережними черняхівцями зростуть ще більше.

Збірна серія полянок чернігівських належить до категорії доліхокранних, з середньошироким обличчям та широким носом. На відміну від них, черняхівки Лівобережжя характеризуються мезокранією, середньоширокими обличчям та носом. Полянки суттєво відрізняються від черняхівок регіону меншим на 2,8 од. черепним показником, ширшим на 3,1 мм (за показником на 3 од.) обличчям, більшими розмірами носа (на 4,6 од.). Такий напрям змін розмірів та пропорцій обличчя і його деталей не узгоджується з епохальною мінливістю, тобто свідчить проти прямої генетичної лінії між черняхівськими та полянськими жінками.

Чоловіча збірна серія полян переяславських належить до доліхокранних форм з середньою шириною обличчя та носа. Поляни мають довшу від лівобережних черняхівців черепну коробку (на 2 од.), більші розміри обличчя, нижчі орбіти та ширший ніс, слабше горизонтальне профілювання обличчя. Такий характер відмінностей не можна пояснити епохальною мінливістю фізичного типу.

Група жіночих черепів полян переяславських (Алексеева 1973) входить до категорії мезокранних широколицих та широконосих форм. Цим вона відрізняється від черняхівок Лівобережжя, у яких мезокранія поєднується з середньошироким обличчям та носом. Переяславська слов'янська серія відрізняється ширшим (на 3,7 од.) та нижчим (на 4,2 од.) обличчям, більшими розмірами носа, який ширший за показником (на 4,0 од.), слабшим профілюванням обличчя та слабше випнутим носом (на 1,3 од.). За таких статистично достовірних розбіжностей нема можливості говорити про генетич-

ні зв'язки жіночого населення території полян переяславських і черняхівської культури Лівобережжя. Якщо і фіксується морфологічна подібність полянок переяславських до якоїсь із черняхівських груп, то, скріш, до черняхівок західного регіону України.

Чоловіки сіверянської серії належать до доліхокраних з середньошироким обличчям та носом (Алексеева 1973; Покас 1987). Вони мають, на відміну від черняхівців регіону, значно довший (майже на 6,0 мм) череп, менший черепний покажчик (на 2,8 од.), вужче обличчя, але ширший ніс, нижчі орбіти, слабше горизонтальне профілювання обличчя на верхньому рівні, менш випнутий ніс. Характер статистично достовірних розбіжностей не дає змоги говорити про генетичний зв'язок між черняхівцями Лівобережжя та сіверянами.

Черепи сіверянок відрізняються від черняхівських меншим черепним покажчиком, ширшим обличчям та носом, різкішим горизонтальним профілюванням обличчя, слабше випнутим носом. Це не дозволяє говорити про спадковість між ними.

Тобто, в усіх трьох випадках прослідковуються значні зміни у складі населення Лівобережжя у другій половині I тис.

Методи багатомірної статистики яскраво демонструють відмінності між черняхівцями та населенням давньоруської доби (Рудич 2007а). До міжгрупового аналізу залучено черняхівські серії з усієї території культури, а також низку східнослов'янських та західнослов'янських популяцій доби середньовіччя. Результати аналізу дозволяють говорити про значні зміни у складі населення (особливо чоловічої його половини) у другій половині I тис. практично на всій колишній території черняхівської культури, а не тільки на Лівобережжі. Давньоруські групи (особливо чоловічі) відрізняються від черняхівців, перш за все, пропорціями обличчя та його деталей, вони мають ширші обличчя та ніс, нижчі орбіти.

Збігаються і за лінійними ознаками, кутами, і за покажчиками пропорцій черепа, обличчя та його елементів з середньовічними слов'янськими групами збірні серії жіночих черепів черняхівської культури Західної України та Буджака. Відзначимо, що лінії морфологічної спорідненості пролягають від черняхівських жіночих серій Західної України (а також Буджака та масломенчської групи вельбарської культури Східної Польщі) до багатьох слов'янських популяцій середньовіччя, зокрема й до частини населення Лівобережжя. Поді-

бність стосується не тільки загальних розмірів, але, що важливіше, пропорцій черепа, обличчя та його деталей. Цей морфологічний комплекс буде в історичній перспективі характерним для населення доби середньовіччя цілої низки східнослов'янських груп (стане обличчям східнослов'янських популяцій), а також частково західно- та південнослов'янських серій. Антропологи давно шукають витоки цього комплексу. Для першої половини I тис. ми локалізували його в регіоні Західної України та Східної Польщі, який, мабуть, і був для цього морфокомплексу вихідним. Не виключено, що його розповсюдженню ми завдячуємо міграціям із західних районів на схід, що відбувалися в післячерняхівську добу.

Зараз відзначимо, що населення Лівобережної України давньоруської доби було неоднорідним, але чітко окреслилось два головні напрями зв'язків північно-західний та західний. Перший домінує на Лівобережжі: на усіх сіверянських землях, територіях полян чернігівських (за винятком частини населення м. Чернігів і чоловіків з дружинних могильників) та частково серед полян переяславських. Морфотип доліхокраний з середньошироким обличчям, що репрезентує більшість давньоруського населення перелічених територій, характерний також для дреговичів, радимичів та кривичів смоленських. Себто, ми маємо справу з одним великим антропологічним масивом. Важливо, що цей морфотип є панівним і для чоловіків, і для жінок цих земель, бо жіноче населення краще представляє автохтонні лінії. Найближчі паралелі типу знаходять у групах балтів II—XIII ст. (прусів, селів, земгалів та жемайтів), які відрізняються від згаданих слов'янських популяцій хіба що шириною носа. Саме балти представляли масив, для якого характерний найменший черепний покажчик на антропологічних картах Європи I—II тис. Вважається, що популяції дреговичів, радимичів, смоленських кривичів завдячують своїм морфокомплексом субстратному балтському населенню тих земель, на яких слов'яни опинилися в процесі колонізації (Т.І. Алексеева, В.П. Алексеев, В.В. Седов). Можливо, це стосується і північних районів Лівобережної України. Ця територія здавна перебувала на межі балтського світу, а в окремі періоди була периферією балтського етнічного масиву. Палеолінгвісти фіксують численні балтські топоніми та гідроніми не тільки у зоні Верхнього, але і Середнього Подніпров'я (Топоров, Трубачев 1962, с. 230—232). Вони можуть свідчити на

користь того, що регіон тривалий час був зоною проживання балтів. Щоправда, топоніми та гідроніми не завжди чітко датуються.

Присутність балтів у Придніпров'ї припускають і археологи, пов'язуючи з ними низку культур від доби бронзи до заліза (середньодніпровська, сосницька, милоградська та юхнівська культури), не виключена їхня присутність у складі зарубинецької та київської, а також колочинської і волинцевської культур.

На жаль, усі перелічені культури практично не представлені антропологічно. Балтську складову можна зафіксувати антропологічно на могильниках скіфського часу сейминської та ворсклинської груп, а також серед черняхівців (Рудич 2003а). Щодо носіїв черняхівської культури, то балтська лінія чіткіше прослідковується за матеріалами правобережжя Середнього Подніпров'я і досить епізодично — на лівому березі. Тому стверджувати, що специфічністю свого морфологічного комплексу населення давньоруської доби регіону завдячує балтській лінії, що пройшла саме через черняхівську культуру Лівобережжя, важко. Теоретично можна уявити, що балти (або їхні нащадки) в межах черняхівської культури на цій території, на відміну від Правобережжя, віддавали перевагу виключно кремації, а тому їхня складова читається слабше. Але, швидше за все, балти надали своєрідних рис морфокомплексу давньоруського населення лівобережного регіону через пізніші культури. Можливо, цей морфотип належав нащадкам носіїв колочинської та волинцевської культур, у складі яких окремі археологи вбачають балтів. Але довести це, оперуючи виключно антропологічним матеріалом, сьогодні не можна, тому що низка культур I тис. представлена кремаціями.

У формуванні населення Лівобережжя давньоруської доби брали участь вихідці з правобережних районів Дніпра. Їхня присутність, щоправда на досить обмеженій території, фіксується за частиною матеріалів з переяславських земель, які опубліковані Т.І. Алексеєвою і представляють переважно людей, похованих у м. Переяслав та на його околицях, а також за матеріалами дослідниць з м. Чернігів. Про присутність вихідців з Правобережжя можна говорити також на ґрунті чоловічих черепів з дружинних могильників середнього Подесення (матеріали П.М. Покаса). Генетичну лінію, що представляє мезокранний з середньошироким обличчям тип, важко провести через черняхівську культуру лівобережного регіону. Однак варто пам'ятати, що частина черняхівців

надавала перевагу кремації, тобто антропологічні уявлення про це населення не є повними. Можливо, ми маємо справу з пізнішою міграцією з Правобережжя. Не виключено, що вона проходила із зони розповсюдження саме празьких пам'яток. Хоча антропологічно на користь цього може свідчити лише те, що на празьких пам'ятках суттєві балтські впливи археологічно не фіксуються. Але через відсутність антропологічного матеріалу і з празьких, і лукарайковецьких пам'яток, ця думка є гіпотетичною.

Окремі кочові групи також брали участь у формуванні населення Лівобережжя давньоруської доби. Це підтверджується багатьма археологічними та письмовими свідченнями. Антропологі найбільш впевнено можуть припускати внесок аланів. Про досить тривале перебування в південній частині сіверянського регіону саме іранського етнічного компонента свідчать, перш за все, гідроніми. Племінна назва сіверян походить з іранської мови. Останнім часом лінгвісти схильні думати, що топоніми та гідроніми цієї території відображають іранський мовний шар, що датується не скіфською добою, як вважалося колись, а часом не раніше, ніж III—VII ст. (Тищенко 2008, с. 178). Виходячи з антропологічних досліджень, коректно говорити не про виразний іранський субстрат, а саме про кочові впливи на формування типу населення, що спостерігаються на Лівобережжі. Можливо, вони відбивають хронологічний шар ще салтово-маяцької культури, у складі якої бачать іраномовних аланів. У цьому випадку легше пояснити, чому іранські впливи ліпше фіксуються на одонтологічному матеріалі, який, як відомо, краще зберігає давнішу інформацію, ніж краніологічний. Звісно, аланські групи у післясалтівську добу могли входити до складу різних тюркомовних союзів (печенігів, половців тощо). Про контакти давніх слов'ян з ясами (аланами) згадують давньоруські літописи. Але, щоб чіткіше визначити час конкретних аланських впливів на давньоруське населення, як наприклад, у випадку з людьми, похованими біля с. Камінне, слід суттєво розширити базу даних про кочові групи доби середньовіччя з території України та сусідніх регіонів. Загалом проблема контактів між слов'янами та кочовиками Лівобережжя є дуже цікавою темою, яка заслуговує окремого і ретельного розгляду.

Присутність норманів на Лівобережжі можна сьогодні за матеріалами антропології найбільш чітко фіксувати лише на могильнику Шестовиця, де було поховано дуже різноманітне в антропологічному та етнічному сенсі населення.

- Алексеева Т.И.* Этногенез восточных славян. — М., 1973.
- Богданов А.П.* Суджанское длинноголовое население по р. Пслу // Известия Общества любителей естествознания, антропологии, этнографии при Московском университете. — 1878. — Т. XXXI. — С. 180—194.
- Великанова М.С.* Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975.
- Гравере Р.У.* Одонтологический аспект этногенеза и этнической истории восточнославянских народов // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М., 1999. — С. 205—219.
- Дебец Г.Ф.* Палеоантропология СССР. — ТИЭ: Новая серия. — М.; Л., 1948. — № 14.
- Дяченко В.Д., Покас П.М., Сухобоков О.В.* Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное) // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. — К., 1984. — С. 4—26.
- Зіневич Г.П.* До антропології Шестовицького могильника // Матеріали з антропології України. — 1962. — Вип. 2. — С. 37—47.
- Зиневич Г.П.* Очерки палеоантропологии Украины. — К., 1967.
- Козак А.Д.* Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучак) // Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология. — Ч. 2. — М., 2000. — С. 243—260.
- Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М.* Исследование летописного Юрьева на Роси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIII вв. — К., 1985. — С. 30—62.
- Покас П.М.* До антропології середньовічного населення басейну р. Псел // Археологія. — 1987. — 58. — С. 94—98.
- Покас П.М.* Антропологическая характеристика погребений // Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988. — С. 136—138.
- Покас П.М.* Средневековое население среднего Подесенья по данным антропологии // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988а. — С. 118.
- Покас П.М.* Новые антропологические материалы к проблеме дифференциации черняховской культуры // Народы России: от прошлого к современности. Антропология. — Ч. 2. — М., 2000. — С. 260—273.
- Рудич Т.О.* Антропологічний склад населення давнього Галича // Галич та Галицька земля. — К., 1998. — С. 119—124.
- Рудич Т.О.* Антропологічний склад населення північних районів України X—XIII ст. (правий берег Дніпра) // Vita antiqua. — 2003. — № 5—6. — С. 202—214.
- Рудич Т.О.* Антропологічний склад населення черняхівської культури Лівобережної України // АЛЛУ. — 2002. — № 2; 2003а — № 1. — С. 205—213.
- Рудич Т.О.* Антропологічні матеріали з розкопок могильника на околиці м. Переяслава-Хмельницького // АДУ країні 2005—2007 рр. — К., 2007. — Вип. 9. — С. 52—54.
- Рудич Т.О.* Роль населення черняхівської культури у формуванні антропологічного складу слов'янської людності України другої половини I — початку II тис.н. е. // Археологія. — 2007а. — № 3. — С. 47—58.
- Рыбаков Б.А.* Поляне и северяне (к вопросу о размещении летописных племен на Среднем Днепре) // СЭ. — 1947. — Т. 6—7. — С. 81—105.
- Сегеда С.П.* Антропологічний склад давнього населення України: етногенетичні аспекти // Етнічна історія давньої — К., 2000. — С. 242—276.
- Санкина С.Л., Козинцев А.Г.* Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений старейшей Ладоги // Антропология сегодня. — СПб., 1995. — Вып. 1. — С. 90—107.
- Тищенко К.М.* Горгани, Свірж, Стрибж: наші вічні сусіди-іранці // Східний світ. — 2008. — № 1. — С. 170—179.
- Топоров В.Н., Трубачев О.Н.* Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — М., 1962.
- Трофимова Т.А.* Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья // СЭ. — 1946. — № 1. — С. 91—136.
- Трофимова Т.А.* Краниологические данные к этногенезу западных славян // СЭ. — 1948. — № 2. — С. 39—61.
- Vinak V.* The Craniological Types of the East Slavic Kurgans // Antropologia. — 1932. — Т. X. — P. 270—310.

Одержано 14.05.2009

Т.А. Рудич

НАСЕЛЕНИЕ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ ДРЕВНЕРУССКОГО ВРЕМЕНИ ПО МАТЕРИАЛАМ АНТРОПОЛОГИИ

Статья посвящена антропологическим исследованиям состава населения древнерусского времени лесостепной части Днепровского Левобережья. Результаты анализа дают автору возможность говорить о принадлежности большей части населения региона к долихокранному с среднешироким лицом морфотипу, характеризующему также довольно значительный массив населения с территории расселения дреговичей, радимичей, смоленских кривичей и в котором ощущается наличие балтского субстрата. Генетические связи с популяциями Правобережья демонстрирует некоторая часть населения Переяславской (г. Переяслав и его округа) и Черниговской земель (среднее Подесенье). В отдельных группах фиксируется влияние кочевого населения и эпизодически присутствие норманов.

POPULATION OF THE UKRAINIAN LEFT BANK REGION OF THE DNIPRO RIVER
IN THE ANCIENT RUS PERIOD ON THE ANTHROPOLOGICAL MATERIALS

The article is devoted to the anthropological research on composition of the population in the Ancient Rus period on the forest-steppe territory of the left bank of the Dnipro River region. The results of the analysis allow the author to conclude that most of the habitants of this region belonged to the dolichocephalic with a middle-wide face morphological type, which is also peculiar to the great part of the habitants of the territories settled by Dregovychi, Radymychi, Kryvychi of Smolensk and in which the Baltic substrate is noted. Genetic links with the populations of the right bank of the Dnipro River region are evidenced on a certain part of the population of Pereyaslav (Pereyaslav city and its suburbs) and Chernihiv (the Desna River middle region) lands. In some groups the influence of the nomads and rarely the Normans is identified.

Книжковий огляд

Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог / Н.В. Блажевич, Н.Б. Бурдо, І.С. Вітрик, А.О. Денисова, І.В. Карашевич, Є.Г. Карнаух, В.М. Корпусова, Л.В. Павленко, Н.О. Сон. — К.: ВД «Академперіодика», 2007. — 356 с.: рис, 16 с. табл.

Книга являє собою каталог археологічних колекцій, що зберігаються в Наукових фондах Інституту археології НАН України. Ці матеріали — результат польових робіт кількох поколінь українських археологів, які досліджували пам'ятки широкого хронологічного спектру — від палеоліту до епохи пізнього середньовіччя. Каталог — науково-інформаційне видання. Його мета — ознайомити дослідників з наявною в Наукових фондах Інституту значною джерельною базою, яка дозволяє реконструювати різні аспекти життя давнього населення території сучасної України на якісно новому рівні. Каталог має покажчики і добре ілюстрований. Для істориків, археологів, працівників музеїв, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться стародавньою історією України.

Толочко П.П. Київ і Русь. Вибрані твори. 1998—2008 рр. — К.: ВД «Академперіодика», 2008. — 348 с.

У книзі вміщені вибрані наукові твори автора за 1998—2008 рр., присвячені найбільш важливим і все ще не до кінця вивченим питанням історії Києва і Київської Русі IX—XIII ст. Написані на основі аналізу писемних і археологічних джерел, вони відбивають сучасний рівень дослідженості даної теми. Книга розрахована на істориків, археологів і тих, хто цікавиться давньою вітчизняною історією.

Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки. — К., 2008. — 256 с., илл.

Збірка статей — результат польових і теоретичних археологічних досліджень 2005—2007 рр., який висвітлює різні аспекти життя і технологій населення трипольської культури. Книга буде корисною для археологів, істориків і всіх тих, хто цікавиться давньою історією України і Південно-Східної Європи.

Літописний Возв'язль: дослідження 1988—2008 рр. — К., 2008. — 112 с.

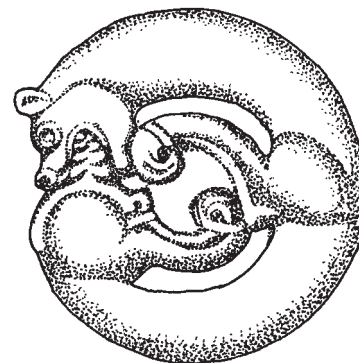
Видання містить результати археологічних досліджень літописного міста Возв'язль. Окремо розглядаються підсумки розкопок Південного городища, системи його оборонних споруд, антропологічного складу населення, особливостей складу диких та домашніх тварин. Матеріали вивчення Північного городища, незважаючи на порівняно невеликий обсяг, дозволяють зробити зіставлення двох осередків літописного міста, визначити їх архітектурні та соціально-економічні особливості.

Звіздецький Б.А. Городища IX—XIII ст. на території літописних древлян. — К., 2008. — 176 с.

Робота присвячена аналізу укріплених поселень давньоруського часу, розташованих на території, зайнятій племенами літописних древлян. Автор висвітлює історію досліджень; на підставі писемних та археологічних даних розглядає проблеми племінної території, планування, площі та устрою оборонних споруд, питання хронології, топографії та соціальної типології древлянських городищ. На жаль, дослідник не встиг включити до цієї роботи нові матеріали, отримані в ході розкопок стародавнього Іскоростеня та деяких інших древлянських укріплень протягом 1998—2006 рр. Книга являє собою актуальне на сьогодні дослідження, яке, певною мірою, підбиває підсумок наукової діяльності Б.А. Звіздецького.

Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр. — К.: ВД «Академперіодика», 2008. — 375 с.

Щорічний випуск науково-інформаційного зібрання присвячений публікації результатів археологічних досліджень, здійснених фахівцями у 2007, і частково у 2006 рр. Статті містять стислу та змістовну інформацію про дослідження пам'яток, а також необхідну культурно-хронологічну інтерпретацію з попередніми історичними висновками.

В.О. Самолюк

НОВІ ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ГОРОДОЦЬКО-ЗДОВБИЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Подано 17 поховальних комплексів городоцько-здовбицької культури, виявлених переважно за останні п'ять років у межах Волинської височини. Вони розширюють уявлення про цю культуру і дозволяють торкнутися деяких спірних її проблем.

К л ю ч о в і с л о в а: Східна Європа, доба бронзи, городоцько-здовбицька культура, поховання

Незначна кількість поховальних пам'яток городоцько-здовбицької культури робить кожен нову знахідку принципово важливою — збагачує наші уявлення про цю культуру, а також дозволяє рельєфніше осягнути її самотність на тлі інших культур, надає нових можливостей для розв'язання проблем її хронології, походження, співвідношення зі стжижовською культурою тощо.

Подані тут пам'ятки зафіксовано, головним чином, в останні п'ять років. На жаль, більшість із них (як і до цього) виявлені випадково, тож їхній інформаційний потенціал часто незадовільний. Локалізовані вони переважно на Волинській височині у межах Рівненської обл. (рис. 1)¹.

С. Іванчи Рівненського р-ну і обл., уроч. Янова Долина. Поховання розташовувалося на західній околиці села, на захід від траси Млинів—Рівне, на правому корінному березі р. Стубла. У 1980 р. під час сільськогосподарських робіт мешканці села виявили кістяк людини з двома металевими прикрасами (1, 2). Кістки та прикраси передано до Рівненського обласного краєзнавчого музею. За розповідями, кістяк був скорченим.

1. Прикраса верболиста, зігнута в кільце (рис. 2, 1). Листок гладенький, видовжений, вузький, один із поздовжніх країв прямий, інший ледь випуклий, кінець заокруглений. Листок плавно переходить у стрижень, спочатку

пластинчастий у перетині, далі округлий. Діаметр кільця 4,5—4,8 см, ширина листка 1,4 см.

2. Прикраса верболиста, зігнута в кільце (рис. 2, 2). Від попередньої відрізняється дугастими поздовжніми краями та дещо іншими розмірами: діаметр 5,0—5,3 см, ширина листка 1,05 см.

С. Іллін Гошанського р-ну Рівненської обл. Курган розміщувався за 2 км на північний захід від села, праворуч дороги Іллін—Дорогобуж, на південь від траси Київ—Чоп, на горбистій лесовій рівнині лівого корінного берега р. Горинь. Досліджений Б.А. Прищепою у 1983 р. (Прищепка 1983).

Насип овальний у плані, видовжений з півночі на південь, висота 4 м і діаметр 25 м. Центр насипу понівечено ямою скарбошукачів, прокопаною до материка (рис. 2, 3). У верхніх шарах ями знайдено бронзову прикрасу (1). У південно-західному секторі на рівні материка виявлено фрагмент дна ліпної посудини (2), а в східному секторі — овальну в плані яму, розміри 2,0 × 1,3 м, глибина 0,5—0,6 м. У заповненні ями були рештки кам'яної закладки (рис. 2, 4).

1. Підвіска верболиста, фрагментована (рис. 2, 5). Загнутий листок тонкий, широкий, з дугастими поздовжніми краями і видавленим посередині ребром. Округлий у перетині стрижень закінчується петлею. Довжина приблизно 7,0 см, ширина листка 2,6 см, діаметр стрижня до 0,2 см.

2. Фрагмент посудини — рівне пласке дно, що має двошаровий випал. Зовнішня поверхня світло-коричневого кольору, внутрішня — чорного. Поверхня добре заглажена, у тісті домішка грубих зерен кварцу.

С. Кам'яна Гора Костопільського р-ну Рівненської обл. Кремаційне поховання? Точне міс-

¹ Висловлюю щире подяку колегам за всіляку допомогу та можливість скористатися ще неопублікованими матеріалами: Б.А. Прищепі, О.Л. Позіховському, О.О. Бандарчуку, А. Бардецькому, М.Р. Хомичу.

це знахідки невідоме. Приблизне розташування і деталі описані випадковими людьми, у яких М.Р. Хомич забрав та передав до Рівненського музею у 2008 р. дві фрагментовані посудини (1, 2) і крем'яну сокиру (3). Речі були знайдені на узліссі, в північній околиці села, на березі струмка Боркова після буревію в коріннях поваленого дерева. Амфора була ціла та щільно заповнена землею. Її розбили через цікавість, і в середині виявилось кілька виробів з кременю, зокрема вказана сокира, а також значна кількість кальцинованих кісток.

1. Велика круглодонна амфороподібна посудина (рис. 3, 1) з кулястим тулубом, циліндричною горловиною і лійчасто розхиленими потоншеними вінцями. На плічках розташовано три дугастих виступи з вертикальною глибокою видавленою борозенкою в центрі. Поверхня ясно-коричнева з сірим ангобом (?), рівна. Домішка: жорства з блискітками, переважно дрібні зерна. Черепок на зламі сірий або чорний. Висота 32,5 см, діаметр вінець 17 см, тулуба — 28—31 см, товщина стінок 0,7—0,9 см.

2. Циліндричний кубок (рис. 3, 2) з плавно відігнутими заокругленими вінцями і ледь увігнутим дном. На одному з фрагментів під вінцями є округлий отвір від кріплення ручки. Верхню половину кубка орнаментовано горизонтальними пасмами з подвійного (місцями потрійного) шнура, облямованими знизу рядком вертикальних вузьких вдвлень торцем пластини. Поверхня ясно-коричнево-сіра з сіро-чорними плямами (ангоб?). Черепок на зламі чорний, щільний, структура гомогенна, «суха». Домішка: дрібна жорства, слюда, дуже дрібний пісок, у малій кількості. Висота 17 см, діаметр вінець 15,2 см, дна — 12,6 см, товщина 0,5 см.

3. Сокира крем'яна (рис. 3, 3) виготовлена з волинського туронського кременю шляхом двобічної обробки відщеповою технікою. Має форму трапеції з дугастими сторонами, в поперечному перетині лінзоподібна. Довжина 14,2 см, ширина леза 5 см, товщина до 1,6 см.

С. Лючин Острозького р-ну Рівненської обл. Різномасштабний ґрунтовий могильник лежить на межі Волинської височини і Малого Полісся (Острозька прохідна долина), на південному схилі лесового плато лівого берега р. Світеньки, лівого допливу р. Вілія. Досліджена частина могильника розташована у західній частині села по вул. Шевченка (уроч. Слобода) на території садиби В.І. Мудрика.

Перші поховання були випадково відкриті майже одночасно у двох місцях подвір'я: на схід

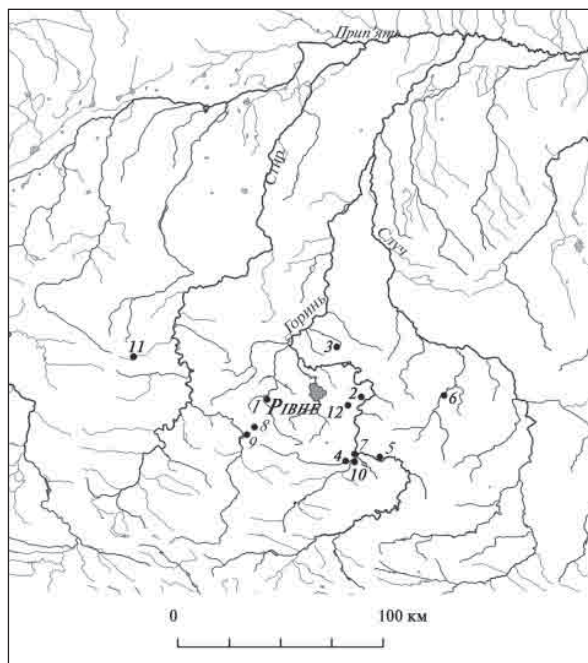

Рис. 1. Нові поховальні пам'ятки городище-здовбицької культури: 1 — Іваничі; 2 — Іллін; 3 — Кам'яна Гора; 4 — Лючин; 5 — Нетішин; 6 — Новий Корець; 7 — Острог; 8 — Привільне; 9 — Рачин; 10 — Слобідка; 11 — Торчин; 12 — Ясне

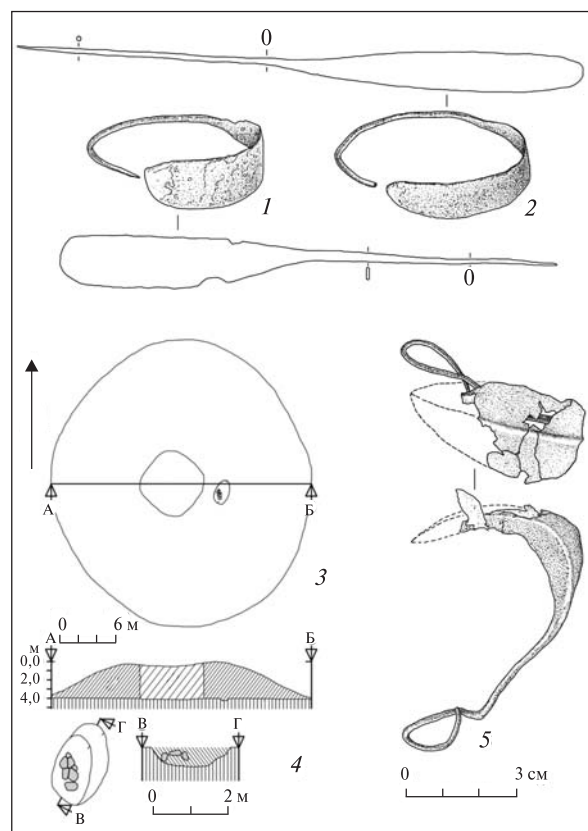

Рис. 2. Рештки поховань: 1, 2 — Іваничі; 3—5 — Іллін

від будинку при викопуванні траншеї під газ і ще трохи далі на схід, на межі з сусідньою незабудованою ділянкою при встановленні стов-

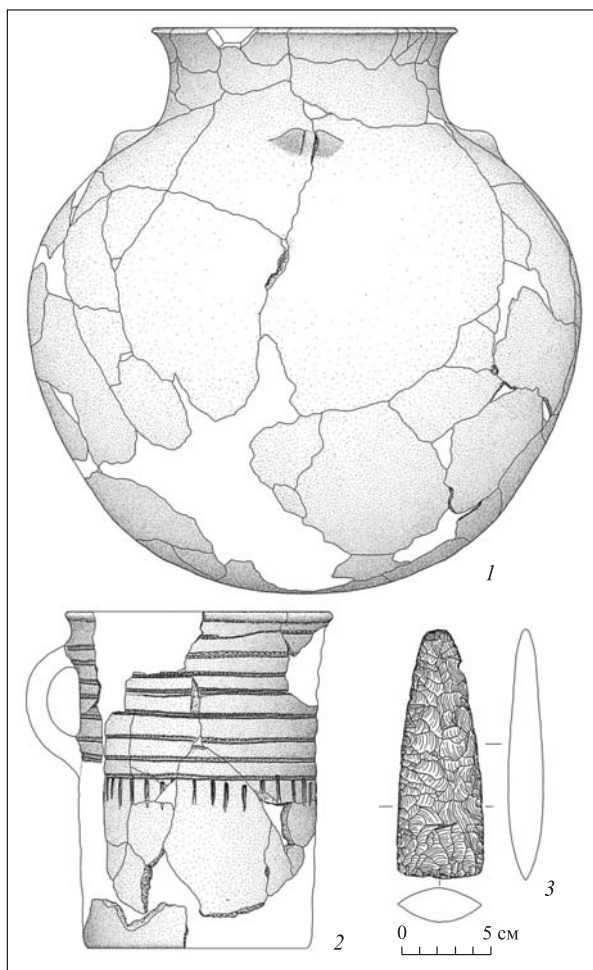

Рис. 3. Кам'яна Гора, поховання (?)

па огорожі. В обох випадках виявлено людські кістки, а в першому — ще й крем'яне вістря до списа (втрачене). У 2007 р. в обох вказаних місцях було закладено шурфи, а в 2008 р. розкрито всю доступну для дослідження площу подвір'я. Всього розкопано 140 м² і виявлено 10 поховань різного ступеня збереженості: п'ять доби бронзи (поховання 2—5, 10) і п'ять давньоруського часу (Самолук 2009).

Поховання 2. Кістяк лежав скорчено на спині, трохи повернутий на лівий бік, головою на південь з незначним відхиленням на схід, обличчям на захід. Зігнуті у ліктях руки складені кистями разом на лівому плечі. Підігнуті в колінах ноги розташовані майже перпендикулярно до тулуба. Стан кісток незадовільний, череп знищений повністю. Між тазом скелета та газовою траншеєю знайдено перепалений фрагмент стінки посудини. У глині значна домішка білого кременю, несепарованого. Розміри 4,5 × 3,9 см, товщина 0,8 см.

Вірогідно, саме до цього поховання належало знайдене при ритті траншеї крем'яне вістря списа.

Поховання 3 розташоване за 0,6 м на захід від поховань 2 і 4, паралельно до останніх. Повністю зруйноване. Орієнтоване вздовж лінії південь—північ.

Поховання 4 виявлено відразу за черепом поховання 2. Дуже пошкоджене. За вцілілими кістками встановлено, що небіжчик лежав скорчено головою на південь з незначним відхиленням на схід. Положення рук та черепа не встановлено. Швидше за все, похованню 4 належать знайдені за 0,5 м на південь дві цілі (1, 2) й одна фрагментована підвіски та знайдені трохи ближче два фрагменти кераміки (3) і один — ікла кабана.

1. Підвіска зі стулки мушлі (рис. 4, 1). У верхівці замка просвердлено округлий отвір. Протилежний край стулки з внутрішнього боку зашліфований. Мушля *Pectunculus*, Крейда. Розміри 4,3 × 4,3 × 1,2 см, діаметр отвору 0,3 см.

2. Підвіска зі стулки мушлі, аналогічна першій (рис. 4, 2). Розміри 4,5 × 4,4 × 1,1 см, діаметр отвору 0,3 см.

3. Дрібні фрагменти стінок кераміки. На одному сліди ручки.

Поховання 5 (рис. 4, 3) розташовувалося за 0,5 м на південь і вглиб від поховання 1 (0,7 м від поверхні). Яма не фіксувалася. Кістяк лежав у слабко скорченій позі на правому боці головою на північ обличчям на захід. Зігнуті в ліктях руки притиснені до грудей, кисті піднесено до обличчя. Трохи нижче від лівої скроневої кістки лежала підвіска (1), ще одна — за 0,25 м на схід від першої (2).

1. Скронева підвіска верболиста (рис. 4, 4) з круглого в перетині дроту. Один кінець загострений, інший розклепаний надвоє, один за одним, листки лінзоподібні в перетині. Крайній листок загнутий у зворотному напрямку і розташований паралельно з попереднім. Довжина підвіски 6,7 см, діаметр дроту 0,2 см, ширина листків 0,6—0,7 см, товщина — 0,15—0,2 см.

2. Скронева підвіска верболиста (рис. 4, 5) з округлого в перетині дроту, скрученого в кільце. З одного кінця дріт розклепано у вузьку пластину завширшки 0,7 см, з іншого — у два вузькі листки лінзоподібного перетину, які розміщені один за одним. Крайній листок загнутий у зворотному напрямку і заведений під попередній. Діаметр кільця 4,7 см, дроту — 0,26 см, ширина листків 1,3 см, товщина — 0,2 см.

Поховання 10 (рис. 5, А) виявлено на глибині 0,6 м в жовто-бурому суглинку перехідного шару. Могила не простежувалася. Від дуже пошкодженого кістяка *in situ* вціліли лише підігну-

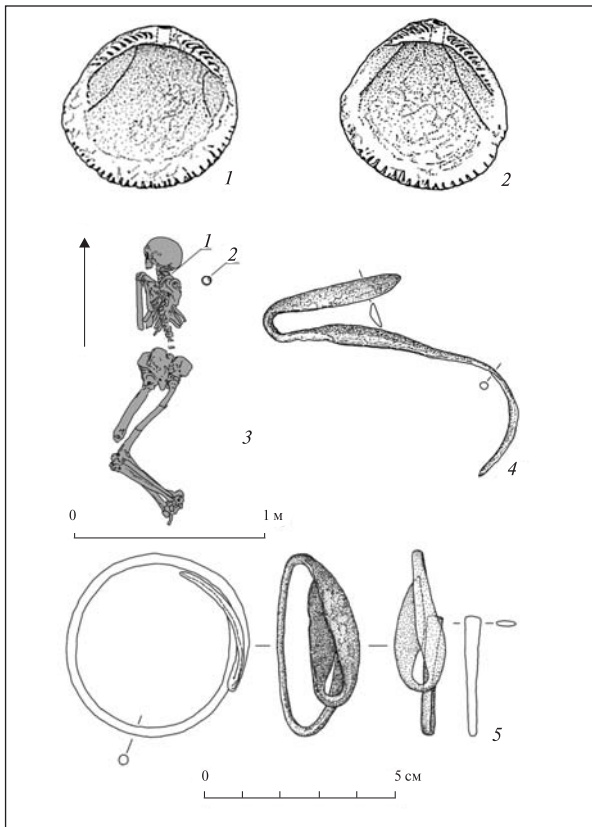

Рис. 4. Лючин: 1, 2 — поховання 4; 3—5 — поховання 5

ті праворуч ноги, за розташуванням яких можна стверджувати, що небіжчика було вкладено скорчено на правому боці головою на південь. Навколо поховання на тій самій глибині знайдено розтягнутий супровід: металеву прикрасу (1), крем'яне вістря стріли (2), кістяну намистину (3) і неповний розвал маленького кубка (4).

1. Прикраса верболиста (рис. 5, 1) вціліла не повністю. Має вигляд широкого, тонкого, дугасто загнутого листка з трьома видавленими реберцями і фрагментом стрижня. Розміри листка 5 × 3,5 см, товщина 0,1 см.

2. Вістря стріли (рис. 5, 2) серцеподібне, асиметричне, з увігнутою (арочною) основою. Виготовлене з волинського туронського кременю. Довжина 2,7 см, ширина 1,3 см.

3. Кістяна циліндрична намистина (рис. 5, 3). Торцеві краї заокруглені. Діаметр 0,9—1 см, висота 0,7 см, діаметр отвору 0,5—0,6 см.

4. Уламки маленького профільованого кубка (рис. 5, 4) з джкоподібним тулубом і звуженою шийкою. Дно увігнуте. Зовнішня поверхня чорна, добре заглажена, місцями до лиску, внутрішня — темно-сіра. Домішка — світло-сіра жорстка з блискітками, дрібна і середня, помірна кількість. Висота вцілілої частини 5,8 см, діаметр тулуба 7,2 см, дна — 4,0 см, товщина стінок 0,4—0,5 см.

М. Нетішин Хмельницької обл., уроч. Ко-зацькі Могили, курган 11. Входив до складу курганної групи 1 з шести насипів, розташованої на низькому піщаному узвишші в заплаві правого берега р. Горинь. Курган розміщувався у лісі, на східній околиці міста поблизу залізниці на Хмельницьку АЕС. Досліджений С.С. Березанською і автором у 2003 р. (Березанская, Самолюк 2003).

Насип плаский, округлий у плані, діаметр 18 м, висота 0,4—0,5 м, складався зі світло-жовтого, імовірно принесеного піску (рис. 6, 1). У північно-східному секторі, на глибині 0,4 м від поверхні, виявлено кам'яну гробницю, складену з вапнякових плит (рис. 6, 2). Гробниця прямокутна у плані зі склепінчастим перекриттям була орієнтована по лінії південний захід — північний схід. Розміри її 2,3 × 1,2 м, висота кладки в середньому коливалась від 0,35 до 0,45 м, товщина стін 0,3—0,35 м. У центрі склепіння камені було вибрано, і вони лежали поруч.

Гробницю зведено з необроблених, але ретельно підібраних каменів довільної форми та розміру. В її основі і кутках лежали великі камені завдовжки 30—35 см, товщина 10 см. Стінки складено переважно з пласких плит завдовжки 15—10 см і завтовшки 3—5 см у кілька рядів, місцями в 6—7. Кладка горизонтальна, ретельно виконана, щілини закриті вертикально поставленими меншими плитами. Вкажемо, що найближчі поклади вапняку,

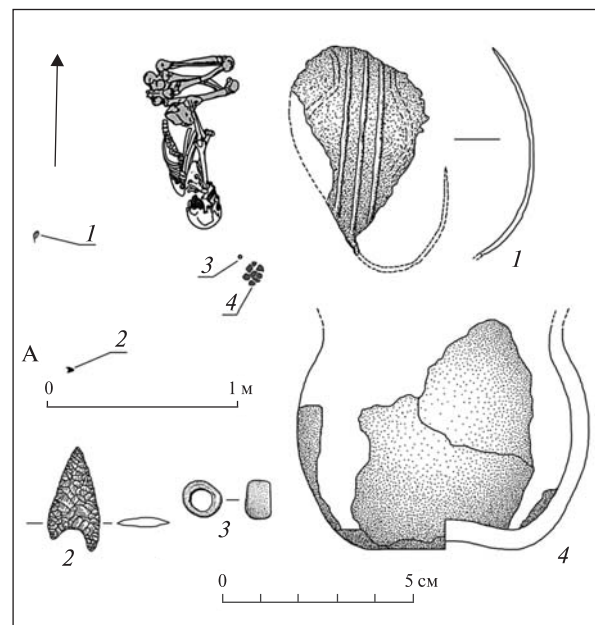

Рис. 5. Лючин, поховання 10: А — реконструкція поховання; 1—4 — супровід (номери на плані збігаються з позицією речей на рис.)

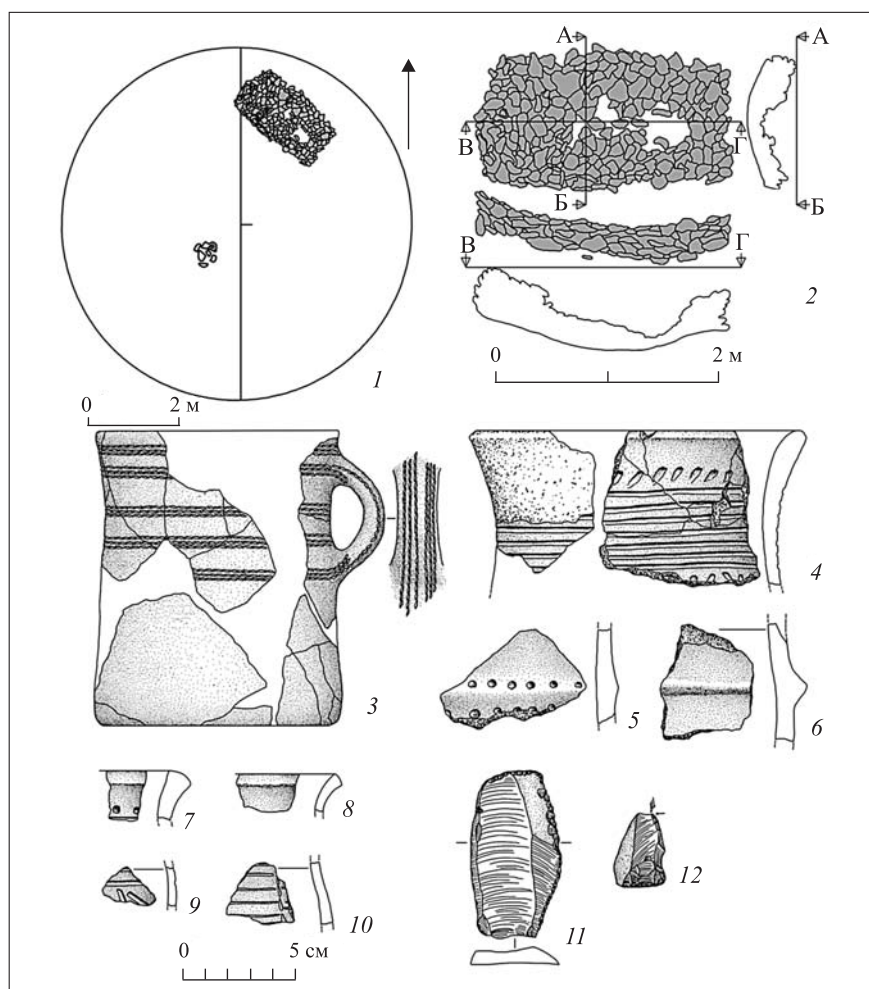

Рис. 6. Нетішин, уроч. Козацькі Могили, курган 11: 1 — план центральної частини кургану; 2 — гробниця, план, перетини і вигляд південно-західної стіни зовні; 3—12 — знахідки з кургану

звідки очевидно й брали камінь, розташовані за 0,8—1,0 км на схід.

Гробниця була заповнена темним вуглистим піском, в якому знайдено обгорілу кістку завдовжки 8 см. Навколо скрині знайдено 10 фрагментів кераміки тшинецької культури (1, 2). Майже у центрі насипу, на глибині 0,6 м виявлено розвал кубка городоцько-здовбицької культури (3). При розкопках кургану знайдено також кілька крем'яних відщепів і два знаряддя (4, 5).

1. Фрагмент верхньої частини посудини (рис. 6, 4) з плавно потовщеними і заокругленими вінцями. Орнаментований на шийці широким пасмом із горизонтальних прокреслених ліній, облямованим вгорі і внизу глибокими скісними вдавленнями. Поверхня вкрита коричнево-цеглястим ангобом. Домішка — світла середньо- і крупнозерниста жорства у значній кількості. Діаметр вінець 15 см.

2. Фрагменти стінок і вінець посуду (рис. 6, 5—10) з валиками і ритою та накольчастою орнаментациєю.

3. Циліндричний кубок з ручкою (рис. 6, 3). Стінки трохи увігнуті у верхній частині, яка орнаментована п'ятьма горизонтальними пасмами потрійного шнура. На спинці ручки два таких самих вертикальних пасма. Поверхня сірого кольору. Домішка — світла жорства з блискітками, великі зерна, що виступають зовні. Висота кубка 13 см, діаметр вінець 11 см, дна — 11 см.

4. Ніж на пластинчастому відщепі (рис. 6, 11) з туронського кременю.

5. Кутовий різець-скребок на фрагменті пластини (рис. 6, 12) теж із туронського кременю.

Наявність кам'яних гробниць у городоцько-здовбицькій культурі (Свешніков 1993, рис. 1, V—VII) дозволяє віднести й описану до цієї культури. Можливо, її було поруйновано ще у давнину, чим і можна пояснити уламки кераміки тшинецької культури.

С. Новий Корець Корецького р-ну Рівненської обл. Курганний могильник розташований за 2 км на південний захід від села, на пів-

день від траси Київ—Чоп, на плато високого правого корінного берега р. Корчик. Могильник складався з 17 насипів, їхня висота 0,4—1,2 м, діаметр 5—12 м. У 1982 р. було розкопано два кургани: курган 1 — місцевим вчителем Б.Х. Ярошинським, курган 2 — Б.А. Прищепою (Прищеп 1982).

Курган 1. Документація про розкопки не збереглася. Відомо лише, що насип прокопано по центру траншеєю і поховання там не виявлено. У фондах Рівненського музею зберігаються дві знахідки, які передав Б.Х. Ярошинський (1, 2). Польові шифри свідчать про те, що обидві знайдено під насипом на рівні материка.

1. Вістря списа крем'яне (рис. 7, 1) — двобічно оброблене, асиметричне, з широким листкоподібним пером і трапецієподібним черешком. З одного боку він чітко виділений, з іншого — перехід від пера до нього ледь позначено. Виготовлений з чорного туронського кременю.

2. Реутилізований фрагмент кам'яної сокири типу А з нервюрою — лезо з частиною отвору (рис. 7, 2). Місце зламу і частково нервюра (під отвором) сточені. Вціліла довжина 8,6 см, ширина леза 2,7 см.

Курган 2 (рис. 8) мав насип 6 м у діаметрі, висота 0,7 м. Стратиграфія: під дерновим шаром йшов шар сірого гумусованого суглинку, який перекривав насип, зведений зі змішаного з гумусом суглинку, нижче — материковий суглинок (рис. 8, 1).

Під насипом, у південно-західному секторі, на материк (1,15 м від вершини кургану) виявлено поховання (рис. 8, 2). Скорчений кістяк лежав на лівому боці головою на південь. Зігнуті в ліктях руки складені на грудях і животі. На тому самому рівні, у різних частинах насипу, знайдено поруч з ногами — кам'яне знаряддя (1), далі на північ — ще одне (2), у північно-західному секторі — кубок (3), у східній половині — фрагменти посуду (4, 5), а ближче до краю насипу — камінь.

1. Реутилізований фрагмент кам'яної сокири — лезо (рис. 8, 6). Верхня грань (під отвором) дугасто обточена. Довжина 7,8 см, товщина 5,2 см.

2. Реутилізований фрагмент кам'яної сокири — обухова частина з половиною отвору (рис. 8, 5). Обух широкий, дугастий, у перетині дещо звужений до краю. Довжина вцілілої частини 5,6 см, ширина 7,6 см, товщина до 4,0 см.

3. Циліндричний кубок з ручкою (рис. 8, 3). Верхня частина орнаментована п'ятьма гори-

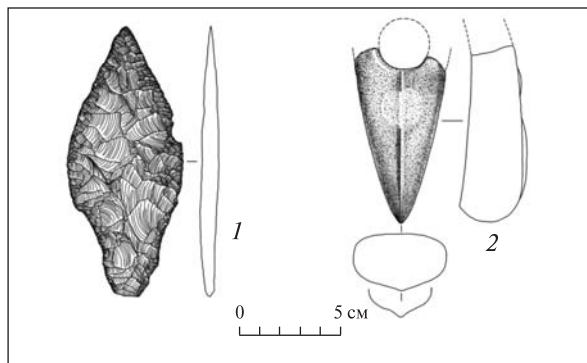

Рис. 7. Новий Корець, курган 1. Знахідки

зонтальними пасмами з парних шнурових ліній. Три аналогічних пасма нанесено на ручку. Поверхня темно-сіра з коричневим. Домішка — дрібна жорства та пісок. Висота кубка 11 см, діаметр вінець 9,8 см, дна — 10 см, товщина стінок 0,6 см.

4. Фрагмент верхньої частини великої посудини з покатыми плічками і невисокою лійчастою горловиною, утвореною різко відігнутими вінцями (рис. 8, 4). Поверхня рівна, світло-коричневого кольору. Домішка — грубозернистий пісок. Діаметр вінець 48 см.

5. Фрагменти посуду — придонна частина і вінця.

У належності посуду позицій 4 і 5 до городцько-здобицької культури впевненості немає.

М. Острог, уроч. Курган. Поховання знайдено на північній околиці міста по вул. Татарській, на плато високої розчленованої яружно-балковою ерозією лесової рівнини, на лівому корінному березі р. Горинь. Виявлене випадково при викопуванні котловану під п'ятиповерховий будинок у 1978 р. і досліджене О.О. Бондарчуком. Вціліла приблизно п'ята частина поховання, здійсненого у виритій у материк у ямі. Кістяк, імовірно, був скорченим, орієнтованим головою на південь. У заповненні ями виявлено шість уламків вапняку (12,5 × 8 см), пісковіку (до 15,5 × 10 см), чотири шматки глиняної обмазки, а також фрагментовані кістки тварини. У фондах Державного історико-культурного заповідника у м. Острог зберігаються: уламки кубка (1) та іншого посуду (2, 3), кістяна проколка (4), крем'яні пластина (5), фрагмент пластина (6) і знаряддя (7).

1. Циліндричний кубок (рис. 9, 1). Стінки прямі, вінця заокруглені і розхилені, дно ледь увігнуте. На рівні ручок кубок орнаментовано п'ятьма горизонтальними пасмами з потрійних шнурових ліній. Поверхня нерівна, заглажена, коричнево-чорна. Домішка — грубозерниста сіро-біла жорства з блискітками.

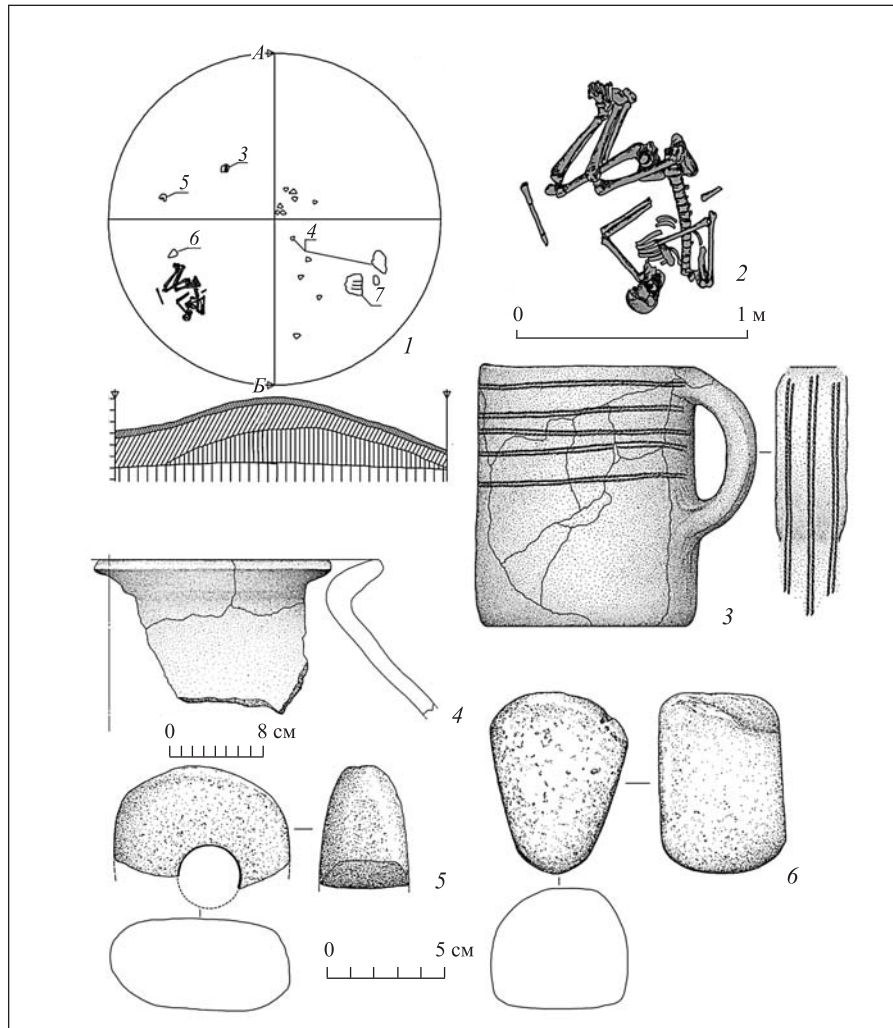

Рис. 8. Новий Корець, курган 2: 1 — план і перетин кургану; 2 — поховання; 3—6 — знахідки, 7 — камінь (номери на плані збігаються з позицією речей на рис.)

Висота 14,2 см, діаметр вінець 11,4 см, дна — 10 см, товщина черепка 0,45—0,50 см.

2. Фрагмент верхньої частини посудини з плавно розхиленими заокругленими вінцями (рис. 9, 6), орнаментований горизонтальними пасмами з потрійних шнурових ліній. Поверхня коричнево-чорна, добре заглажена. Домішка — дрібна світло-сіра жорства і пісок. Діаметр вінець 14 см, товщина уламка 0,5 см.

3. Фрагменти однієї чи двох посудин, з-поміж яких вінчик із заокругленим краєм, оздоблені одиничними горизонтальними шнуровими лініями уламки, а також придонної частини і кулястого тулуба.

4. Кістяна проколка завдовжки 12,7 см (рис. 9, 2).

5. Велика ножеподібна пластина з нерегулярною ретушшю (рис. 9, 3), виготовлена з альбського кременю. Розміри 12 × 4 см.

6. Фрагмент пластини з альбського кременю (рис. 9, 4), розміри 4,6 × 3,8 см.

7. Знаряддя (рис. 9, 5) з жовна альбського кременю. На одній стороні жовна є сліди пікетажу, інша загострена серією крупних сколів. Розміри 7,6 × 5,2 × 3,4 см.

С. Привільне Дубенського р-ну Рівненської обл. Пам'ятка розташована на східній околиці села, праворуч траси Київ—Чоп, на лесовому плато правого берега давнього струмка, правої притоки р. Іква. У 2006 р. під час земляних робіт на території АЗС виявлено кістяк людини та інвентар. Місце було обстежене співробітниками Рівненської філії ОАСУ (Прищепя, Чекурков 2006). Зі слів робітників, кістяк лежав головою на схід, можливо, скорчено на боці. Обстеженням встановлено, що він був на глибині 0,6—0,75 м у жовтому лесоподібному суглинку. До супроводу входили посудина (1), кістяні проколка (2) і дві намистини (3), дві мідні прикраси (4, 5). Усі предмети передано до Державного історико-краєзнавчого заповідника у м. Дубно.

1. Посудина на зразок профільованого кубка (рис. 10, 1). Роздутий тулуб вгорі плавно звужується і переходить у лійчасто розхилену горловину з потовщеними заокругленими вінцями, а внизу різко скошений до дуже маленького дна. На плічках округлий виступ. Поверхня помаранчево-коричнева з сірим, горбкувата, з ледь помітними слідами горизонтального загладжування. Домішка — біла жорства з блискітками, середньозерниста. Висота 16,4 см, діаметр вінець 11–12 см, тулуба — 15–16 см, дна — 3 см, товщина стінок 0,5 см.

2. Кістяна проколка (рис. 10, 2) з трубчастої кістки тварини завдовжки 13,4 см. Погострений робочий кінець зашліфований.

3. Ціла та ушкоджена циліндричні намистини (рис. 10, 3, 4), вирізані з суцільної кістки, обточені, з просвердленим отвором. Діаметри 0,85 і 0,9 см, висота відповідно 0,44 (вціліла) і 0,66 см, діаметр отвору 0,3 см.

4. Підвіска зі скрученого в овал дроту з розклепанним кінцем, схожа на верболиста (рис. 10, 5). Листок у вигляді вузької видовженої пластини з паралельними краями і заокругленим кінцем. Діаметр виробу 3,4 × 1,8 см, ширина листка 0,25 см, довжина — 2 см, діаметр дроту 0,12 см.

5. Подібна до описаної фрагментована підвіска (рис. 10, 6), але з ширшою пластиною — 0,4 см.

С. Рачин Дубенського р-ну. За 0,6 км на схід від міста, ліворуч від недобудованої об'їзної дороги, на низькому узвишші в заплаві правого берега р. Іква, в місці впадіння до неї р. Липка, розташоване багаточислове поселення Дубно-Рачин. Кілька років тому з території пам'ятки розпочато незаконний вивіз ґрунту. Мешканець м. Дубно А.І. Бардецький у 2005–2006 рр. проводив обстеження утвореного кар'єру і зафіксував низку зруйнованих давніх об'єктів, зокрема й ґрунтове поховання доби бронзи (Позіховський, Самолюк 2006). Поховання (рис. 11, 1) виявлено при зачистці материка. Прямокутна у плані могила із заокругленими кутами дещо звужувалася до дна. Скорчений кістяк лежав на лівому боці головою на південь, обличчям на захід. Права рука випростана вздовж тіла, ліва від ліктя відсутня, як і права стопа. Біля черепа і під ним знайдено по намистині (1), під черепом — дуже ушкоджену металеву прикрасу (2).

1. Дві кістяні циліндричні намистини (рис. 11, 3), діаметр 1,3–1,4 і 1,2–1,3 см, діаметр отвору 0,6–0,7 і 0,55–0,65 см, висота 0,9 і 0,7 см.

2. Два фрагменти мідної верболистої прикраси (рис. 11, 2) — листка і стрижня. Ширина листка 1,65 см, діаметр дроту 0,06–0,12 см.

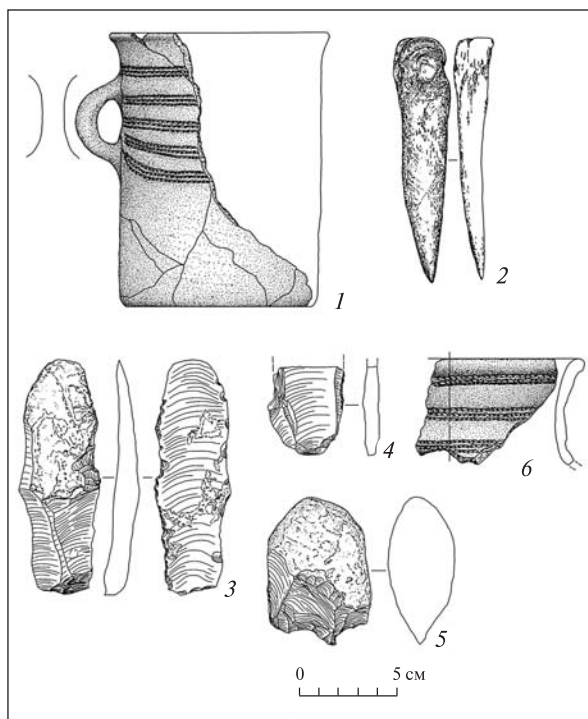

Рис. 9. Острог, уроч. Курган. Супровід поховання

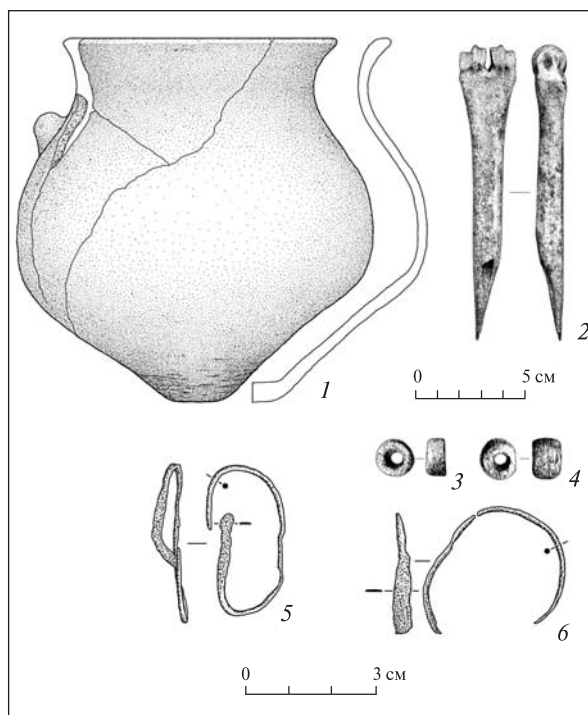

Рис. 10. Привільне. Супровід поховання

С. Слобідка Острозького р-ну, поховання (?). Пам'ятка розташована за 0,9 км на схід від села і за 1,15 км у тому ж напрямку від р. Вілія, на захід від водосховища Хмельницької АЕС, на узліссі пласкої супіщано-суглинистої заболоченої рівнини Малого Полісся. У 2005 р. при вибірці піску на глибині приблизно 0,5 м меш-

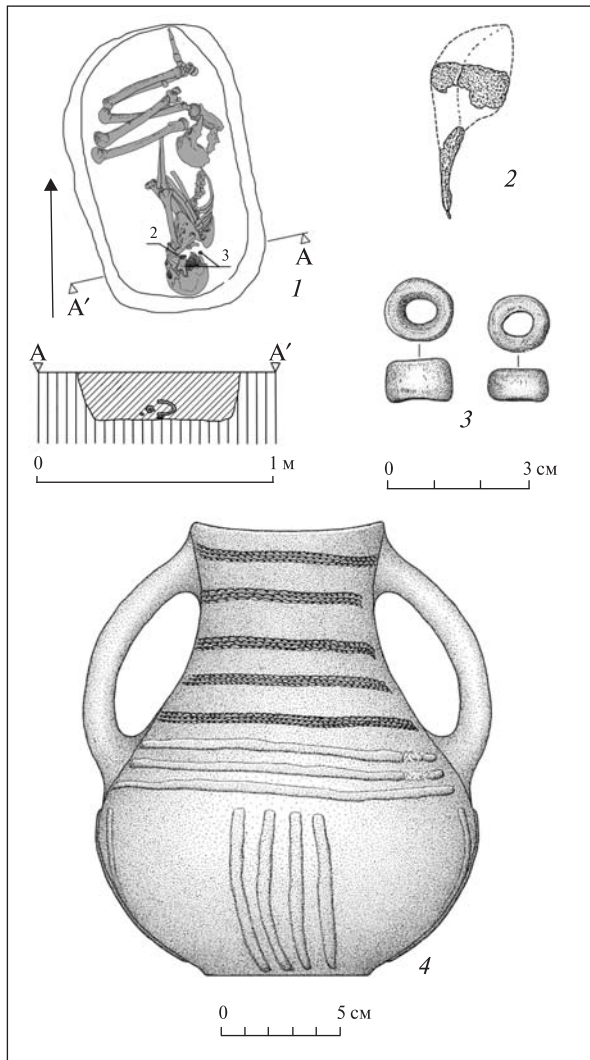

Рис. 11. Рештки поховань: 1–3 – Рачин; 4 – Слобідка (поховання?)

канці села знайшли амфору. У 2008 р. пункт перевірили автор і О.Л. Позіховський. Слідів поховань чи поселення не виявлено.

Амфора (рис. 11, 4) грушоподібної форми, з кулястим приземкуватим тулубом, високою горловиною і двома великими ручками. На горловині орнаментована п'ятьма горизонтальними пасмами з потрійних шнурових ліній, нижче — пасмом із трьох наліпних валиків. Під ними симетрично розміщено чотири вертикальні пасма з чотирьох валиків у кожному, які доходять до дна. Поверхня сіро-коричнева, добре заглажена. Домішка: пісок, ясно-сіра жорства з блискітками, перепалений кремій, вапняк (?), дрібно- і середньозерниста, помірна кількість. Висота амфори 19 см, діаметр вінець 7,2–8,0 см, тулуба — 15,6 см, дна — 6,8 см, товщина стінок 0,4–0,5 см.

Смт Торчин Луцького р-ну Волинської обл., поховання (?). Пам'ятка розташовується на пра-

вому березі р. Сарни (ліва притока р. Стир). Під час земляних робіт на території господарської садиби Торчинського відділення «Сільгосптехніка» у 1973 р. на глибині 1,5 м у материковому суглинку виявлено амфору. Про знахідку повідомив і передав її до Торчинського музею інженер В.Ф. Шкоропад. У 1984 р. місце знахідки перевірили працівники Волинського краєзнавчого музею. Археологічних матеріалів на прилеглий території не виявлено (Охріменко, Кучинко, Кубицька 2003, с. 89, рис. 2, 76).

Велика амфора (рис. 12) з кулястим тулубом на маленькому дні і високою дугасто увігнутою горловиною, на переході до плічок ледь помітний виступ. Ручки широкі, з вертикальними закраїнами, які знизу переходять у валики, так звані вуса. Горловину орнаментовано вісьмома горизонтальними пасмами з парних шнурових ліній. Останнє пасмо знизу облямовано рядком прямокутно-підтрикутних вдавлень, від якого вниз, на тулуб, спускається сім вертикальних пасм із ритих ліній. Кожне пасмо з боків облямовано стовпчиком з прямокутно-підтрикутних вдавлень. Ще по одному стовпчику таких вдавлень розташовано поміж цими пасмами. Ручка орнаментована трьома вертикальними пасмами з парних шнурових ліній: бокові йдуть від верху вздовж закраїн та «вусів» і спускаються до рівня орнаментальної смуги, середнє починається від нижнього кріплення ручки. Зовні посудина світло-коричнева з сірим, добре заглажена, зсередини сіро-чорна. Домішка незрозуміла, можливо, ясно-сіра жорства. Висота амфори 31,5 см, діаметр вінець 12 см, тулуба — 29 см, дна — 6 см, товщина стінок 0,8 см.

С. Ясне Гоцанського р-ну. Парне поховання займає плато високої, розчленованої яружно-балковою ерозією, лесової рівнини за 0,75 км на північ від села. Його виявив М.Р. Хомич у 2006 р., дослідили — В.О. Самолюк, Б.А. Прищепа і О.Л. Позіховський (Позіховський, Самолюк 2006; Прищепа і ін. 2007).

Поховання (рис. 13, 1) залягало на глибині 0,4 м від поверхні на межі підгрунтя і жовто-сірого суглинку перехідного шару. Ознак могили не виявлено. Кістяки дорослих були розташовані паралельно за 0,3 м один від одного, орієнтовані головами на захід. Північний кістяк був скорчений на спині. Зігнуті в ліктях руки лежали на грудях кистями до обличчя. Серед кісток черепа виявлено виріб зі ступки мушлі (1). Південний кістяк лежав майже випростано, з розворотом на правий бік і ледь підігнутими ногами. Зігнута у лікті права рука кистю звернена до обличчя, менш зігнута

ліва спрямована кистю до правого крила тазу. Вдоль правого плеча лежало крем'яне вістря списа (2), а за 0,55 м на південь, на рівні ліктів, виявлено розвал кубка (3).

1. Підвіска зі стулки мушлі (рис. 13, 2). У верхівці замка просвердлено невеликий отвір. У центральній частині, ближче до протилежного краю, зроблено ще один, більший отвір. Мушля *Glycymeris*, крейда. Розміри 4,0 × 3,7 см, діаметр малого отвору 0,6 см, великого — 1,35 см.

3. Крем'яне вістря списа ромбічне з рівною основою (рис. 13, 4). В перетині тонке, лінзоподібне. Виготовлене з туронського синьо-сіро-молочного кременю шляхом двобічної обробки. Поверхня дещо патинувана. Довжина 15,5 см, ширина 5,4 см, товщина 0,8 см.

3. Циліндричний кубок (рис. 13, 3) з прямими стінками і плавно відігнутими заокругленими вінцями. Дно ледь увігнуте. Можливо, була ручка. Зверху орнаментований вісьмома горизонтальними пасмами з тонких парних шнурових ліній. Поверхня дрібно-горбкувата, світлого помаранчево-коричневого кольору із сірими плямами. Черепок на зламі тришаровий, середина чорна. Домішка — сіра жорства, середні зерна (0,3 см), є блискітки. Висота 8,8 см, діаметр вінець 8,8 см, дна — 8 см, товщина стінок 0,4—0,5 см.

Попри переважно незадовільний стан поданих тут поховань добірка суттєво доповнює інформацію про городоцько-здовбицьку культуру і повертає нас до головних проблем, пов'язаних із нею. Їх розв'язання — справа майбутнього, зараз тезово зупинимось на деяких моментах.

Кераміка. П'ять поховань супроводжувалися циліндричними кубками з ручкою. Такий посуд був відомий і раніше (Свешніков 1974, рис. 36, 1, 2), однак примітним є кількісне поповнення їх та розмаїття варіацій. Це, по-перше, робить циліндричні кубки з ручкою одним із чітких індикаторів городоцько-здовбицької культури, яку польські дослідники, передусім Я. Махнік, розглядають як локальний варіант межановицької. По-друге, варіації їхньої орнаментации, зокрема пасмами з потрійних шнурових ліній, ставлять під сумнів оцінку городоцько-здовбицької культури як явища пізнішого за межановицьку. Це, своєю чергою, торкається проблеми її походження (докл. див.: Бунятян 2008).

Інший посуд представлено амфорами і профільованими кубками. Усі вони оригінальні і не траплялися досі на Волині, не мають вони

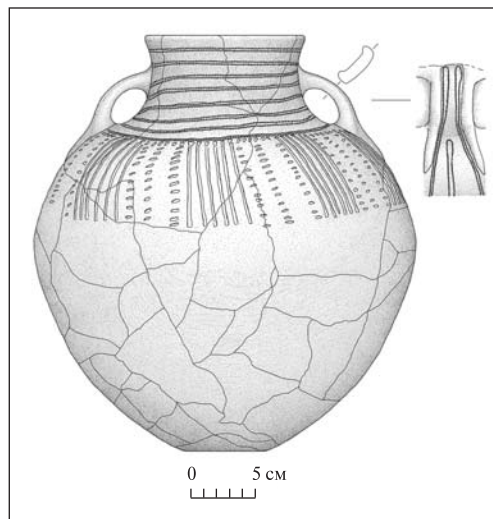

Рис. 12. Торчин (поховання?)

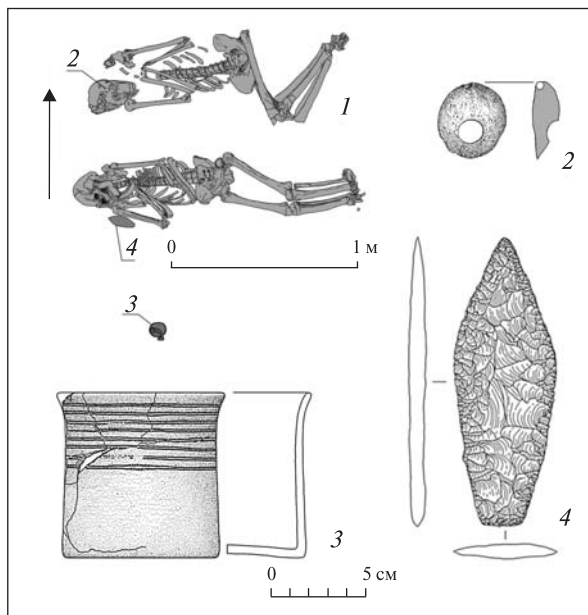

Рис. 13. Ясне, поховання: 1 — план; 2—4 — супровід (номери на плані збігаються з позицією речей на рис.)

прямих аналогів і в колі епішнурових культур прикарпатського кола. Це також надає самотності городоцько-здовбицькій культурі, за якою криється таємниця її походження і подальшого розвитку. До прикладу, куляста амфора з Кам'яної Гори, знайдена разом з циліндричним кубком і крем'яною сокирою (рис. 3), не має позначеного дна, що притаманно посуду культури кулястих амфор (Wiślański 1966, zestaw. I). Амфора з Торчина (рис. 12) демонструє поєднання рис кількох культур: морфологію культури кулястих амфор (кулястий тупуб, уступ на переході шийки у плічка), мікроморфологію городоцько-здовбицької і межановицької (конструкція ручок і «вуса»), орна-

ментацию культур шнурової кераміки (нижня орнаментальна зона) і городоцько-здовбицької (верхня). Амфора зі Слобідки (рис. 11, 4) є дещо подібною до посудини з поховання пса у Стжижові (Gurba 1955, гус. 4), яку чомусь віднесено до жбанів (Kadrow, Machnik 1997, s. 38). Схожі за формою амфори є типовими для культури Марош (Girić 1984, Taf. VI). Аналоги кубкоподібній посудині з Привільного (рис. 10, 1) нам не відомі.

Крем'яні вістря списів. Такі вироби на Волині продукували у величезних масштабах, але в закритих повноцінних комплексах їх зафіксовано нечасто. Ми маємо дві знахідки.

Вістря списа з кургану 1 у Новому Корці (рис. 7, 1) належить до типу листкоподібних, які Є. Лібера синхронізує з другою (ранньою) фазою межановицької культури (Libera 2001, s. 80, 125, гус. 37).

Важливим є поховання в Ясному (рис. 13), де наконечник списа трапився в комплексі з циліндричним кубком (з ручкою?) та підвіскою з мушлі. Такі вістря (п'ятибічні з довгим черешком) Є. Лібера схильний пов'язувати зі стжижовською культурою (Libera 2001, s. 81, 125, гус. 37), у якій відомі також підвіски з мушлі з двома різновеликими отворами (Bargeš 2006, s. 84, гус. 11, 4, 5, 7). Однак у нашому випадку циліндричний кубок чітко діагностує поховання як належне до городоцько-здовбицької культури.

Металеві прикраси представлено різними варіантами верболистих підвісок. Класифікацію їх здійснено А. Точіком (Тошк 1963) і вдосконалено Я. Махніком (Machnik 1982, s. 87—88). Щоправда, це не полегшило справу хронологічної та культурної атрибуції певних відмін. Для І.К. Сवेशнікова класичні верболисті підвіски (з одним або кількома реберцями на листку) були на Волині індикатором стжижовської культури (Сवेशніков 1974, с. 138—139, рис. 49, 16, 17, 23, 34, 37—39; 50, 2, 10—14, 24, 25). Тепер їхній вік подавнено (Kadrow, Machnik 1997, s. 43), і вони так само є прикметними для городоцько-здовбицької культури, що підтверджують матеріали з Лючина і Рачина (рис. 5; 11, 1—3). Це породжує проблему розрізнення поховань городоцько-здовбицької культури й стжижовської з такими прикрасами (та й деякими іншими речами) за відсутності інших культурних маркерів.

Дослідження в Лючині (поховання 5) поповнили ці вироби прикрасами незвичних форм — з двома листками (рис. 4, 4, 5). Аналоги їм нам не відомі. З огляду на слабкоскорчену позу кістяка, а подібну демонструє і один із похованих у Ясному, це може бути вказівкою на пізню хронологічну позицію таких прикрас.

Це ще раз вказує на певну синхронність городоцько-здовбицької і стжижовської культур, на чому неодноразово наголошував І.К. Сवेशніков і що так само неодноразово заперечував Я. Махнік (див.: Самолюк 2007).

- Березанская С.С., Самолюк В.О.* Отчет о раскопках, проведенных в 2003 году в окрестностях г. Нетешин Славутского района Хмельницкой области // НА ІА НАНУ. — 2003/216.
- Бунятян К.П.* Городоцько-здовбицька культура: проблемна ситуація // Археологія. — 2008. — № 3. — С. 10—20.
- Охріменко Г.В., Кучинко М.М., Кубицька Н.В.* Розвиток керамічного виробництва на Волині. — Луцьк, 2003.
- Позіховський О.Л., Самолюк В.О.* Звіт про розкопки могильника доби енеоліту — ранньої бронзи в м. Острог (уроч. Земан) та розвідки в Рівненській області в 2006 році // НА ІА НАНУ. — 2006/35.
- Прищепя Б.А.* Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1982 году // НА ІА НАНУ. — 1982/64.
- Прищепя Б.А.* Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1983 году // НА ІА НАНУ. — 1983/95.
- Прищепя Б.А., Чекурков В.С.* Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2006 році // НА ІА НАНУ. — 2006/105.
- Прищепя Б.А., Чекурков В.С., Позіховський О.Л., Самолюк В.О., Ткач В.В.* Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2007 році // НА ІА НАНУ. — 2007/198.
- Самолюк В.О.* Поселення стжижовської культури на р. Іква на Волині // Археологія. — 2007. — № 3. — С. 58—72.
- Самолюк В.О.* Розкопки ґрунтового могильника доби бронзи та давньоруського часу в с. Лючин на Рівненщині // АДУ в 2007—2008 рр. — К., 2009. — С. 271—273.
- Сवेशніков І.К.* Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. — К., 1974.
- Сवेशніков І.К.* Нові поховання початку бронзової доби на Західній Волині // Studia archaeologica. — 1993. — № 1. — С. 23—31.

- Bargiel B.* Kultura strzyżowska w świetle znalezisk grobowych // *WA.* — 2006. — T. LVIII. — S. 65—99.
- Girić M.* Die Maros-Kultur // *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans.* — Belgrad, 1984. — S. 33—51.
- Gurba J.* Grób psa kultury ceramiki sznurowej we wsi Strzyżów, gm. Horodło, pow. Hrubieszów // *Annales UMCS.* — Lublin, 1955. — Sectio F. — Vol. V. — S. 159—164.
- Kadrow S., Machnik J.* Kultura Mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny. — Kraków, 1997.
- Libera J.* Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i zachodniej Ukrainy. — Lublin, 2001.
- Machnik J.* Uwagi o wyrobach metalowych z początków epoki brązu w południowo-wschodniej Polsce // *Pamiętnik Muzeum Miedzi.* — Legnica, 1982. — T. 1. — S. 79—100.
- Točík A.* Die Njtra-gruppe // *Archeologické rozhledy.* — 1963. — R. 15. — S. 716—774.
- Wiślański T.* Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966.

Одержано 14.05.2009

V.A. Samolyuk

НОВЫЕ ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ПАМЯТНИКИ ГОРОДОКСКО-ЗДОЛБИЦКОЙ КУЛЬТУРЫ

Представлено 17 погребальных комплексов в основном из пределов Волынской возвышенности. Большинство из них открыты случайно, что снижает их информационный потенциал. Тем не менее, они расширяют представления о материальной культуре этого образования (новые варианты посуды и иволистных украшений) и стимулируют обращение к проблемам истоков этой культуры и ее хронологического диапазона. Представляется, что оценка польских исследователей (Я. Махник) этой культуры как локального варианта межановицкой, и к тому же кратковременного по сравнению с ней, не подтверждается хронотипологическими особенностями ее материалов, разработанными теми же польскими исследователями (Я. Махник, С. Кадров, Е. Либера). В целом обе культуры выглядят синхронными, хотя это и требует уточнения (особенно верхних их границ), а с какого-то времени — и со стжижовской культурой.

V.O. Samolyuk

NEW BURIAL MONUMENTS OF HORODOTSKO-ZDOVBYTSKA CULTURE

17 burial complexes mainly from the Volyn eminence are presented here. Most of them were discovered accidentally, which reduces their informative potential. Nevertheless, they widen the insight on the material culture of this formation (new pottery variants and willow leaf-shaped decorations) and stimulate to investigate issues of the origin and chronological range of this culture. The appraisal of Polish scholars (J. Machnik) of this culture as a local variant of Merzanovitska culture, and a short-termed one comparing to the latter, is not confirmed by the chronological peculiarities of its materials which were determined by the same Polish scholars (J. Machnik, S. Kadrow, J. Libera). In general, both cultures appear to be synchronous, although this requires more accurate definition (particularly their upper borders), and from certain time they also appear to be synchronous with Stzhyzhovska culture.

СТАРОЖИТНОСТІ ПОМОРСЬКО-КЛЬОШОВОЇ КУЛЬТУРИ НА ПОСЕЛЕННІ БІЛЯ с. ХРІННИКИ (уроч. ШАНКІВ ЯР)

У статті подаються матеріали поморсько-кльошової культури з поселення біля с. Хрінники Рівненської обл. отримані під час досліджень у 2002—2007 рр.

Ключові слова: Східна Європа, Західна Волинь, ранній залізний вік, поморсько-кльошова культура

Наприкінці гальштатського періоду на території між Нижньою Віслою на сході, р. Лаба на заході, р. Нотеці на півдні та Балтійським морем на півночі з'являються пам'ятки поморської культури (вейгерівсько-кротошинської) (Prahistoria 1979). Упродовж гальштатського й латенського періодів поморська культура поширилася на заході і півдні у Західне Помор'я, Великопольщу, Сілезію, Малопольщу, а на сході — в райони Середньої Польщі, Мазовії і Підляшшя, вступаючи на цьому терені в контакт із племенами культури підкльошових поховань, що займала територію Середньої Вісли від гирла р. Дрвенці на півночі до гирла р. Ніди на півдні і була синхронна поморській (Шкоропад 2000, с. 8).

Поморсько-кльошова культура виникла внаслідок взаємодії двох культур: підкльошових поховань та поморської. Проте в історіографії паує розбіжність у поглядах на характер зв'язків цих двох культур. Уперше назву «поморсько-кльошова культура» запропонувала Т. Домбровська. На її думку, міграція племен поморської культури на Мазовію та Підляшшя призвела до утворення пам'яток змішаного поморсько-кльошового типу. Й. Костжевський стверджував, що племена поморської культури, просуваючись у південно-східному напрямку, змішувалися з місцевими племенами лужицької культури, втрачаючи внаслідок цього свої культурні особливості. Т. Венгжинович розглядає їх як нову фазу в розвитку культури кльошових поховань. Термін «поморсько-кльошова культура», на її думку, ввели дослідники культур латенського кола, для яких ці пам'ятки є базою для з'ясування контактів чи генетичних зв'язків з об'єктами їхнього дослідження (Węgrzynowicz 1973). С. Носек і Г. Осовський вважають, що поморська та культура підкльошових поховань — це одна культура, носії якої практикували різні форми поховань, до того ж

скриньові поховання вказують на ранню фазу культури (Шкоропад 2000, с. 8). Більшість дослідників лише констатують появу поморсько-кльошових старожитностей, не даючи їм чіткої інтерпретації.

Північною межею поморсько-кльошової культури є верхня течія р. Прип'ять і нижні течії її допливів — Турії, Стоходу, Стиру, а південною — вододіл Дністровського і Прип'ятського басейнів. На території Волині її пам'ятки утворюють три групи: західна охоплює середню і верхню течію Західного Бугу і верхів'я Турії, східна займає басейн рік Стир і Горинь, поліська поширена на Волинському пасмі (Шкоропад 2000, с. 20).

Систематичні дослідження пам'яток поморсько-кльошової культури на території Волині розпочалися у 1980-х рр. Застосування методики розкопок широкими площами дозволило протягом одного-двох років дослідити і отримати великий фактичний матеріал. У той час Д.Н. Козак дослідив селище Гірка Полонка, Д.Ю. Павлів та В.В. Шкоропад — поселення поблизу с. Тяглів. Протягом наступних 1987—1992 рр. аналогічним чином досліджено селища в Городку, П'ятиднях, Линеві, Милушах. За 80-і та першу половину 90-х рр. ХХ ст. розкопано понад 16 селищ поморсько-кльошової культури на Волині, а загалом унаслідок багаторічних розкопок тут відкрито і широко досліджено понад 40 пам'яток (Шкоропад 2000, с. 135).

У 1993 р. розпочато розкопки унікального поселення на березі р. Стир поблизу с. Хрінники (уроч. Шанків Яр), які тривають і зараз. Селище в уроч. Шанків Яр зруйноване зсувом берега, але, зважаючи на його залишки, репрезентує мисовий тип поселень, який складає 27,5 % селищ цієї культури на території Волині. Воно займало два миси високого корінного берега р. Стир, які тягнуться з південного сходу на південний захід. Основна частина селища займала мис у північно-західній частині берега.

За час дослідження багаточислового поселення у Хрінниках виявлено 20 об'єктів поморсько-кльошової культури, а саме, три житла, шість господарських споруд та 11 ям, матеріали яких були опубліковані (Козак, Прищепа, Шкоропад 2004). Тут подано нові дані поморсько-кльошової культури, виявлені у 2002—2007 рр.

Житло 78 — землянка близької до овальної форми у плані, орієнтована умовними кутами за сторонами світу. Стіни прямовисні, біля долівки заокруглені, долівка увігнута, лінзоподібна, дуже щільно утрамбована (рис. 1). Розміри споруди $2,7 \times 2,9$ м, висота земляних стін $1,0$ м від рівня долівки. Вздовж північної стіни трапилося скупчення попелу та вугілля, очевидно залишки вогнища. Розміри скупчення $0,6 \times 0,4$ м. У північній, довшій, стіні житла розташована материкова приступка заввишки $0,3$ м і завширшки $0,2$ м, яка очевидно, позначувала вхід у житло. Заповнення житла складав сіро-чорний гумус, насичений домішками вугілля, попелу, шматків глиняної обмазки тощо.

Житло 81 досліджено в траншеї у 2002 р. на місці руйнівних робіт екскаватора і було вивчене неповністю та спочатку зафіксоване як споруда 41. Після повного дослідження у 2003 р. в межах розкопу XXI виявилось, що це житло є типовим для поморсько-кльошової культури. Воно виявлене на глибині $0,7$ м від рівня сучасної поверхні на дні ями, викопаної екскаватором. Нижня частина будівлі уціліла. Зважаючи на залишки, то була напівземлянка приблизно підковоподібної у плані форми, орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни вертикальні, долівка рівна, щільно утоптана. Розміри житла $3,7 \times 2,4$ м, висота земляних стін $0,2$ м від рівня вияву. Очевидно, житло було набагато глибшим, його верхня частина знята екскаватором.

У південній стіні розміщене нішоподібне заглиблення, ширина $1,2$ м, довжина $0,42$ м. Рівень долівки цього заглиблення збігається з рівнем долівки житла. У центрі ніші була стовпова яма, її розміри $0,2 \times 0,4$ м, глибина $0,25$ м від рівня долівки. Ймовірно, цей виступ у долівці був входом у житло — своєрідним тамбуром чи коридором. До стовпа, що стояв тут, очевидно, були прикріплені двері. У північному кутку житла виявлено материковий виступ-прилавок, розміри $0,8 \times 2$ м, що піднімався на $0,2$ м над рівнем долівки. По периметру стін і в кутках житла розміщені ями від стовпів, діаметр $0,2$ — $0,6$ м та глибина $0,14$ — $0,25$ м від рівня долівки. Стовпи, що стояли тут, вказують

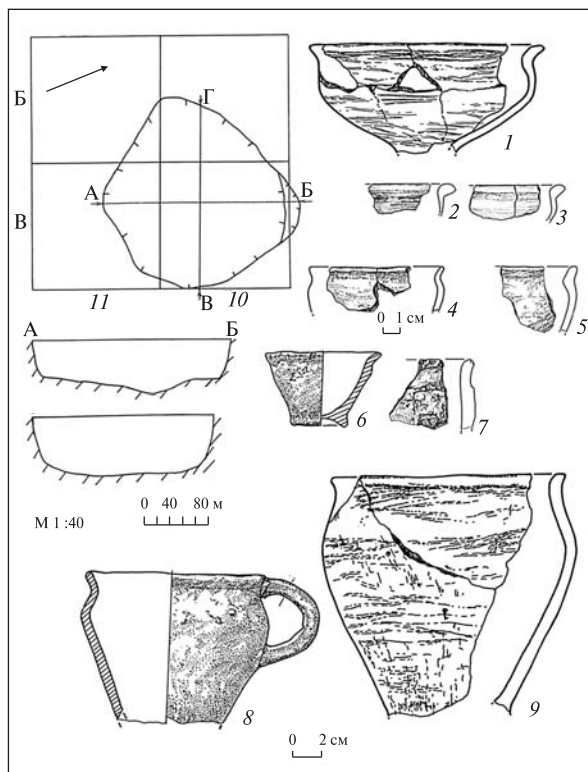

Рис. 1. Хрінники, уроч. Шанків Яр. План та перетин житла 78 і керамічний комплекс із нього

на особливості конструкції стін, які мали, очевидно, стовпово-плетневу основу.

Заповнення житла складав темно-сірий гумус з домішкою попелу та вугілля, шматків глиняної обмазки. У ньому виявлено незначну кількість уламків ліпного посуду, характерного для поморсько-кльошової культури, зокрема фрагмент великого горщика із защипами по вінцях, кістки тварин.

Житло 101 виявлене на глибині $0,85$ м від сучасної поверхні після зачистки стін житла 98. Це була видовжено-овальна в плані напівземлянка, орієнтована за лінією північ—південь (рис. 2). Розміри житла $5,5 \times 3,6$ м; висота земляних стін $0,5$ м від рівня долівки. Стіни вертикальні, різної довжини. У північній короткій стіні зроблено нішу, ширина $1,4$ м і глибина $0,4$ м. Ще одна ніша овальної форми розміщена вздовж північної частини житла. Складається враження, що це була прибудова до основної частини. Її розміри $3,3 \times 1,4$ м. Долівки обох ніш були на рівні долівки житла, яка була дуже щільно утрамбована і рівна. У ній виявлено шість ям від стовпів. Дві найбільші розміщені по середині східної і західної стін, навпроти одна одної. Вони мали округлу форму, діаметр $0,42$ м та глибину 15 — 45 см від рівня долівки. Ще три стовпові ями округлої форми,

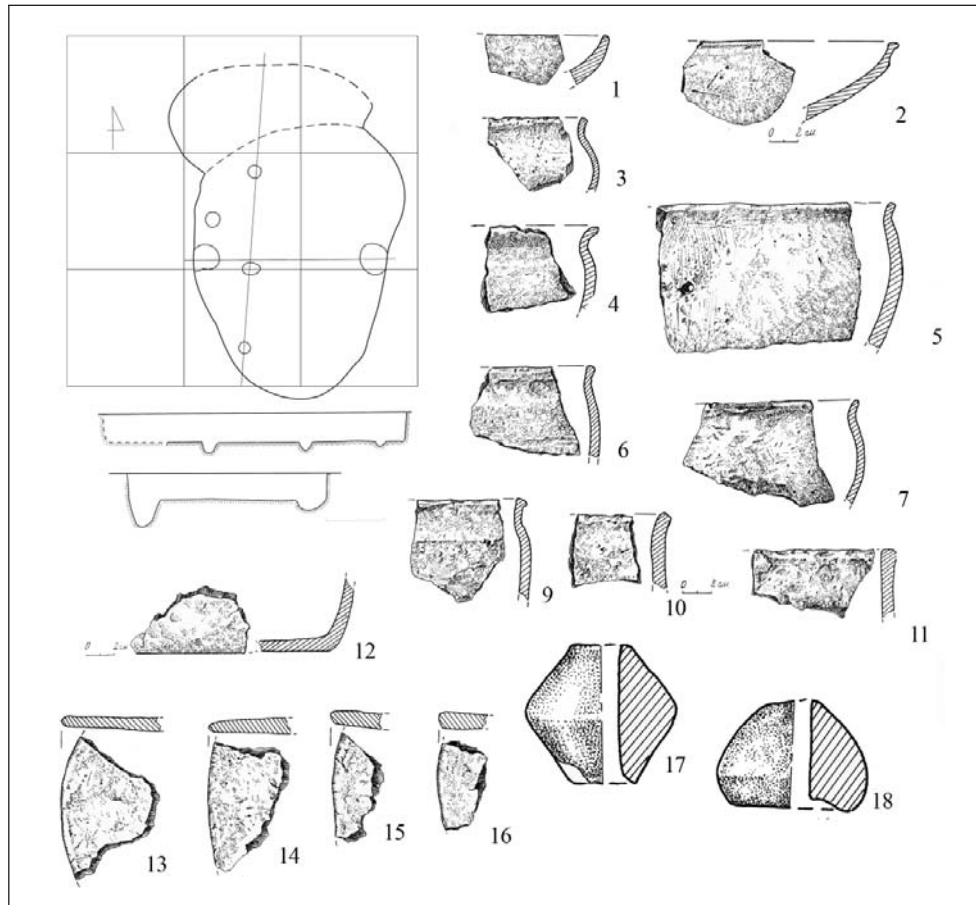

Рис. 2. Хрінники, уроч. Шанків Яр. План, перетин і знахідки з житла 101

діаметр 0,18—0,21 м і глибина 10—18 см розмішувалися по осі житла у його західній частині.

Заповнення житла складалось із темно-сірого гумусу з невеликою домішкою вуглин і глини. У ньому виявлено значну кількість уламків ліпної кераміки, характерної для середньої фази розвитку поморсько-кльошової культури, та кісток тварин.

На території Волині зафіксовано два типи жител поморсько-кльошової культури: наземні та заглиблені. Заглиблені житла становлять більшість — 72 %. За глибиною їх поділяють на два підтипи: напівземлянки та землянки. На цей час на Волині досліджено 18 жител-напівземлянок. За формою вони поділяються на овальні (Милуші, Хрипалічі), прямокутні (Гірка Полонка, Городок, Линів, Крилів, Острів, Хрінники) та підквадратні (П'ятидні, Гірка Полонка, Городок, Линів, Тягів).

У Хрінниках (уроч. Шанків Яр) із трьох досліджених жител два були напівземлянками підковоподібною (житло 81) та видовжено-овальною форми (житло 101). Овальні житла поморсько-кльошової культури на території Волині зафіксовано на трьох селищах, а саме:

в Милушах, Хрипалічах і П'ятиднях. Розміри цих споруд коливаються від $2,2 \times 2,0$ м (Хрипалічі) до $3,2 \times 2,0$ м (Милуші). Розміри житла 101 у Хрінниках перевищують їх майже удвічі і становлять $5,5 \times 3,6$ м.

Орієнтація цих жител різна. Одні видовжені по лінії схід—захід (Милуші), інші — південний схід — північний захід (П'ятидні), а треті, що характерно і для Хрінників, — північ—південь.

У спорудах цього типу помітні сліди вогнища. У житлах, заглиблених на 0,3 м, їх, як правило, фіксують у центрі долівки (П'ятидні), а в помешканнях завглибшки 0,6—0,8 м (Милуші) вони вирізані в західній стіні. Вогнища мали овальну форму, розміри $0,4 \times 0,6$ м в П'ятиднях і $1,0 \times 0,8$ в Милушах. Але у Хрінниках у житлі подібного типу (житло 101) слідов вогнища не виявлено.

Конструктивною особливістю житла 101 є те, що у його північній частині було добудовано нішу, розміри $3,3 \times 1,4$ м. На території Волині житла такої форми відомі і в більш ранній час на поселеннях лужицької культури, зокрема у Головно (Кухаренко 1961, с. 61). На осно-

вній території поморсько-кльошової культури, у Польщі, споруди овальної форми трапляються у Мазовії (Шеліги) і Помор'ї (Юшків) (Chomentonska 1975, s. 298—291, tabl. VIII, 11, 12; Luka, Pietrzak 1969, s. 86—89).

З жител другого підтипу відомо лише дві землянки: з селища у Хорові і поселення у Хрінниках (житло 78). Вони суттєво відрізняються одна від одної. Якщо землянка у Хорові складалася з двох ям, розміри 3,5 × 2,1 м і 3,0 × 1,6 м і глибина, відповідно, 2,0 м і 0,3 м та мала підпрямокутну форму (Пелешин 1980, с. 77—78, рис. 5), то житло 78 у Хрінниках було однокамерним, мало овальну в плані форму та значно менші розміри. У заповненні землянки в Хорові знайдено залишки глиняної печі у вигляді дрібних шматків глиняної обмазки, а у землянці в Хрінниках зафіксовано лише рештки попелу. Також вони мали різну орієнтацію: житло в Хорові орієнтоване довгими стінами за сторонами світу, а житло в Хрінниках — кутами за сторонами світу.

Двокамерні житла, подібні до хорівського, трапляються на Волині в середовищі лежницької групи лужицької культури (Линів, Городок), але чи є вони характерними для поморсько-

кльошової культури на основній території її поширення, невідомо. Хоча загалом землянки в цій культурі трапляються: Одри, Кунікув (Prahistoria 1975).

За минулі роки на поселенні у Хрінниках відкрито три житла, які також належали до типу заглиблених, тобто напівземлянок. За формою вони підпрямокутні та підквадратні. Крім жител, тут виявлено чотири господарських споруди і три ями.

Споруда 63 (рис. 3) розташовувалась у східній стіні житла 98 — її південна половина врізалася у його піч. Споруду виявлено на глибині 0,8 м від сучасної поверхні. Вона мала форму квітки. Її основу складала округла яма, діаметр 1,6 м та глибина 1 м від рівня виявлення. Стіни похилі, дно рівне, дещо утопане. З чотирьох боків цієї ями розміщувалися прибудови-прилавки, дно яких на 0,3—0,42 м вище від дна центральної ями. Найбільшою була прибудова з північної сторони, її розміри 1,6 × 1,6 м. Північна стіна похила. Найменшою була прибудова з південного боку, її розміри 0,25 × 1,0 м. Стінки із зовнішнього боку вертикальні. Прибудови з західного і східного боків були однакової підковоподібної форми, розміри 0,8—0,9 × 0,8 м.

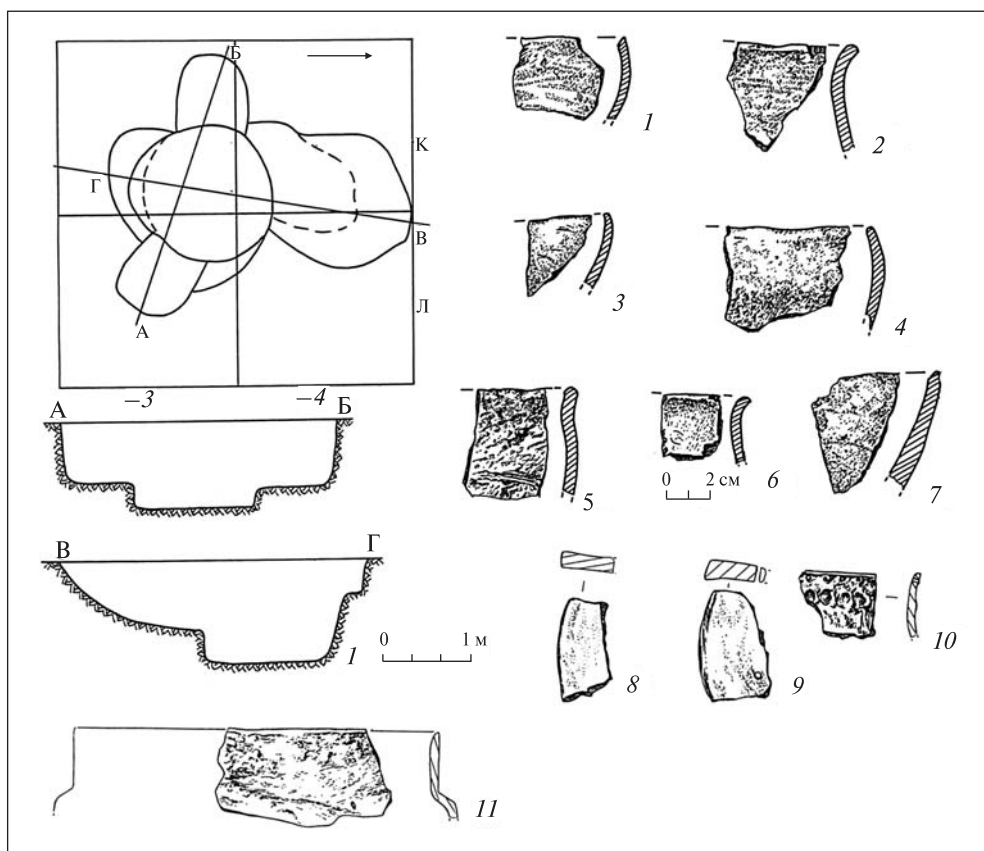

Рис. 3. Хрінники, уроч. Шанків Яр. План та перетин споруди 63 і знахідки з неї (1—7); знахідки зі споруди 46 (8—11)

Заповнення споруди складалося з темно-сірого гумусу з домішкою попелу і глиняної обмазки. У ньому виявлено незначну кількість ліпної кераміки поморсько-кльошової культури та кістки тварин. Очевидно, житло 101 та споруда 63 складала один господарський комплекс.

Споруда 40 виявлена на глибині 0,9 м від сучасної поверхні у материк. Її стіни зрізані принаймні на 0,3 м. Споруда мала неправильну в плані форму і була орієнтована стінами за сторонами світу. Стіни прямовисні, дно пласке, рівне. Розміри споруди 2,6 × 2,0 м, висота вцілілих материкових стін 0,3 м від рівня долівки.

Північну частину споруди займала підвальна яма овальної в плані форми, розміри 1,6 × 1,2 м. Стіни прямовисні, дно пласке, рівне. У північній частині було материкове підвищення заввишки 0,2 м від рівня дна. Розміри виступу, який правив за основу сходинок, складають 1,1 × 0,3 м. На захід від входу розміщувалася ще одна підвальна яма овальної форми, розміри 1,0 × 0,8 м, глибина 0,16 м від рівня дна. Стіни її прямовисні, дно рівне. Північну частину ями займав материковий виступ — прилавок, який мав розміри 0,8 × 0,2 м та піднімався на 0,12 м над рівнем дна ями.

Заповнення споруди складав темно-сірий гумус з домішкою вуглин та попелу. У ньому виявлено незначну кількість ліпного посуду поморсько-кльошової культури та кістки тварин.

Споруда 46 виявлена на глибині 0,75 м від рівня сучасної поверхні. Споруда мала складну хрестоподібну форму, великі розміри і була заглиблена у материк на 0,35 м, орієнтована довгими стінами за лінією північ— південь. Її основу складав майданчик у центральній частині, розміри 1,2 × 1,8 м, висота земляних стін 0,4 м від рівня дна. Дно пласке, рівне, утрамбоване. Від цього майданчика у чотири сторони відходили відгалуження, які за формою нагадують хрест. Південне відгалуження складала ніша у вигляді ями овальної форми, розміри 1,6 × 1,8 м, що опускалася на 0,1 м нижче від рівня дна центрального майданчика. З північної сторони була підвальна яма округлої у плані форми, діаметр 1,4 м та глибина 0,5 м від рівня центрального майданчика. Дно ями пласке, стіни грушоподібної форми. Діаметр дна 1,8 м. У південній частині ями, що прилягала до центрального майданчика, розміщено материковий виступ завширшки 0,8 м, який був, очевидно, сходиною до ями-погреба.

Східна і західна ніші мали вигляд підвалів, врізаних у стіну на 0,4 і 1,6 м. Рівень дна цих ніш збігається з рівнем дна центрального майданчика. Ширина східної ніші складає 1,4 м, західної — 1,0 м. До північної стіни західної ніші прилягав материковий останець, розміри 0,4 × 0,6 м та висота 0,2 м від рівня центрального майданчика. Цей виступ слугував, очевидно, основою сходинок, яка визначала вхід до споруди.

Заповнення об'єкта складалося із темно-сірого гумусу з домішкою попелу й вуглин, уламків глиняної обмазки, а також кераміки (рис. 3, 8—11).

Споруда 65 виявлена на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Це близька до прямокутної (квадратна із заокругленими кутами) напівземлянка, орієнтована за сторонами світу. Стіни дещо нахилені донизу, рівні, долівка утоптана, особливо у центральній частині. Розміри споруди 2,2 × 2,0 м. Висота земляних стін 0,30—0,35 м від рівня дна. У центральній частині було незначне заглиблення округлої форми, діаметр 1,2 м. Можливо, це результат стоптаності. Глибина його 0,1 м від рівня долівки. Біля південної (рівної) стіни були дві стовпові ями округлої форми, які мали діаметр 0,40—0,45 м та глибину 0,39—0,45 м. Заповнення споруди складалося із темного гумусу з незначним вмістом вуглин та глиняної обмазки. У заповненні виявлено значну кількість ліпної кераміки (рис. 4).

Споруди на поселенні у Хрінниках мають різноманітні форми і належать до заглиблених у землю, що характерно для Волині. Так, вони мали хрестоподібну форму, форму квітки, неправильну та квадратну із заокругленими кутками. Овальну, прямокутну, квадратну в плані форму мали споруди у Хрінниках, П'ятиднях і Линеві, трапецієподібну — у П'ятиднях та Хрінниках, круглу — в Городку.

Більшість споруд орієнтовані, як і житла, стінами за сторонами світу, хоча дві в П'ятиднях — кутами. Споруда 65 в селищі Хрінники була орієнтована довгими стінами за лінією північ—південь.

Всього на поселеннях поморсько-кльошової культури Волині досліджено 44 господарські споруди. На основній території поширення поморсько-кльошової культури — території Польщі — даних про наявність на поселеннях господарських споруд немає.

Яма 65 виявлена на глибині 0,9 м від рівня сучасної поверхні у південно-західному куті розкопу. Вона мала близьку до округлої у пла-

ні форму з діаметром 2,0 м та глибиною 0,35 м від рівня виявлення. Стіни у верхній частині вертикальні, у нижній — розширюються, утворюючи підбій, дно пласке, рівне. У заповненні ями, яке складалося з темно-сірого гумусу, знайдено кілька уламків ліпної кераміки.

Яма 71 зафіксована на глибині 0,95 м від рівня сучасної поверхні. Вона мала округлу у плані форму, діаметр 1,6 м та глибину 0,5 м від рівня виявлення. Стіни вертикальні, дно пласке, рівне. Заповнення ями складав темний гумус із домішкою золи та вуглин. У ньому знайдено кілька уламків ліпного посуду поморсько-кльошової культури та кістки тварин.

Яма 73 окреслилася на глибині 0,9 м від сучасної поверхні у материку, що був вибраний екскаватором. Вона округлої у плані форми з діаметром 1,8 м та глибиною 0,5 м від рівня виявлення. Стіни вертикальні, дно рівне. У заповненні, яке складалося з темно-сірого гумусу з домішкою вуглин і попелу, зафіксовано кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма 79 виявлена на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Вона округлої у плані форми, діаметр 1,6 м та глибина 0,4 м від рівня виявлення. Стіни вертикальні, дно рівне. На дні зафіксовано три стовпові ями з діаметром 0,2 м і глибиною 0,18—0,22 м від рівня дна ями. У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з домішкою попелу, знайдено кілька уламків ліпного посуду поморсько-кльошової культури, зокрема вінця чорнолощеної посудини з кількома гранями з внутрішньої сторони (рис. 5, 1—3).

Яма 89 мала округлу у плані форму, діаметр 1,6 м, глибина 1,1 м від рівня виявлення. Стіни вертикальні, дно рівне. Заповнення ями складав темно-сірий гумус із значною домішкою попелу і шматків глиняної обмазки. На дні був шар попелу завтовшки 0,2 м. У заповненні трапилася незначна кількість уламків ліпного посуду поморсько-кльошової культури та кістки тварин (рис. 5, 4—6).

Найчисленнішими на поселеннях є господарські ями. За формою перетину їх можна поділити на п'ять груп: циліндричні, конічні, зрізаноконічні, півкруглі, трапецієподібні. У плані ями мали круглу, овальну або чотирикутну форму. Їхні розміри різні: діаметр круглих від 0,8 м до 1,6 м, овальних — від 0,9 × 0,6 до 2,5 × 1,4 м; чотирикутні ями з Линева і Зимного мали розміри 1,6 × 1,2—1,0 × 0,8 м. Глибина коливається від 0,4 м до 1,6 м.

За функціональним призначенням ями можна поділити на смітєві та ями-погреби.

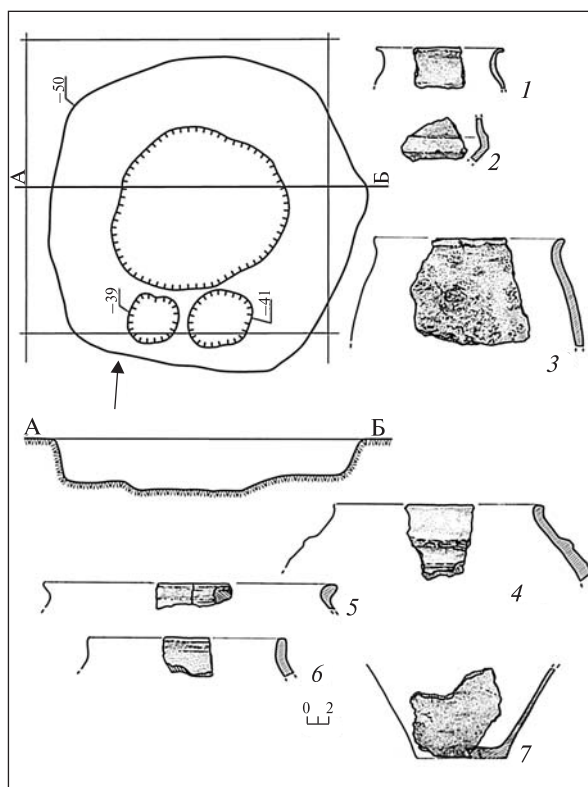

Рис. 4. Хрінники, уроч. Шанків Яр. План та перетин споруди 65 і керамічний комплекс із неї

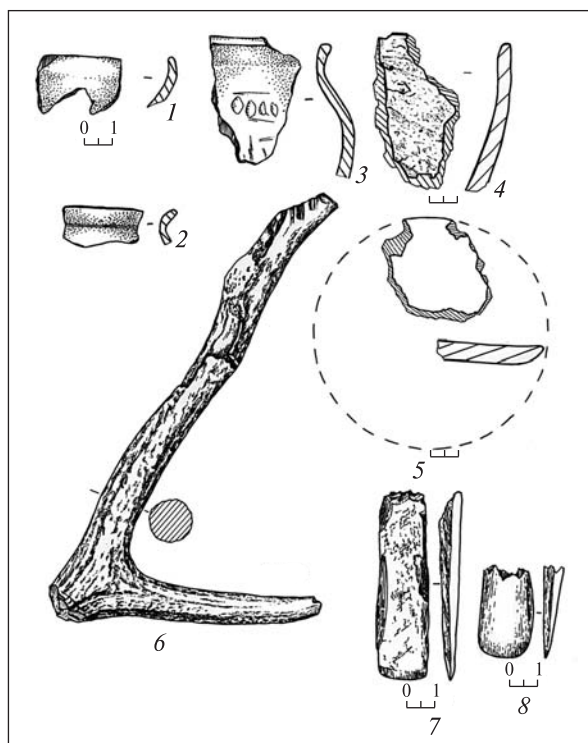

Рис. 5. Хрінники, уроч. Шанків Яр. Яма 79 (1—3, 7, 8) і яма 89 (4—6)

Смітєві ями, як правило, були неглибокими. Саме в ямах завглибшки 0,2—0,4 м трапляється найбільше відходів. Ями-погреби були біль-

шими й глибшими — до 1,6 м (Шкоропад 2000, с. 27). За такою класифікацією, ями на поселенні у Хрінниках можна віднести до сміттєвих і лише яму 89 до типу ям-погребів.

Нерідко в ямах-погребях був вхід зі східцями (ями 1 з Линева і 16 із П'ятиднів) і вирізані в стінах ніші (яма 9 з Головно), а також випалені стіни та дно (ями 18 з Городка і 8 з Рованців). У одній з таких ям знайдено в ніші кістяк косулі (П'ятидні, яма 16). Деякі ями мали зовні або всередині по стовповій ямці (П'ятидні, яма 15), що свідчить про шатрову конструкцію перекриття.

Господарські ями різної форми і розмірів трапляються на Волині і в раніший час, на поселеннях типу Лежниця. Характерними вони є і для поселень поморсько-кльошової культури Польщі (Крушельницька 1976, с. 112).

Керамічний комплекс. Основним матеріалом на поселеннях поморсько-кльошової культури є фрагменти керамічного посуду: горщики, миски, кухлі, чарки та диски-сковорідки.

Виділяються чотири групи кераміки: рустована, шорстка, лощена і комбінована (лощена і спеціально шорсткована, лощена і рустована та ін.). Особливістю технології виготовлення кераміки поморсько-кльошової культури на Волині є обов'язкове додавання шамоту та органіки до складу формувальної маси. На основній території поширення цієї культури додавання шамоту та органіки, на думку С. Чопека, з'являється в кінцевій фазі цієї культури і притаманне лише групі посуду з гладкою поверхнею (III технологічна група, за С. Чопеком).

Використання шамоту при виробництві кераміки на Волині простежується у попередній період, а саме, в культурах передскіфського і ранньоскіфського часу: висоцькій, типу Лежниця і Могиляни, але в посуді синхронних їм груп, зокрема лужицької культури Польщі, він відсутній (Крушельницька 1976, с. 48). Щодо культур латенського кола, то кераміка поморсько-кльошової культури на Волині за технологією найбільше спільних рис має з керамікою зарубинецької, пшеворської і ясторфської культур (Крушельницька 1976, с. 48, 62, 74; Шкоропад 2000, с. 17).

З впевненістю виділити типологічні групи кераміки поморсько-кльошової культури на поселенні у Хрінниках важко через її фрагментованість і майже цілковиту відсутність повних форм. Тому для опису фрагментів кераміки використано ознаки, що характеризують верхню частину посуду, а саме: ступінь профілювання (відхилення) шийки, ступінь профілю-

вання плічок, характер зовнішньої лінії шийки та плічок, тип вінець (форма, потовщення, відхилення та ін.), а також наявність орнаменту (Пачкова 2008, с. 65).

Виходячи із вказаних ознак, на поселенні можна виділити групу горщиків з округлим тулубом, прямою або ввігнутою слабко відхиленою шийкою, з прямою, дещо випуклою лінією плічка, з відхиленими назовні вінцями та з плавним переходом від лінії шийки до лінії плічка (рис. 2, 3, 4, 7; рис. 5, 3). Виділяється три форми вінець: підгранені із зовнішнього боку (рис. 2, 4), косо зрізані (рис. 2, 3) та заокруглені (рис. 2, 7). Поширені такі види орнаменту як пальцеві вдавлення по вінцях (рис. 2, 3) і пальцеві защіпи під шийкою (рис. 5, 3). Такий спосіб орнаментування посуду поморсько-кльошової культури широко застосовувався впродовж усього часу її існування. Цей орнамент бере початок у лужицькій культурі гальштатського часу (Шкоропад 2000, с. 64).

Виокремлюється група банкоподібного посуду з прямою або увігнутою відхиленою назовні шийкою, з прямою або ледь вигнутою лінією плічка, вінця відхилені назовні (рис. 2, 6). В одному випадку вінця потовщені, відтягнуті назовні, підгранені зовні (рис. 2, 9). В основі цього типу вінець лежить наслідування латенських форм, а саме, кельтських валикоподібних вінець. Один із горщиків був орнаментований пальцевими вдавленнями по шийці (рис. 2, 6).

Виділяється група фрагментів горщиків з потовщеними профільованими вінцями (рис. 4, 5; 6, 1—3). Вони мають лощену поверхню темно-сірого кольору і характерні для ясторфської культури.

Привертає увагу горщик з дуже похилими плічками та роздутими боками. Вінця короткі, вертикальні, діаметр їх 20 см, по середині плічок розміщений наліпний валик, розчленований пальцевими вдавленнями, що є типовим для поморсько-кльошової культури (рис. 4, 4). Власне пластичний орнамент має досить широкий етнокультурний діапазон побутування: від культур шнурової кераміки до римського часу.

Один з горщиків майже цілої форми (відсутнє лише дно), має дещо ввігнуту лінію шийки, пряму лінію плеча та тулуба, вінця горизонтально зрізані та підгранені з внутрішньої сторони (рис. 1, 9). Горщик круглобокий, має S-подібний профіль та нижню частину конічної форми. Діаметр вінець 18 см, найбільший діаметр тулуба 20 см. Така форма горщика може бути характерною і для зарубинецької, і для пшеворської культури.

Серед мисок виділяється група напівсферичних. Одна з них невелика із заокругленими вінцями, з прямою лінією шийки, яка трохи відхилена назовні і відразу переходить в опуклу лінію тулуба. Плічко відсутнє (рис. 2, 1). Посуд цього варіанта належить до широко вживаних форм. Генетично він походить від мисок лужицької культури. На пам'ятках поморсько-кльошової культури він трапляється і на могильниках, і на поселеннях. Є напівсферичні миски без шийки і плічок з прямими вінцями (рис. 3, 3, 4), які поширені на підкльошових пам'ятках Мазовії. Одна з таких мисок мала косозрізані вінця з нахилом у середину (рис. 3, 1).

Ще одна миска округлобокої слабкопрофільованої форми має ледь виділену шийку та короткі дещо потовщені вінця (рис. 6, 4). Краї вінця прикрашені пальцевими вдавленнями. Привертає увагу миска з потовщеними горизонтально зрізаними вінцями і кількома гранями зовні (рис. 6, 5). Вона має риси, невластиві для поморсько-кльошової культури: це, зокрема, невисока пряма шийка, дещо потовщена з внутрішнього боку, і горизонтально зрізані вінця. Подібні елементи характерні для пшеворської культури пізньолатенського часу.

Одна з мисок S—подібного профілю мала форму з круто зазначеним зломом плічок до тулуба (рис. 2, 2). Вінця валикоподібні, відтягнуті назовні. Така форма вінця є характерною для культури кельтів.

Серед фрагментів верхніх частин мисок можна виділити миски округлобокої форми з підграненими зовні вінцями, прямою відхиленою назовні потовщеною окресленою трьома гранями з внутрішньої сторони шийкою, з опуклою лінією плічка та трохи опуклою лінією тулуба, яка плавно переходить до дна (відсутнє) (рис. 1, 1). Швидше за все, миска була на кільцевому піддоні. Вона має S-подібний профіль. Діаметр вінця 18,2 см, діаметр найбільшого розширення 17,0 см. Також на поселенні трапляються фрагменти мисок з потовщеними валикоподібними вінцями, підграненими зовні (рис. 1, 2, 3). Потовщені вінця становлять 80 %, їх появу пов'язують з пізньолатенським часом. Крім того, окреслення вінця кількома гранями з'являється в губинській групі ясторфськрї культури на межі середнього та пізнього Латену і стає характерною ознакою пізньолатенської фази пшеворської культури (Козак 1984, с. 97).

В одному із жител поморсько-кльошової культури виявлено майже цілий кухоль (відсутнє лише дно). Кухоль (рис. 1, 8) конічної фор-

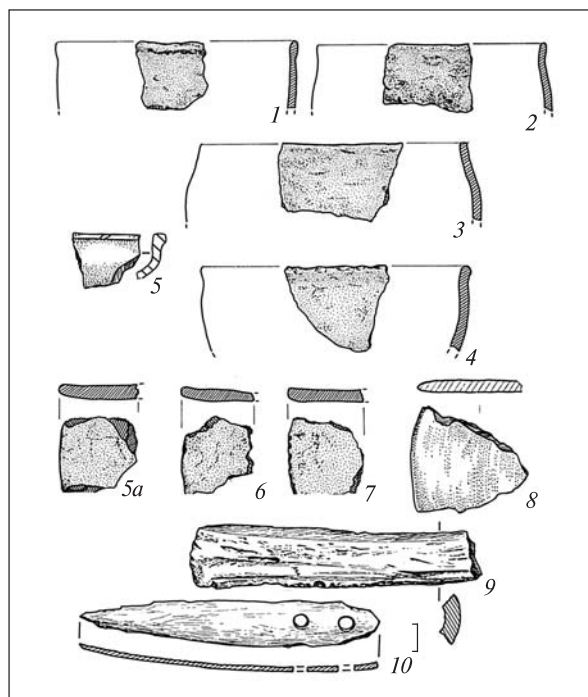

Рис. 6. Хрінники, уроч. Шанків Яр. Матеріали з культурного шару

ми, з дещо відігнутими округлими вінцями, шийка трохи вигнута. Перехід від лінії шийки до лінії плічка плавний, лінії плічок та тулуба прямі. Кухоль має велику овальну в перетині ручку, прикріплену до шийки та нижче основи плічка. Діаметр вінця 14 см, найбільшого розширення тулуба — 15 см. Такі кухлі характерні для зарубинецької культури. Цікавим є також чорнолощений кухоль з розлогими вінцями, високою прямою шийкою, потовщеною з внутрішньої сторони, та добре випуклими боками. Діаметр вінця 12 см, горла — 9,5 см (рис. 4, 1). Кухоль є типовим для поморсько-кльошової культури.

До мініатюрного посуду можна віднести чарки та чашки. Чашка має лошену поверхню, опуклобоку форму з косо зрізаними відхиленими вінцями, пряму відхилену назовні й дещо потовщену із внутрішньої сторони випуклу лінію плічка. Загалом вона S-подібної форми. Діаметр вінця 10,5 см.

Виявлено також чарку конічної форми з округлими вінцями і прямою відхиленою назовні лінією шийки, яка поволі переходить у пряму лінію плічка, лінія тулуба пряма і плавно опускається до придонної частини на кільцевому піддоні (рис. 1, 6). Поверхня підлощена. Діаметр вінця більший за діаметр тулуба і становить 9 см, діаметр дна 4 см, висота 6 см. До чарок, на нашу думку, можна віднести фрагменти верхніх частин посуду, виявлених

у споруді 63 (рис. 3, 2, 6). Ці фрагменти слабкопрофільовані і мають розхилені непотовщені вінця. Посуд подібного типу на поселеннях поморсько-кльошової культури трапляється рідко (Шкоропад 2000, с. 61).

Складовою керамічного комплексу поморсько-кльошової культури є пласкі диски-покришки. Поверхня сіро-брунатного кольору, підлощена або лощена. Пласкі тарілки (дискосковорідки) належать до виробів, досить поширених на пам'ятках поморсько-кльошової культури на всій її території, своїм вихідним пунктом вони мають лужицьку культуру.

На волинських пам'ятках пласкі тарілки здебільшого прикрашені наскрізними проколами або ямками на поверхні, яка зазвичай лощена, хоча є поодинокі тарілки з шорсткою поверхнею. Але на селищі в уроч. Шанків Яр вони не декоровані. Тарілки з лощеною поверхнею мають домішку піску і дрібнотовченого шамоту у формувальній масі, а з шорсткою — товченого кременю, як на інших волинських поселеннях поморсько-кльошової культури (Линів, П'ятидні, Гірка Полонка) — домішку зерен граніту. Діаметр тарілок коливається від 12 см до 30 см, товщина 0,5—1,5 см.

На поселенні знайдено два прясла видовжено-біконічної форми та конічної — у формі чаші (рис. 2, 17, 18). Розмір їх 2,5—3,0 × 3,0 см, діаметр отвору 0,4 см. У глині є домішка дрібного шамоту й піску. Слід зазначити, що за складом керамічного тіста прясла з волинських пам'яток відрізняються від знахідок з основної території поморсько-кльошової культури, де до його складу входило дрібнотовчене каміння. З цієї точки зору волинські зразки наближаються до прясел пшеворської культури пізнолатенського часу, до складу тіста яких входили лише дрібнотовчений шамот та пісок (Козак 1984, с. 25; Шкоропад 2000, с. 67). Біконічна форма прясел також є характерною і для зарубинецької культури.

З кістяних виробів на поселенні в ур. Шанків Яр знайдено мотику-копачку, два тесла та лошило. Мотика-копачка виготовлена з рогу оленя і має довжину 24,5 см, товщина рогу 2,0 см (рис. 5, 6). Край робочої частини відламаній, вціліла довжина 10 см. Місце, де мотика тримали рукою (черенок), заглажене. На кінці ручки-черенка вирізано три борозенки. Оригінальними для поморсько-кльошової культури є два кістяні тесла. Одне з них добре збереглося. Воно має довжину 7 см і ширину 2 см. Робоча частина дуже стерта від використання. Від другого тесла збереглася нижня час-

тина завдовжки 3 см, ширина його 2 см (рис. 5, 7, 8).

Визначити хронологічні межі поселення односторонньо важко через відсутність добре датованих речей. Тому для датування поселення використано особливості керамічного комплексу.

У попередні роки на поселенні виявлено середньолатенську скріплену фібулу типу В, які досить поширені в ареалі пшеворської культури Польщі і побутували в II — першій половині I ст. до н. е. Але В.В. Шкоропад датував її кінцем II — початком I ст. до н. е., пов'язуючи її з міграцією пшеворських племен з північного заходу на Волинь та Подністров'я (Козак, Прищеп, Шкоропад 2004, с. 31).

Датувати *житло 78* можна за керамічним комплексом, для якого характерним є підгранення вінець та шийки з внутрішньої сторони і валикоподібні потовщені вінця. Звичай підгранення вінець з внутрішньої сторони є характерним для губинської групи ясторфської культури і побутує переважно в середині III — кінці II ст. до н. е. До фази С1 середнього Латену можна віднести горщик зі слабо виділеною шийкою і горизонтально зрізаними вінцями. Такі елементи поморсько-кльошової культури з'являються внаслідок взаємодії з племенами ясторфської культури. Поява потовщених валикоподібних вінець в поморсько-кльошовій культурі відбиває процес її латенізації, який розпочався з другої половини III ст. до н. е. Зарубинецькі форми посуду в поморсько-кльошовій культурі трапляються серед керамічного комплексу селищ і фази С1 (Гірка Полонка), і С2 — початку D1 (Линів) середнього та пізнього Латену (Козак, Прищеп, Шкоропад 2004, с. 36). Таким чином, ми схильні датувати житло 78 кінцем II — початком I ст. до н. е.

Для посуду *житла 101* характерними є потовщені валикоподібні вінця, які відображають вплив кельтських племен. Посуд з такими вінцями з'являється на початку III ст. до н. е. (Шкоропад 2000). Для більшості горщиків керамічного комплексу житла 101 властивим є S-подібне профілювання. Посуд такого профілю поширений на поселеннях ранньозалізного часу Польщі. З кінця HaD цей тип від лужицької культури переходить до поморської (Козак, Прищеп, Шкоропад 2004, с. 26). Для лужицької культури гальштатського періоду характерною є невелика напівсферична миска із заокругленими вінцями без шийки. У житлі виявлено також пласкі диски-сковорідки. Сковорідки із заокругленим прямокутним перетином С. Чопек відносить до I—II фаз, а із

заокругленим косо зрізаним перетином — до II—III фаз поморської культури.

До датування житла 101 можна залучити два прясла біконічної та конічної форм. Біконічна форма прясел є характерною і для пшеворської, і для зарубинецької культур. Біконічне прясло мало заокруглений злам на половині висоти, а в тісті — домішки дрібного шамоту та піску. Для більшості прясел біконічної форми пшеворської культури властивими є саме такі особливості форми, а також домішка (Козак 1984). Ці вироби можна датувати III ст. до н. е.

За керамічним матеріалом ми схильні датувати житло 101 III ст. до н. е.

Для *споруди 46* датувальним може бути горщик з прямими високими вінцями, миска з «гудзиком» на боці та горщик, прикрашений наскрізними проколами під вінцями та пальцевими вдавненнями по шийці. Горщики з високими прямими вінцями та крутим переходом до плічка С. Чопек датує II—IV фазами поморської культури (рис. 3, 11). За абсолютними датами період їх існування припадає на межу V/IV — III—II ст. до н. е. (Сзорець 1991, s. 41, 219). В.В. Шкоропад подібні горщики відносив до фази B2 раннього Латену — кінець IV—III ст. до н. е. Орнаментування горщиків проколами під вінцями та пальцевими вдавненнями по шийці є характерним для черепинсько-лагодівської групи висоцької культури, яка на території Волині побутувала до V ст. до н. е. Для цієї групи також типовим є прикрашення мисок гудзико-подібним наліпом. Такі риси є типовими для пізнього етапу висоцької культури. Отже, споруду 46, на нашу думку, слід віднести до першої фази поморсько-кльошової культури, а саме, до кінця IV — початку III ст. до н. е.

Для *споруди 63* характерною є наявність напівсферичних мисок без шийки з косо зрізаними та прямими вінцями. Горизонтально зрізані вінця з'являються в період середнього Латену. Форми мисок подібні до зразків лужицької культури гальштатського періоду. Споруду 63 можна датувати III ст. до н. е. До того ж, вона є синхронною житлу 101 і становила з ним один господарський комплекс.

Для керамічного комплексу *споруди 65* прикметними є горщики з горизонтально зрізаними вінцями з прямою короткою шийкою, а також горщик з потовщеними підграненими з внутрішньої сторони вінцями та короткою потовщеною шийкою. Ці ознаки характерні для ясторфської культури. Слід зазначити, що посуд з ясторфськими елементами є в поморсько-кльошовій культурі на Волині. Ке-

рамічний комплекс у цілому є характерним для поморсько-кльошової культури, його можна віднести до кінця II — початку I ст. до н. е.

В *ямі 79* виявлено кераміку з певними ознаками лужицької культури гальштатського часу, а саме, фрагмент напівсферичної миски з ледь увігнутими та округлими вінцями, а також горщик, орнаментований пальцевими вдавненнями на боці. Час існування ями 79 можна визначити початком III ст. до н. е.

Отже, селище в уроч. Шанків Яр можна датувати кінцем IV — початком I ст. до н. е. та виділити дві фази:

I фаза, кінець IV/початок III — середина III ст. до н. е., представлена житлом 101, спорудами 46, 63 і ямою 79;

II фазу, другої половини II — початку I ст. до н. е., репрезентують житло 78 і господарська споруда 65.

Слід зазначити, що В.В. Шкоропад початок першої фази існування поселення в уроч. Шанків Яр відніс до початку III ст. до н. е. (Козак, Прищепа, Шкоропад 2004).

У першій фазі свого розвитку на Волині поморсько-кльошова культура, лишаючись частиною загального поморсько-кльошового ареалу, набула певного локального забарвлення. У другій фазі під впливом культур латенського кола поморсько-кльошові старожитності набули латенізованого вигляду і виділилися в окрему локальну групу з основного масиву культури.

Досить цікавим є питання зв'язків поморсько-кльошового населення з носіями попередніх та синхронних культур. Перші пам'ятки змішаного поморсько-кльошового характеру на Мазовії з'явилися у першій половині фази А раннього Латену. В той же час підкльошові чи поморські пам'ятки фактично припинили існувати. Дані, які б засвідчували процес формування поморсько-кльошової культури на Волині, відсутні. Пам'яток підкльошового та поморського типів кінця NaD/LtA, як і поморсько-кльошової фази LtA, тут не виявлено. Відтак, можна говорити, що поморсько-кльошова культура на Волині з'явилася в уже сформованому вигляді.

Пам'ятки поморсько-кльошової культури поширені на території, що раніше входила до ареалу лежницької, черепинсько-лагодівської та могилянської груп ранньозалізного часу. Проблема співвідношення поморсько-кльошової культури з лежницькою та черепинсько-лагодівською групами є досить складною. Стан дослідження цих старожитностей не дозволяє в

повному обсязі розглядати цю проблему. Наявні матеріали дають можливість лише опосередковано припускати можливість контактів між названими групами та поморсько-кльошовим населенням.

У фазі С1 середнього Латену поморсько-кльошові племена зазнали впливу з боку населення ясторфської культури, яке просувалося з Полабсько-Одерського регіону і Ютландії у Причорномор'я. Слід зазначити, що на території Волині, а також Мазовії та Підляшшя жодного селища чи могильника ясторфської культури не виявлено. На думку В.В. Шкоробада, ясторфські племена рухалися невеликими сімейними групами і не створювали окремих селищ. Вони зупинялися на вже наявних поморсько-кльошових поселеннях, вступаючи в контакт з їхніми мешканцями. Проживаючи разом, населення починало змішуватися, втрачаючи при цьому особливості власної культури.

Дискусійним є питання про співвідношення поморсько-кльошових та пшеворських племен. Період існування пшеворської культури на Волині визначається початком I ст. до н. е. — серединою I ст. н. е. (Козак 1984, с. 26). Посилаючись на дату появи пшеворських пам'яток в регіоні, деякі дослідники заперечують можливість постановки проблеми про взаємозв'язки між цією культурою та творцями поморсько-кльошових пам'яток, оскільки кінцева дата останніх, на їхню думку, визначається початком II ст. до н. е.

На ґрунті аналізу матеріалів пшеворської культури Д.Н. Козак заперечує хронологічну лакуну між пшеворською та поморсько-кльошовою культурами (Козак 1991, с. 108—110). Наявні матеріали свідчать про те, що на території Волині поморсько-кльошове населення продовжувало існувати до появи тут племен пшеворської культури, до того ж межі цих культур в цілому збігаються.

Взявши до уваги матеріали з поселення в уроч. Шанків Яр, можна зробити висновки, що на території Волині на початку I ст. до н. е. відбувалися інтеграційні процеси між поморсько-кльошовою культурою і пшевор-

ською, які призвели до взаємної асиміляції. На думку В.В. Шкоробада, ці процеси розпочалися дещо раніше, і племена пшеворської культури, з'явившись на Волині, вже мали деякі риси поморсько-кльошової культури (Шкоробад 2000, с. 115).

Дуже цікавим є питання взаємозв'язків поморсько-кльошової культури та зарубинецької, пам'ятки якої з'явилися на півночі Волині та в Прип'ятському Поліссі в середньолатенський час. Переважна більшість пам'яток зарубинецької культури розташована у нижній течії рік Стир та Стохід, а також у середній течії р. Горинь. На думку деяких дослідників, а саме, Ю.В. Кухаренка, Є.В. Максимова та К.В. Каспарової, зарубинецькі пам'ятки Волині та Прип'ятського Полісся генетично пов'язані з поморсько-кльошовою культурою. Хотілося б звернути увагу на те, що на час формування зарубинецької культури на території Волині поморсько-кльошові старожитності вступили в II фазу свого розвитку і в класичному вигляді вже не існували. В.В. Шкоробад висловив гіпотезу, що поморсько-кльошова культура Волині у II фазі свого розвитку стала однією з субстратних основ зарубинецької культури (Шкоробад 2000, с. 122).

Контакти зі сформованою зарубинецькою культурою проявилися в кінці II — на початку I ст. до н. е. Показовими в цьому плані є комплекси селищ Линів і Хрінники, датовані кінцем II — початком I ст. до н. е.

Матеріали поселення поморсько-кльошової культури в уроч. Шанків Яр дозволяють говорити, що воно повністю відображає процес латенізації цієї культури, який розпочався з другої половини III ст. до н. е. Під впливом ясторфської і пшеворської поморсько-кльошова культура на Волині в II фазі набула рис нової культурної групи зі своєю територією і характерними особливостями. Наявність у керамічному комплексі поселення зарубинецьких та пшеворських рис дозволяє припускати, що пам'ятки поморсько-кльошової культури на Волині існували до кінця II — початку I ст. до н. е., а її носії відіграли певну роль у процесі формування зарубинецьких старожитностей.

Козак Д.Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К., 1984.

Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). — К., 1991.

Козак Д.Н., Прищепя Б.А., Шкоробад В.В. Давні землероби Волині. — К., 2004.

Крушельницька Л.І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. — К., 1976.

Кухаренко Ю.В. Памятники железного века на территории Полесья. — САИ. — Вып. Д1—29. — М., 1961.

Пачкова С.П. Могильник зарубинецької культури Вишеньки біля Києва. — К., 2008.

- Пелецишин М.А.* Поселення поморської культури на Західній Волині // *Археологія* — 1980. — **33**. — С. 72—79.
- Шкоронад В.В.* Племена поморсько-кльошової культури на Волині: Дис. канд. ... іст. наук. — 2000.
- Chomentonska B.* Osada kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych w Scheligach, pow. Globuszyce pow. Plock // *Światowit*. — 1975. — Т. 34. — С. 293—318.
- Czopek S.* Południowo-wschodnia strefa kulturu pomorskiej. — Przeszów, 1991.
- Luka L.J., Pietrzak M.* Osada u przelomy epoki bronzu i żalaza w Będzieszynie, pow Gdańsk. Sprawozdanie z badań 1963 roku. — Sprawozdanie Archeologiczne. — 1969. — Т. XX.
- Prahistoria ziem Polskich.* Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu latenskigo. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk. — 1979. — Т. 4.
- Wengrzynowicz T.* Kultura lużycka na Masowszu Wschodnim i Podlasiu // *Materialy starożytne*. — 1973. — Т. 2.

Одержано 19.05.2009

Д.Н. Козак, Т.М. Шута

ДРЕВНОСТИ ПОМОРСКО-КЛЕШЕВОЙ КУЛЬТУРЫ НА ПОСЕЛЕНИИ У с. ХРИННЫКЫ (уроч. ШАНКИВ ЯР)

В статье проанализированы материалы поморско-кleshевой культуры с многослойного памятника возле с. Хринныкы (ур. Шанкив Яр) в Ривненской области. На поселении, которое существовало с IV в. до н. э. до начала I в. до н. э., выделено две фазы: I — конец IV/начало III — середина III вв. до н. э.; II — вторая половина II — начало I вв. до н.э. Керамический комплекс поселения отражает процесс латенизации племен Волины в указанный период. Материалы свидетельствуют, что поморско-кleshевые группы населения продвигались на территорию Западной Украины с уже сформированной культурой. Археологические данные с территории Волины дают возможность косвенно подтвердить их контакты с племенами лежницкой, черепино-лагодовской и могилянської групп раннего железного века. Материалы памятника в Хринныках свидетельствуют о том, что поморско-кleshевые древности продолжали существовать до прихода на эти земли племен пшеворской культуры. Контакты с зарубинецкой культурой прослеживаются с конца II — начала I вв. до н.э.

D.N. Kozak, T.M. Shyta

ANTIQUITIES OF POMORSKO-KLYOSHOVA CULTURE AT THE SETTLEMENT NEAR KHRINNYKY VILLAGE (SHANKIV YAR TRACT)

In the article the materials of Pomorsko-Klyoshova culture from a multilayer monument near Khrinnyky village (Shankiv Yar tract) in Rivne Oblast are analysed. At the settlement which existed since the 4th c. BC till the beginning of the 1st c. BC two phases have been traced: I) since the end of the 4th or the beginning of the 3rd till the middle of the 3rd c. BC; II) since the second half of the 2nd through the beginning of the 1st c. BC. The ceramic complex of the settlement reflects the process of Latenization of tribes at this period. The materials testify the movement of Pomorsko-Klyoshova culture population groups, having already moulded culture, towards the territory of the Western Ukraine. Archaeological data from the territory of Volyn region allow the authors to confirm indirectly about the relations of this population with tribes of Lezhnytska culture, Cherepynsko-Lahodivska and Mohylyanska groups of the Early Iron Age. Materials from a monument in Khrinnyky testify that antiquities of Pomorsko-Klyoshova culture continued to exist up to the rise of Pshevorska culture here. Contacts with Zarubynetska culture are traced from the end of the 2nd c. BC or the beginning of the 1st c. BC.

ПРО ДАТУВАННЯ ПОЖЕЖІ НА УКРІПЛЕННЯХ ФОРТЕЦІ XVII—XVIII ст. У с. БІЛИКИ

У статті подано аналіз шару, який утворився внаслідок пожежі на укріпленнях пізньосередньовічної фортеці сотенного містечка Білики Полтавського полку (тепер смт Білики Кобеляцького р-ну Полтавської обл.), і запропоновано кілька вірогідних дат руйнації укріплень.

Ключові слова: XVII—XVIII ст., Полтавщина, сотенне містечко Білики, фортеця

При зачистці профілю валу південно-східної лінії укріплень фортеці XVII—XVIII ст. у селищі Білики розвідковими роботами 2008 р. було виявлено прошарок горілого ґрунту (рис. 1) потужністю 0,04—0,08 м із вмістом золи, вуглин та фрагментів кераміки з підпалинами, що фіксувався з глибини 1,05 м від репера (Калашник 2008, с. 127). На нашу думку, шар фіксує епізод пожежі на захисних укріпленнях, пов'язаної із військовим нападом. Тут пропонується інтерпретація цієї події з історії сотенного містечка. Матеріали також дозволять уточнити інформацію щодо подібного шару, виявленого у 2007 р. та інтерпретованого як рештки згорілої кити (Калашник 2007, с. 86—87, рис. 2).

Залишки білицької сотенної фортеці археологічно досліджені доволі добре у порівнянні з іншими сотенними містечками Полтавщини. Вперше відомості про рештки фортифікацій увів до наукового обігу М.О. Макаренко за матеріалами Центрального статистичного комітету 1873 р.: «Городок внутри м. Белики; в длину = 300, в шир. 112 и в окр. 500 саж.; кругообразный; поверхность ровная под постройками; на высоком месте, недалеко от Ворсклы; валы и рвы с ЮЗ и С; длина валов = 361, шир. = 2 саж.; входы с З и С. Городок, по преданию, сооружен запорожцами от набегов на них татар, ляхов и др. народов; о раскопках и находках ничего не известно» (Макаренко 1917, с. 10). У 1890 р. на сторінках часопису «Полтавські епархіальні відомості» з'явився допис священика П. Романовського про історію Біликів, де краєзнавець зауважив: «Когда возникло местечко Белики и почему оно называется этим именем, об этом никаких сведений мы не имеем. По некоторым соображениям и догадкам, можно с достоверностью заключить, что оно принадлежит к самым ранним поселениям в этом краю, и было стратегическим пунктом, с хорошей в

то время земляной крепостью, следы которой и по настоящее время виднеются» (Романовский 1890, с. 174).

Детально описав та картографував (рис. 2, 1) укріплення В.Г. Ляскоронський (Ляскоронський 1995). Дослідник точно локалізував залишки фортеці і здійснив її обміри. Ці роботи проводилися на вимогу підготовчих комітетів XII, XIII та XIV археологічних з'їздів. Білицькі матеріали були включені дослідником до праці в «Трудах XIII археологического съезда в Екатеринославе»: «Городище помещается на высоком, вдающемся в речную долину, мысообразном выступе, омываемом с трех сторон течением р. Ворсклы. По своим очертаниям Беликское городище представляет форму не совсем правильного овала, окаймленного почти со всех сторон довольно хорошо сохранившимся валом и рвом, которые уничтожены только в той части, где находится въезд в городище: здесь вал и ров уничтожены для расширения площади, на которой помещается церковь. Диаметр городища, по длинной оси, имеет около 170, а по узкой — от 120 до 150 саж. (362 та 255,6—319,5 м відповідно — Є. К.). Высота вала, в общем, около 3 или 4 саж., считая от основания рва, но местами она почти вдвое выше. Глубина рва до 1—2 саж., при ширине от 3 до 7 саж» (Ляскоронський 1995, с. 38)

Напередодні Другої світової війни залишки городища обстежував музейник із Полтави М.А. Стан і навів такі дані: «Довжина 600 м, ширина 225 м, округле, загальна довжина валів 726 м, ширина 4 м. Входи — зі Сх. та Зх.». Він відзначав незадовільний стан збереженості пам'ятки, зокрема руйнацію східної лінії укріплень. Досить цікаве та неоднозначне повідомлення М.А. Стан залишив про знахідки «ліпної, зрідка пригладженої кераміки з мало відігнутими назовні вінцями» (Зі щоденникових... 1994, с. 27, 30). Ці знахідки можна трактувати як близькі до давньоруського періоду.

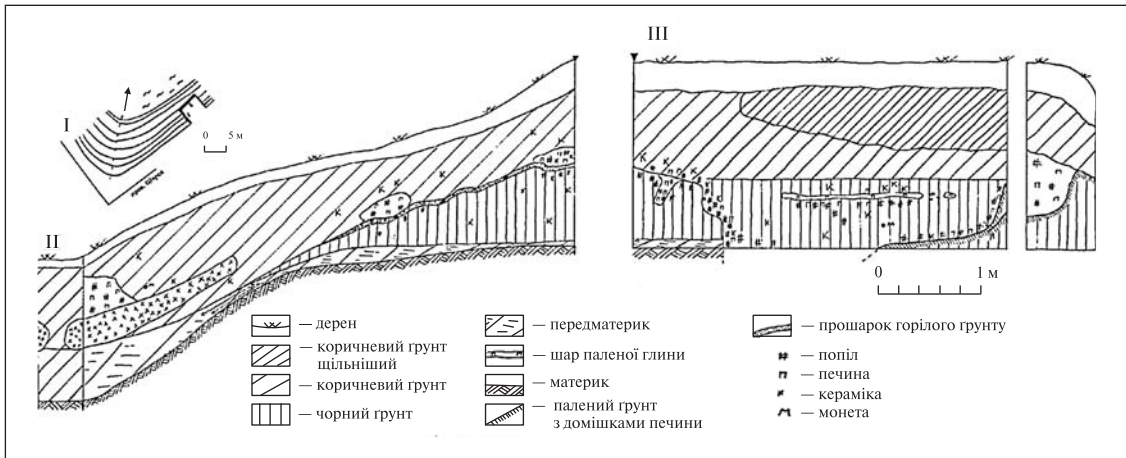

Рис. 1. Білики, куток Гора. Місце зачистки валу (I) і його перетини (II, III)

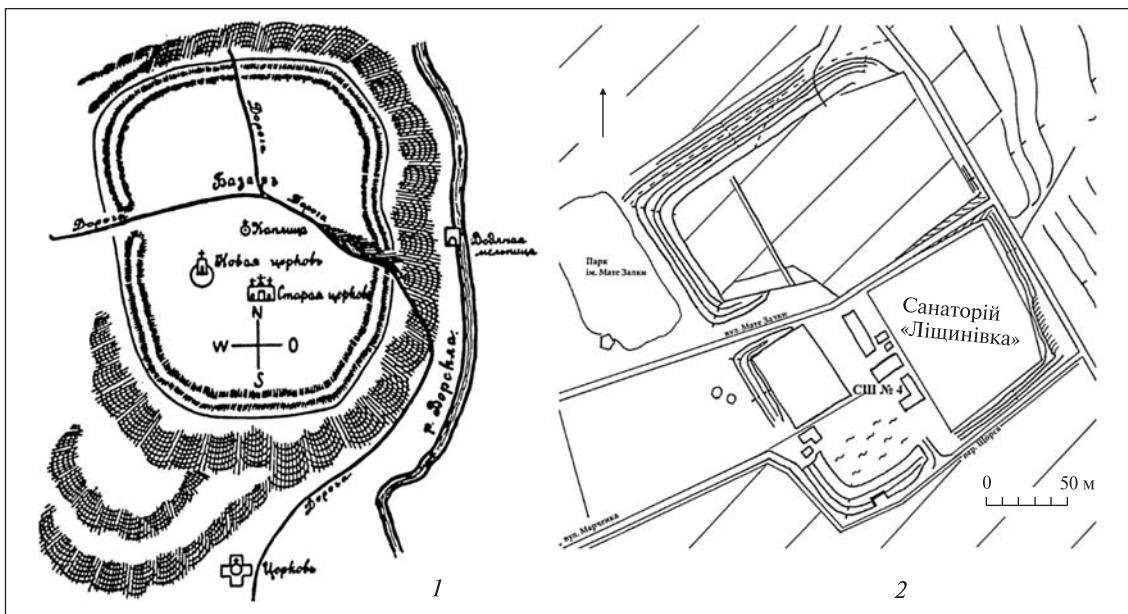

Рис. 2. Білики. Укріплення фортеці сотенного містечка за Ляскоронським 1904 (1) та автором 2008 (2)

Можливо, саме відомості П. Романовського та інформація М.А. Стана сприяли появі низки статей про давньоруське минуле Білицького городища. О.В. Серов висунув гіпотезу, що селище Білики виникло у XII ст. як елемент ворсклинської лінії укріплень: Полтава—Решетники—Нові Санжари—Білики, яка захищала край від набігів степовиків-половців (Серов 1992, арк. 2). Розвідками О.В. Серова у північно-східній частині Білицької фортеці виявлено фрагменти кераміки XII—XIII ст. (Мироненко 1998, с. 67), а укріплення вперше зафіксовано на фото (Серов 1992, рис. 10). О.Б. Супруненко ввів до наукового обігу шиферне прясло, рибальський гачок та свинцевий литий гудзик, вживаний у X—XIII ст. (Супруненко 1999, с. 26, рис. 8, 1, 2). Також архе-

олог повідомляє про знахідки Г.О. Сидоренко давньоруської кераміки в Біликах (Супруненко 1999, с. 26). Однак відомого на сьогодні давньоруського матеріалу з городища замало для підтвердження наведеної гіпотези, відповідний матеріал не фіксувався і у зачистках валів укріплень. Попри це гіпотеза про давньоруське походження Біликів досить логічна. Ворскла поблизу селища утворює кілька лук, завдяки яким подекуди в річці природно утворилися зручні броди. Це дозволяє припустити появу невеликої залоги поблизу для охорони перевозу та збирання мита. Пізніше, у XIII ст., поселення було знищене навалюю орд Батия, яку, узагальнюючи, Л.В. Падалка назвав «резкою хронологическою и культурною гранью» (Падалка 1914, с. 40).

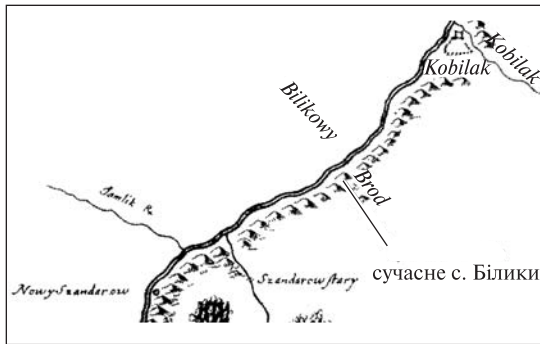

Рис. 3. Білики. Топографія місцевості на початок XVII ст. (за Г.Л. де Бопланом)

Протягом 2007—2008 рр. рештки укріплень сотенного містечка Білики досліджував автор (Калашник 2007; 2007а; 2008)

У третій чверті XVII ст., із утворенням тут сотенного центру, Білики стають укріпленим містечком, захищеним характерною для Лівобережжя дерев'яно-земляною фортецею (Крип'якевич і ін. 1992, с. 274—275; Моця 2003, с. 161; 2008, с. 60). Однак саме поселення виникає або відроджується після татарських розорень (Падалка 1914, с. 40), ймовірно, ще наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. На карті Г.Л. де Боплана (рис. 3) місце майбутнього поселення позначено топонімом Біликів брід (Падалка 1914, с. 183). Населення містечка склалося і поступово поповнювалося переселенцями з північних та західних регіонів майбутньої України (Величко 1991, с. 179).

Таблиця 1. Білики 2008, зачистка 1.
Співвідношення керамічних форм за хронологією

Глибина шару від репера	Фрагменти димленого посуду	Фрагменти світлоглиняного посуду.	Невизначений посуд
0,30—1,05 м	5	6	1
1,05—1,12 м	3	5	2
1,12—1,85 м	13	12	2
Всього 49 екз.			

Таблиця 2. Білики 2008, зачистка 2.
Співвідношення керамічних форм за хронологією

Глибина шару від репера	Фрагменти димленого посуду	Фрагменти світлоглиняного посуду	Невизначений посуд
0,30—1,2 м	10	6	—//—
1,2—1,8 м	14	1	—//—
1,2—1,8 м (яма)	11	17	—//—
Всього 59 екз.			

Найдавніша згадка про білицького сотника Андрія Грищоту датується 1659 р. (Мокляк 2008, с. 69). Проте підвищення статусу містечка не може бути показником для визначення часу спорудження укріплень. У добу пізнього середньовіччя укріплення мали навіть українські села (Ханко 1994, с. 18). Отже, можна припустити існування спадковості фортифікаційної традиції у Біликах із часу їх заснування до послаблення та остаточної втрати форпостом оборонної ролі. Тут не можна не згадати *Itinerarium* 1708—1709 рр. Деніела Крмана, в якому мандрівник під датою 9 липня 1709 р. згадує про шлях відступу військових сил Карла XII на південь повз «село» Білики (Крман 1999, с. 102). Чому на позначення містечка словаком було обрано саме цей термін, не зрозуміло. З наукових джерел та місцевих переказів відомо, що фортецю обслуговувала і система підземних комунікацій (Бучневич 1999, с. 8; Жук 1989, с. 97), не досліджених належним чином до сьогодні. У північно-східній частині еспланади, розгорнутої з напільного боку, на поверхні фіксується група провалів округлої форми. Ці структури не досліджувалися, однак вони можуть бути таким елементом фортифікаційних споруд як вовчі ями, підсилені надовбями (Губайдуллин 2003, с. 34).

За класифікацією Є. Осадчого, розробленою для Слобожанщини, Білицьку фортецю на розвинутому етапі можна віднести до третього типу укріплень — великі фортеці, залишки сотенних та полкових міст (Осадчий 2007, с. 13), але із тими відмінностями, що ця фортеця є домінуючою на місцевості, а не терасною, не залежить від рельєфу, а збудована у формі прямокутника на рівному розчищеному майданчику (рис. 2, 2). Фортецю у Біликах, за наведеною класифікацією, можна вважати і укріпленням другого типу — прикордонним острогом (Осадчий 2007, с. 12). Основою для подібних фортифікацій був сухий рів з трьох сторін укріплення, дерев'яна стіна, яку ставили на вал та ескарп з боку річки (Осадчий 2007, с. 13). Аналогічні характеристики властиві Білицькій фортеці. Проте визначальним чинником у цьому випадку вважається статус містечка, а топографічно його доцільно виділити в окремий вид вказаного третього типу.

Прошарок горілого ґрунту залягав між двома потужними шарами: верхнім коричнюватим та нижнім чорним (рис. 1). Керамічний комплекс обох шарів чітко розмежовується на два періоди (табл. 1, 2). У ранньому, другій половині XVII — початку XVIII ст. (рис. 4, 1), за кількістю переважає димлена (морена) кераміка із плав-

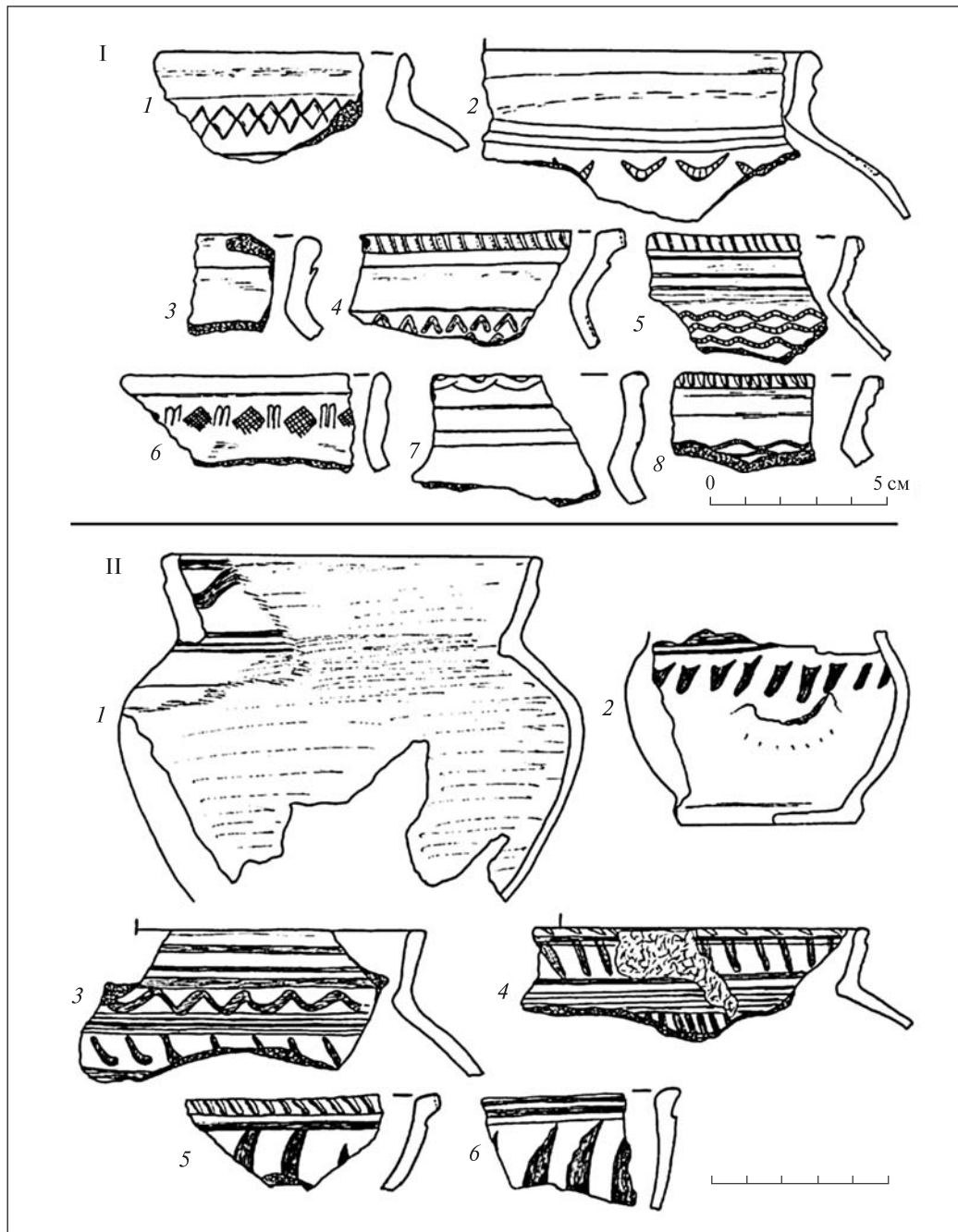

Рис. 4. Білики, куток Гора. Фрагменти кераміки із зачистки

ними лініями профілю, вінцями, прикрашеними відбитками палички по зрізу та рельєфним орнаментом, нанесеним штампом на вінцях і плічках (Виноградська 1997, с. 131). Кераміка пізнього етапу фортечного будівництва, а саме XVIII ст., світлоглиняна або теракотових тонів, орнаментована розписом рудими та брунатними ангобами. Однак у ній подекуди відтворюються архаїчні елементи декору — рельєфні пасма на вінці, відбитки паличкою на зрізі тощо (рис. 4, I, 3—5, 7, 8). Ранні керамічні форми переважають у нижньому шарі, який перекривається

попелястою лінзою пропеченого ґрунту згарища, пізні — у досипці укріплення після пожежі. В масив первинного насипу пізня світлоглиняна кераміка потрапила у зв'язку із засипанням у середині — третій чверті XVIII ст. спорудженої у валу ями невідомого призначення. Варто зауважити відсутність серед зразків відомої наразі кераміки розписаної із застосуванням двох—трьох кольорів ангобу, що було вживано у середині — другій половині XVIII ст. (Ханко 2000, с. 57). Отже досипано вал не пізніше середини XVIII ст.

Датувальним маркером виступає нечисленний нумізматичний матеріал. У заповненні ями виявлено монету «денга», карбовану в 1740 р. У тому самому шарі, але в замивах заповнення рову, знайдено «полушку» 1738 р. карбування. Шар пропаленої землі та лінзи буруватодерев'яного кольору, інтерпретовані як колоди, що впали чи були скинуті у рів, фіксуються нижче цієї хронологічної віхи. Таким чином, можна стверджувати, що первинні укріплення фортеці згоріли не пізніше, ніж межа 30—40-х рр. XVIII ст., коли й були досипані. Безперечно, в умовах прикордоння форпост зазнавав регулярних нападів, проте за локалізацією шару в стратиграфічній колонці, з великою ймовірністю, подію можна віднести до останньої чверті XVII — першої чверті XVIII ст.

Хронологічні відповідники у стратиграфії фортеці потребують глибшого та детальнішого дослідження. Наразі доцільно пов'язувати етап руйнації фортечних укріплень з однією із масштабних військових кампаній, події якої розгорталися на території Полтавського полку. У встановлений період таких епізодів відбулося кілька.

Найдавніший відомий за історичними джерелами військовий конфлікт, що міг залишити сліди на досліджуваному об'єкті, — протистояння І. Виговського та М. Пушкаря у добу Руїни. 15 (25) травня 1658 р., слідом за Фридрівкою, Хоролом та Решетилівкою на Білики нападали загони татар та німців з армії І. Виговського (Мокляк 2008, с. 47—48), «*город повоювали та в неволю забрали — при тім 2 татар убито і 2 німців*» (Мокляк 2008а, с. 121). Варто зауважити, що це також єдина згадка історичного джерела про руйнування Біликів ворожими військами. Тому тут вона у подальшому розглядатиметься як найвірогідніша.

Надалі Білики не потрапляють до анналів як містечко, що було знищене. Лише стан справ у полку дозволяє припускати причетність до цієї події військових походів, що виключали спокій у краї. В 1672 р. на територію України вдерлася армія турецького султана Магомета IV. Сутички у південних сотнях відомі під Переволоччю, Новими Санжарами тощо на початку лютого 1675 р. Відбувалося «*безпрецедентне за своїми масштабами пограбування та сплюндрування країни*» (Мокляк 2008, с. 57—58), нечисленне сотенне містечко навряд чи могло врятуватися.

Понад 20 років на території полку не відбувалося значних військових кампаній. 11 (21) січня 1693 р. разом із невеликими силами повстанця Петрика на Лівобережну Україну рушила кримська армія на чолі із зятем хана

Селім-Герая Нуреддін-султаном та сином хана Шірін-беєм. За різними даними кримські війська налічували від 10 до 30—40 тис. Під Новими Санжарами татари пограбували два села та полонили близько двох тисяч населення (Заїка 1994, с. 96—98). Д.І. Яворницький про грабїж поселень не згадує (Яворницький 1990, с. 129), надаючи лише відомості про збір ясиру. Орда рушила на північ повз Полтаву по р. Коломак. До списку міст, що зазнали удару, потрапили Переволоч та Кишеньки (Заїка 1994, с. 97). Про атаку на Білики даних немає.

У січні 1696 р. розпочався другий похід Петрика на землі Полтавського полку. Цього разу руйнувань зазнали Кишеньки, Келеберда, Говтва, «хутори навколо Решетилівки», Остап'є, Білоцерківка, Багачка. Повернути назад татар змусила лише відлига, 1 (11) лютого того ж року вони відступили (Заїка 1994, с. 98—99). Білики знову не потрапили до списку татарських перемог. Однак сумнівно, що прикордонне містечко із невеликою залогою, яка навряд чи налічувала більше півтисячі козаків (Мокляк 2004, с. 64), могло протистояти, а тим паче вистояти перед багатотисячною ворожою армією. Наприклад, опір захисників Переволочі у 1709 р., кількість яких разом із залогою запорожців складала 3 600 осіб, був зламаний російським дніпровським флотом та трьома кінними полками через дві години атаки (Яворницький 1990, с. 325).

Останнім татарським нападом, причетним до визначеної археологічно дати пожежі у Біликах, слід вважати події початку 1737 р. У лютому того року з боку Переволочі на Лівобережжя вдерся загін татарських військ чисельністю понад 40 тис. Знищивши війська генерала Ю.Ф. Леслі, а пізніше полковника Свечкіна, за два дні ворог проник між Ворсклою та Пслон на 50 верст у напрямку Полтави. «*Татари розорили села, хутори, грабували і брали у полон жителів*» (Заїка 2001, с. 30). Відступили ворожі війська лише 14 (25) лютого після сутички із загоном генерала Радінга, що налічував до 300 осіб кінної та 600 пішої ландміліції (Заїка 2001, с. 31). Полтавський полк втратив 4250 полоненими, татари спалили 261 поселення та 541 хутір, а в сусідній до Білицької Кобеляцькій сотні взяли в неволю 1147 осіб та 125 вбили (Заїка 2001, с. 31).

Татарський варіант ми вважаємо найвірогіднішим з огляду на повідомлення краєзнавця з с. Маячка Новосанжарського р-ну Полтавської обл. І.В. Бовкуна про випадки виявлення місцевими жителями на забудованих ескарпах Білицької гори наконечників стріл татарсько-

го типу. Однак не слід виключати і можливість російського «погрому» як покарання за співпрацю зі шведською стороною та І. Мазепу у Північній війні. Відомо, що практично вся полкова й сотенна старшина та рядові козаки Полтавського полку підтримали гетьмана І. Мазепу та шведського короля Карла XII, тож «через події 1709 р. полтавський полк був практично знищений» (Мокляк 2004, с. 68).

11—12 квітня 1709 р. полковник Кампель з команди російського генерал-лейтенанта Ренне знищив містечка Нехвороща та Маячка на лівому березі р. Оріль (Яворницький 1990, с. 321). 13 квітня за наказом фельдмаршала графа Шереметєва 2500 російських воєнків атакували Нові Санжари (Яворницький 1990, с. 324). 16 квітня 1709 р. полки та флот під керівництвом полковника Петра Яковлева знищили сотенне містечко Келеберда: «на него напала партія донцев и, переколов немалое число запорожцев, самое местечко предала огню» (Яворницький 1990, с. 325). По тому ті ж сили штурмували Переволочну, про що вже згадувалося, та винищили прилеглу до неї територію. «Остервенение русских было так велико, что они избили женщин, детей и стариков, сожгли все

мельницы на реках, все строения в местечке, все суда, стоявшие на Днепре у переправы Переволчанской» (Яворницький 1990, с. 325).

У цих джерелах Білики знов не згадуються зруйнованими. Однак така доля чекала на них, оскільки в містечку у квітні 1709 р. квартирував прихильний до І. Мазепи Кость Гордієнко (Яворницький 1990, с. 325). Підтверджують характеристику подій свідчення очевидців тієї доби про солдат російської армії (Січинський 1991, с. 36—49). Слушно навести спогади Вебера 1720 р.: «Московський генерал Меншиков приніс на Україну всі страхоття помсти та війни. Всіх приятелів Мазепи безчесно катовано. Україна залита кров'ю, зруйнована грабунками і виявляє скрізь страшну картину варварства переможців» (Січинський 1991, с. 42).

Таким чином, фортеця сотенного містечка Білики могла бути зруйнованою в одну із поданих дат: 15 (25) травня 1658 р., на початку лютого 1675 р., у кінці січня 1693 р., у січні 1696 р., у квітні—липні 1709 р. або ж на початку лютого 1737 р. Відомий наразі матеріал не дозволяє поточнити дату події чи ідентифікувати нападників. Тема стратиграфічних відповідностей на Білицькій фортеці залишається відкритою.

Бучневич В.Є. Полтавські підземелля. — Полтава, 1999.

Величко С.В. Літопис. / Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука. — К., 1991. — Т. 2.

Виногородська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV—XVIII ст. // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 129—140.

Губайдуллин А.М. Фортификационный словарь. — Казань, 2003.

Жук В.Н. Подземелля — составная часть крепостей Поворскля // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. — Полтава, 1989. — С. 94—98.

Заїка Г.П. Петрик — «політичний авантюрист» чи «гарячий малоросійський патріот»? // Козацькі старожитності Полтавщини. — Полтава, 1994. — Вип. 2. — С. 83—108.

Заїка Г.П. Українська лінія. — К.; Полтава, 2001.

Зі щоденникових записів М.А. Стана / Публікація, передмова, коментарі С.П. Степановича, О.Б. Супруненка. — Полтавський археологічний збірник. — Полтава, 1994. — Число II.

Калашник Є.С. Білицька фортеця XVII—XVIII ст. // АЛЛУ. — Полтава, 2007. — №. 1—2. — С. 85—87.

Калашник Є.С. Звіт про археологічні розвідки на території Кобеляцького району з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» по Полтавській області у 2007 році // НА ЦОДПА. — Спр. 488. — 2007а.

Калашник Є.С. Дослідження південно-східної лінії укріплень пізньосередньовічної фортеці в с. Білики // АЛЛУ. — Полтава, 2008. — № 1—2. — С. 127—132.

Крип'якевич І., Гнатювич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). — Львів, 1992.

Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708—1709). — К., 1999.

Ляскоронський В.Г. Городища, кургани і довгі (зміві) вали за течією рр. Псла та Ворскли (2-ге вид., репр., допов.). — Полтава, 1995.

Макаренко Н.А. Городища и курганы Полтавской губернии: Сборник топографических сведений. — Полтава, 1917.

Мироненко К.М. Давньоруські поселення Нижнього Поворскля // АЛЛУ. — 1998. — № 1—2. — С. 66—70.

Мокляк В.О. Полтавський полк в 1709 році // Українське козацтво: історія, сучасність, майбутнє: Матеріали міжнар. науково-практичної конф. (28—29 травня 2004 р.). — Полтава, 2004. — С. 62—69.

- Мокляк В.О.* Полтавський полк. Науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVIII ст. — Полтава, 2008.
- Мокляк В.О.* Полтавщина козацька (Від Люблінської унії до Коломацької ради). — Полтава, 2008а.
- Моця Б.О.* Козацька фортифікація Лівобережної України // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2003. — Вип. 12. — С. 156—162.
- Моця Б.О.* Батурин у системі фортифікаційних споруд Лівобережної України XVII ст. // Батуринська старовина. — К., 2008. — С. 52—61.
- Осадчий Є.* Городища козацької доби Слобожанщини // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2007. — Вип. 16. — С. 12—16.
- Падалка Л.В.* Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследования и материалы. — Полтава, 1914.
- Романовский П.* Сведения о местечке Белики и его предместьи Боярка Кобеляцкого уезда // ПЕВ. Часть неофициальная. — Полтава, 1890. — № 5. — С. 173—177.
- Серов О.В.* Інформація про розкопки давньоруського городища в ур. Мажари на території смт Нові Санжари Полтавської обл. в 1992 р. // НА ЦОДПА. — Спр. 53. — 1992.
- Січинський В.* Чужинці про Україну. — Львів, 1991.
- Супруненко О.Б.* Про давньоруські центри Нижнього Поворскля // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 1. — С. 20—30.
- Ханко О.В.* Містобудування на Полтавщині в XVII і XVIII століттях // Козацькі старожитності Полтавщини. — Полтава, 1994. — Вип. 2. — С. 15—31.
- Ханко О.В.* Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень // АЛЛУ. — Полтава, 2000. — № 1—2. — С. 54—66.
- Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: У 3-х томах. — К., 1990. — Т. 3.

Одержано 19.05.2009

Е.С. Калашник

О ДАТИРОВКЕ ПОЖАРА НА УКРЕПЛЕНИЯХ КРЕПОСТИ XVII — XVIII вв. В пгт БЕЛИКИ

Освещены материалы разведок 2008 г. на укреплениях позднесредневекового сотенного местечка Белики (теперь пгт Белики Кобеляцкого р-на Полтавской обл.). Объектом исследования стал слой обожженного грунта, зафиксированный в стратиграфической колонке зачистки вала и интерпретированный как следы набега. Выяснен ряд соответствий этому факту среди исторических событий второй половины XVII — первой половины XVIII вв. На основе изучения военных походов и кампаний на территории края в обозначенный период предполагается, что нападение на казацкий форт, зафиксированное археологически, произошло в одну из следующих дат: 15 (25) мая 1658 г., в начале февраля 1675 г., в конце января 1693 г., в январе же 1696 г., в рамках апрель—июль 1709 г. или же в начале февраля 1737 г. Набег мог быть совершен как татарскими ордами, так и частями русской армии. Говорит об этом, как и о более конкретной интерпретации факта вооруженного погрома крепости, пока преждевременно.

Ye.S. Kalashnyk

ABOUT THE DATE OF CONFLAGRATION AT THE FORTIFICATIONS OF THE 17th THROUGH THE 18th CENTURIES FORTRESS IN BILYKY VILLAGE

Materials of 2008 archaeological prospecting at the fortifications of the Late Mediaeval company town Bilyky (Bilyky Village of Kobelyaky Region in Poltava Oblast now) are described here. The matter of a study was a layer of a burnt soil set in the stratigraphic column of the rampart clearing and interpreted as traces of the incursion. Several correspondences to this fact were identified among the historic events of the second half of the 17th through the first half of the 18th centuries. Basing on the study of campaigns on the territory of a region during the earmarked period it is resumed that the attack on the Cossacks' fort which was evidenced archaeologically took place at one of the following dates: May, 15 (25) of 1658, in the beginning of February of 1675, at the end of January of 1693, January of 1696, from April to July of 1709 or at the beginning of February of 1737. The assault might have been made by Tatar hordes or by Russian army units. It is too early yet to talk about more precise interpretation of the fact of armed defeat of the fortress.

А.С. Островерхов

СКЛЯНІ ПАРФУМНІ ПАЛИЧКИ РИМСЬКОГО ЧАСУ

На основі аналізу колекцій з Одеського археологічного музею (ОАМ, Україна) та Державного Ермітажу (Росія) подано характеристику скляних парфумних паличок римського часу переважно з міст Північного Причорномор'я. Автор доходить висновку, що скло для паличок виробляли у різних частинах античного світу, але не виключає можливість їх виготовлення із привізних напівфабрикатів у Пантікапеї, Херсонесі та Ольвії.

Ключові слова: античність, Північне Причорномор'я, скло, парфумні палички

Серед скляних виробів римського часу, які знаходяться в містах Північного Причорномор'я, привертає увагу група рідкісних речей, т. зв. парфумних паличок, що трапляються найчастіше у жіночих похованнях. Подібні артефакти були розповсюджені на теренах Римської імперії і там, де простежується вплив римської культури, зокрема на Апенінському п-ові, на Кіпрі, у Північному Причорномор'ї, а саме, в Пантікапеї (Кунина 1997, с. 263—265, № 79—85), Херсонесі (Зубарь 1982, с. 91, 93, рис. 59, б), Ольвії та Тірі (Островерхов, Левін 1992). В основному ареалі розповсюдження палички за супутніми монетними знахідками датуються I ст., але на периферії їх часто заходять і в II ст.

Типологія

Тип 1. Найбільш прості та розповсюджені вироби, які складаються з витого стрижня, що закінчується округлою пласкою основою з одного боку і кільцем — з іншого.

1. ОАМ, № 51643, 51209. Паличку знайдено в Ольвії 1914 р. Скло прозоре безбарвне. Довжина 18,8 см, діаметр стрижня 0,4 см, основи — 0,8 см, кільця — 2 см (рис. 1, б; табл. аналіз № 4).

2. ОАМ, № 56355. Пантікапей. Подарунок О.Л. Бертьє-Делагарда 1899 р. Скло прозоре безбарвне. Довжина виробу 21 см, діаметр стрижня 0,7 см, основи — 1 см, кільця — 2,5 см (рис. 1, 5; ан. № 1).

3. ОАМ, № 51265, 51421, 51213. Знайдена в Керчі, подарунок О.Л. Бертьє-Делагарда. Рес-

таврована. Скло прозоре безбарвне. Довжина 17,1 см, діаметр стрижня 0,6 см, основи — 1 см, кільця — 3 см (рис. 1, 4; ан. № 8).

4. ОАМ, № 51206, 51207. Походження невідоме. Фрагментована. Скло прозоре безбарвне. Вціліла довжина 20 см, діаметр стрижня 0,5 см, кільця — 1,7 см (ан. № 9).

5. ОАМ, № 51214. Походження невідоме. Частина стрижня та кільце. Скло прозоре безбарвне. Довжина 9 см, діаметр кільця 1,7 см (ан. № 5).

6. ОАМ, № 51209. Походження невідоме. Частина стрижня та кільце. Скло прозоре безбарвне. Довжина 7,5 см, діаметр стрижня 0,5 см, кільця — 1,7 см.

7. ОАМ, № 51207. Пантікапей. Дарунок О.Л. Бертьє-Делагарда 1899 р. Скло синє прозоре. Стрижень гладенький, під кільцем кілька закруток. Довжина 19,2 см, діаметр стрижня 0,7 см, основи — 1 см.

8. ОАМ, № 56447. Пантікапей. Дарунок О.Л. Бертьє-Делагарда 1899 р. Скло синє прозоре. Вціліли кільце й частина крученого стрижня. Довжина фрагмента 9 см, діаметр стрижня 0,7 см, кільця — 2,4 см (ан. № 3).

9. ОАМ, № 51512, 51513, 51515. Походження невідоме. Два фрагменти гладкого стрижня та кільце. Скло бірюзово-зелене глухе. Діаметр стрижня 0,7 см, кільця — 2,8 см (ан. № 6, 7).

10. ОАМ, № 51275, 51514, 56212. Походження невідоме. Три фрагменти крученого стрижня 0,7 см у діаметрі. Скло прозоре безбарвне.

11. Ермітаж, П 1903/55. Некрополь Пантікапея, розкопки 1903 р., могила 83 (урна з прахом). Довжина 19,1 см (рис. 2, 3). Стрижень звито з трьох смужок скла: прозорого безбарв-

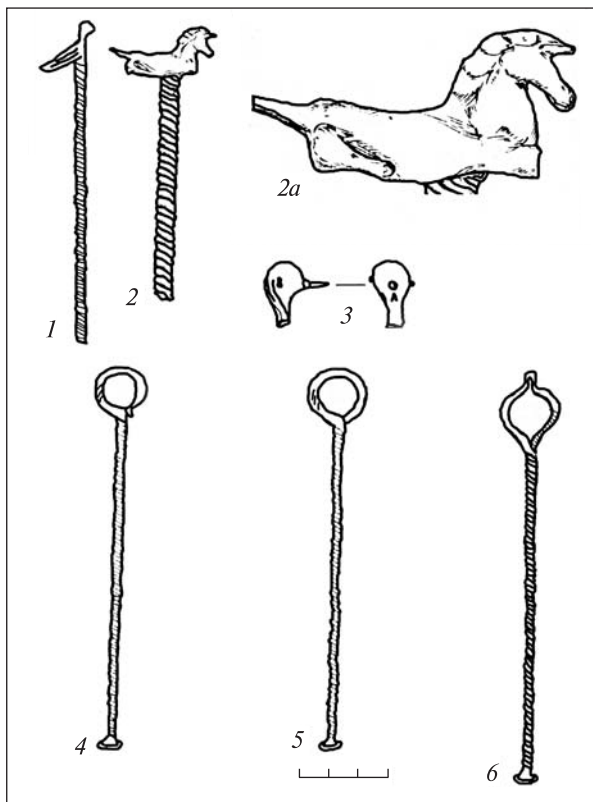

Рис. 1. Типи скляних паличок зі збірки ОАМ

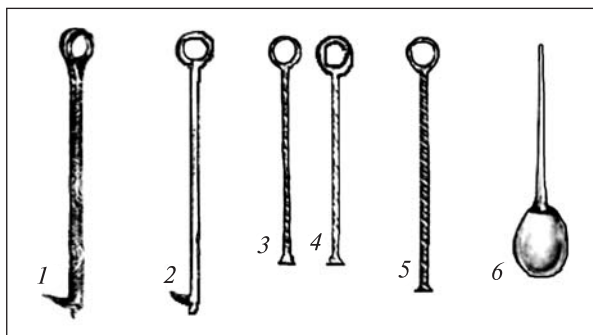

Рис. 2. Типи скляних паличок зі збірки Ермітажу

ного, молочно-білого глухого та прозорого бузкового (Кунина 1997, с. 264–265, № 81).

12. Ермітаж, П 1866/74 (рис. 2, 4). Пантікапей, розкопки 1866 р. Курган, могила 12. Довжина 19 см. Виготовлена, як і попередня, із трьох смужок скла: прозорого бурштиново-жовтого, молочно-білого глухого та блакитно-го глухого (Кунина 1997, с. 265, № 82).

13. Ермітаж, Е 2243 (рис. 2, 5). Надійшла 1931 р. із колекції О.О. Бобринського. Походить із Керчі. Аналогічна попередній. Довжина 21,7 см (Кунина 1997, с. 265, № 83).

Подібні вироби є у багатьох музеях світу (Vessberg 1952, р. 152–153, pl. 15–17; Isings 1957, р. 94–95, form 79; Vaume 1971, D 22; Saldern et

al., 1974, № 620; Auth 1976, № 521; Glass... 1978, № 96).

Tun 2. 14. ОАМ, № 56036. Походить із Ольвії. Фрагментована. Скло прозоре безбарвне. Верхню частину оформлено у вигляді голуба. Довжина витого стрижня 21,6 см, діаметр 0,5 см (рис. 1, 1). За повідомленням аспірантки античного відділу ІА НАНУ О. Буравчук, подібну паличку знайдено при розкопках ольвійського некрополя у 2008 р. в могилі межі I–II ст.

15. Ермітаж, П 1866/83 (рис. 2, 1). Некрополь Пантікапея, склеп 4, поховання 7. Скло прозоре безбарвне. Вита, з кільцем та голубом на кінці. Довжина 22,9 см (Кунина 1997, с. 264, № 79).

16. Ермітаж, Е 736 (рис. 2, 2). Подібна паличка, але скло світло-блакитне прозоре. Надійшла у 1900 р. із колекції О.В. Новикова. Знайдена в Керчі (Качалов 1959, с. 87, рис. 46; Кунина 1997, с. 264, № 80).

17. ОАМ, б/н. Походження невідоме. Невеликий фрагмент палички у вигляді пташиної голови з довгим дзьобом. Скло основи світло-бірюзове прозоре. Дзьоб і наліпи із синього прозорого скла (рис. 1, 3; ан. № 10).

Подібні вироби добре відомі на теренах Римської імперії та на суміжних землях (Glass... 1957, № 298; Fremersdorf 1958, Taf. 134; Auth 1976, № 213).

Tun 3. 18. ОАМ, № 51645. Пантікапей. Подарунок О.Л. Бертьє-Делагарда 1899 р. Скло синє прозоре. Частина витого стрижня, діаметр 0,6 см, та ручка у вигляді фігурки коня. Ноги відбито. Вціліла довжина виробу 8 см, розміри фігурки 2,5 × 1,0 см (рис. 1, 2, 2a; ан. № 2). Аналогі невідомі.

Tun 4. 18. Фотоархів ІМК РАН. Ол. 5374/362 (рис. 3). Ольвія. Паличка із зооморфними кінцями звита із триколірного скла. На одному кінці зображено птаха з великим хвостом (півень?), на іншому — голову тварини (лось?). Довжина 19,7 см, діаметр стрижня 0,7 см. Аналогі невідомі.

Tun 5. У Середземномор'ї та на Близькому Сході відомі й інші типи скляного парфумного інструментарію, наприклад, ложечки (рис. 2, 6) (Vessberg 1952, pl. X, 19; Кунина 1997, с. 265, № 85).

Технологія скла

Скло як матеріал належить до однієї із найважливіших складових давнього техногенезу, який, своєю чергою, входить до терміносистеми технетики — науки про технічну форму іс-

Рис. 3. Ольвія. Скляна паличка із розкопок 1914 р.

нування матерії. У вужчому значенні технетика — це частина технічної реальності, що включає техніку, технологію, матеріали, вироби та відходи виробництва (Шапова 2000, с. 106). Ми вже звертали увагу на теоретичні та методичні засади вивчення скла, технологічні аспекти його отримання і виготовлення виробів, властивості цього матеріалу (Острроверхов 2009, с. 76—78).

З метою визначення складу скла паличок, напівфабрикатів та відходів виробництва із Ольвії та Тіри на наше прохання в лабораторії археологічної технології ПМК РАН (аналітик В.О. Галібін) зроблено кількісний спектральний аналіз 23 навісок скла від 20 артефактів (табл.).

Спираючись на методику визначення вихідної лужної сировини (Шапова 1983, с. 28—30; див. також: Острроверхов 2009, с. 76—77), проаналізовані артефакти можна розподілити на дві групи: зварені на рослинному попелі (ан. № 2, 3, 6, 7, 10—12, 18, 19) і ті, що були виготовлені на соді (ан. № 1, 4, 5, 8, 9, 11, 13—15, 17, 18). Визначальним тут є співвідношення $\text{Na}_2\text{O}:\text{K}_2\text{O}$. У нашому випадку воно коливається у межах від 3,8 до 5,0. Подібне співвідношення є характерним для попелу рослин типу солесоса (Абдуразаков, Безбородов 1966, с. 139—142, табл. 42).

Показовим є співвідношення $\text{CaO}:\text{MgO}$. У вибірці воно коливається від 2,2 до 11,2, що різко відрізняє проаналізовані зразки від середнього показника (2,43) власне давньоєгипетського скла середини — другої половини II тис. до н. е. (Абдуразаков, Безбородов 1966, с. 132). Спираючись на формулу визначення конкретного типу лужноземельної сировини (Stawiarska 1984; Шапова 1989, с. 97, табл. 3), для виготовлення скла було використано різні джерела сировини.

Проаналізоване скло зварене за різними рецептурними нормами¹ — 1:1; 1:1,25; 1:1,5

¹ «Рецептурна норма — це межі, в середині яких кількісно змінюються склади давнього скла, звареного за одним рецептом, який приписував чи вимагав з'єднувати легкоплавкі фракції у певному співвідношенні, а потім з піском» (тут і далі пер. А.С. Острроверхова) (Шапова 1978, с. 232). Рецептурну норму записують цілим

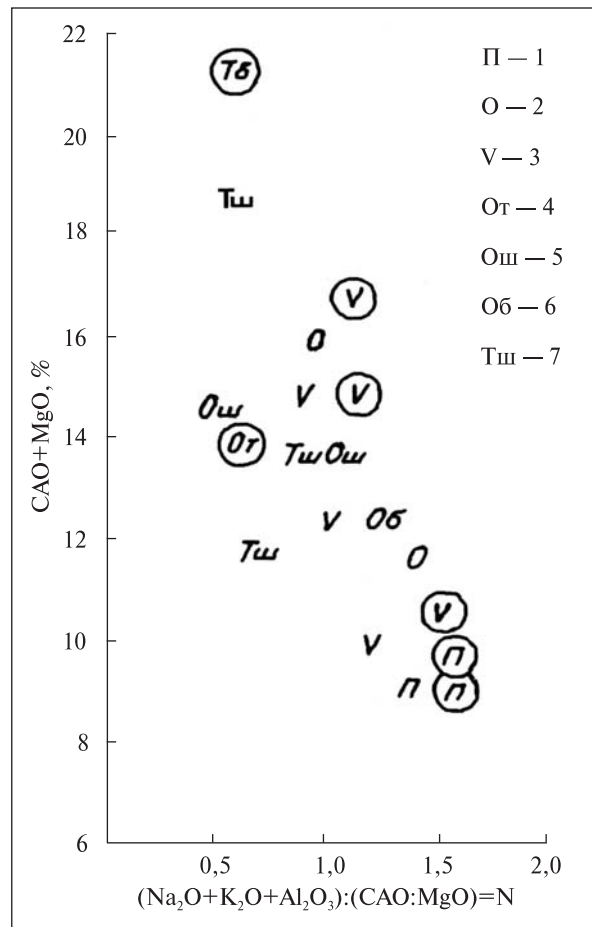

Рис. 4. Кількісно-якісна характеристика скляних парфумних паличок та напівфабрикатів з Ольвії та Тіри: П — палички з Пантікапея; О — палички з Ольвії; V — палички невідомого походження; От — скло з ольвійського тигля; Ош — скло ольвійських «шайб»; Об — скло ольвійських браків (намистина); Тш — скло «шайби» із Тіри

(рис. 4). Вміст глинозему коливається від 2,2 до 4,8 %, що свідчить про використання досить засмічених пісків.

Проаналізоване скло, за класифікацією В.О. Галібіна, належить до кількох типів та геохімічних підтипів (Галибін 2001, с. 68—72): 1) $\text{Si}(\text{Al})\text{-Na-Ca}$; 2) $\text{Si}(\text{Al})\text{-Na-Ca}(\text{Mg})$; 3) $\text{Si}(\text{Al})\text{-Na}(\text{K})\text{-Ca}$; 4) $\text{Si}(\text{Al})\text{-Na}(\text{K})\text{-Ca}(\text{Mg})$; 5) $\text{Si}(\text{Al})\text{-Na}(\text{K})\text{-Ca, Mg}$. Використання у більшості випадків соди (ан. № 1, 4, 5, 8, 9, 11, 13—15, 17, 18) мало б вказувати на те, що батьківщиною скла була долина Нілу, але за іншими показниками ($\text{CaO}+\text{MgO}$; CaO/MgO ; рецептурна норма) скломаса відрізняється від історично відомого єгипетського скла другої половини II тис. до н. е. Розподіл на графіку (рис. 4) накладається на масиви близькосхідного II—I тис. до н. е. та візантійського скла (пор.: Saute,

числом від 0,5 та більше, з інтервалом 0,5 з відхиленнями, що не перевищують 10 %.

Smith 1961; Шапова 1975, с. 138, рис. 1; 1983, с. 167, 168, рис. 42).

Цікаві спостереження вдалося отримати внаслідок аналізу фарбників та глушників скла. Найбільшу кількість зразків у вибірці складає «кобальтове» скло (ан. № 2, 3, 6, 7, 9, 11, 18а, 18б), яке поділяється на дві групи: зразки, де СоО корелюється тільки з Cu (ан. № 2, 3), і

такі, в яких кобальт співвідноситься з Mn+Cu (ан. № 6, 7, 9, 11, 18б, 18в).

З приводу наявності у «кобальтовому» склі домішок міді та марганцю єдиної думки нема. Свого часу вважалося, що в зафарбоване кобальтом скло додатково вводилася мідь з метою знищити бузковий відтінок і надати склу синього кольору (Girdvoys 1987, p. 204). Ю.Л. Шапова (1983, с. 116)

Таблиця. Кількісний спектральний аналіз парфумних паличок та скляних браків

№ аналізу	Пам'ятка та шифр виробу	Назва виробу, характеристика скла	Al ₂ O ₃	Na ₂ O	K ₂ O	CaO	MgO	Fe ₂ O ₃
1	Пантікапей, ОАМ, № 56355	Паличка з кільцем, прозоре безбарвне	3,3	12	—	8	1,0	0,6
2	Пантікапей, ОАМ, № 51645	Паличка з конем, синє прозоре	2,8	13	3,0	9	0,9	1,6
3	Пантікапей, ОАМ, № 56447	Паличка з кільцем, синє прозоре	3,0	11	2,9	9	0,9	0,6
4	Ольвія, ОАМ, № 51643	Паличка з кільцем, прозоре безбарвне	3,1	16	—	10	1,6	1,4
5	ОАМ, № 51214, б/п	Фрагмент палички; прозоре безбарвне	2,3	12	—	9	0,8	0,6
6	ОАМ, № 51515, б/п	Фрагмент палички; зелене глухе	2,2	11	2,7	8,5	1,0	1,4
7	ОАМ, № 51512, б/п	Кільце від палички, зелене глухе	4,8	12	2,7	11	2,4	2,0
8	ОАМ, № 51265, б/п	Фрагмент палички, прозоре безбарвне	3,2	13	—	10	1,9	0,55
9	ОАМ, № 51206, б/п	Фрагмент палички; зелене глухе	2,6	14	—	15	1,7	1,3
10	ОАМ, б/н	Основа палички (пташина голова з дзьобом); світло-зелене прозоре	2,6	14	2,8	16	5,5	3,8
11	Фонди ІА НАНУ, О-47/1204	Фрагмент палички, синє прозоре	2,5	10	—	10	1,0	2,0
12	Фонди ІА НАНУ, О-85/Р-25/26/243, фрагмент тигля	а) кераміка	12	0,35	2,2	16	5,5	3,8
		б) шар сірого мутного скла	8	3,5	3,1	12	1,6	3,2
13	Фонди ІА НАНУ, О-67/653	«шайба», бірюзове мутне	2,9	15	—	15	0,7	1,1
14	Фонди ІА НАНУ, О-65/874	«шайба», бірюзове мутне	2,8	14	—	13	0,5	1,2
15	Фонди ІА НАНУ, О-65/191	Бракована округла намістина, коричневе мутне	1,8	16	—	12	0,29	0,45
16	Тіра. Фонди БДІКМ, БД-47, б/п	Злив скла, коричневе мутне	8,0	7,5	4,4	20	1,4	3,8
17	Тіра. Фонди БДІКМ, БД-47/334	Злив скла, коричневе мутне	7,0	7,5	8	20	1,6	4,0
18а	Тіра. Фонди БДІКМ, БД-62/286, «шайба» із забарвленими зонами	бірюзове прозоре	2,6	13	—	13	0,9	0,7
18б		синє прозоре з вкрапленнями міді	2,0	8	—	11	0,55	1,1
18в		синє прозоре	3,1	12	—	15	0,85	1,3

Примітки. 1. Основу скла складає кремнезем, вміст якого вираховується (100% мінус сума всіх перерахованих в

вважає, що мідь та марганець додавалися до шихти для посилення синього відтінку й водночас знебарвлення скломаси. На нашу думку, розв'язання питання полягає в іншому. Давні ремісники використовували концентрати мінералів кобальту різного походження. Домішки допомагають окреслити регіон, звідки надходили мінерали.

Для отримання зеленого кольору в нашій добірці (ан. № 6, 7, 9, 13, 14) використано з'єднання

міді з іншими металами (Pb+Sn+Sb). Як сам зелений колір є складним, створеним поєднанням жовтого з бірюзовим чи синім, так і барвники цього кольору є багатокомпонентними (Безбородов 1969, с. 60—63; Островерхов 1998, с. 132). У нашій вибірці зразки № 1, 5, 8 знебарвлено стибієм, № 4 — комплексним освітлювачем (Sb+Mn).

Н.З. Куніна (1997, с. 263—265, № 79—85) розглядає «палички» у розділі «лите скло», ні-

№ аналізу	MnO	PbO	CuO	SnO ₂	Sb ₂ O ₃	CoO	Ag ₂ O	Примітки; шифр ПМК РАН
1	0,022	0,006	—	—	1,2	—	—	Ан. № 286/41; Si(Al)-Na-Ca; знебарвлювач Sb
2	0,07	0,09	0,22	—	0,9	0,33	—	Ан. № 286/33; рис. 1, 2; Si(Al)-Na(K)-Ca(Mg); барвник Co(Cu); знебарвлювач Sb
3	0,09	0,07	0,17	—	0,7	0,4	—	Ан. № 286/34; Si(Al)-Na(K)-Ca (Mg); барвник Co(Cu); знебарвлювач Sb
4	0,16	0,6	0,01	—	1,9	—	—	Ан. № 286/39; рис. 1, 6; Si(Al)-Na-Ca(Mg); знебарвлювач Sb+Mn
5	0,02	0,005	—	—	1,1	—	—	Ан. № 286/38; Si(Al)-Na-Ca; знебарвлювач Sb
6	0,31	1,5	2,5	0,32	1,6	0,012	—	Ан. № 286/36; Si(Al)-Na(K)-Ca (Mg); барвник-глушник Cu+Co (Pb+Sn+Sb)
7	0,6	2,0	2,5	0,45	1,1	0,016	—	Ан. № 286/35; Si(Al)-Na(K)-Ca (Mg); барвник-глушник Cu+Co (Pb+Sn+Sb)
8	0,017	0,005	—	—	0,55	—	—	Ан. № 286/37; Si(Al)-Na-Ca(Mg); знебарвлювач Sb
9	2,9	0,8	2,3	0,6	0,47	0,008	—	Ан. № 286/40; Si(Al)-Na(K)-Ca (Mg); барвник-глушник Cu+Co (Pb+Sn+Sb)
10	0,55	—	0,03	—	—	—	—	Ан. № 292/31; рис. 1, 3; Si(Al)-Na (K)-Ca(Mg); знебарвлювач Mn
11	0,7	—	0,27	0,03	—	0,13	—	Ан. № 315/52; Si(Al)-Na-Ca; барвник Co(Cu+ Mn)
12a	0,56	—	0,03	—	—	—	—	Ан. № 492/31; кераміка
12b	0,05	—	—	—	—	—	—	P ₂ O ₅ = 7,0; № 492/32; Si(Al)-Ca (Mg)-Na-K;
13	0,11	0,1	0,6	0,5	0,65	—	—	Ан. № 317/50; Si(Al)-Na-Ca; барвник Cu(Pb+Sn+ Sb)
14	0,27	0,27	1,1	0,27	0,9	—	—	Ан. № 317/43; Si(Al)-Na-Ca; барвник Cu (Pb+Sn+ Sb)
15	0,014	0,004	0,03	—	—	—	—	Ан. № 297/43; Si(Al)-Na-Ca; без барвника
16	0,18	—	—	0,022	—	—	—	Ан. № 238/36; Si,Al-Na(K)-Ca (Mg); барвник Mn
17	0,13	—	—	—	—	—	—	Ан. № 238/30; Si,Al-Na(K)-Ca (Mg); барвник Mn
18a	0,29	0,05	0,13	—	—	—	—	Ан. № 272/19; Si(Al)-Na-Ca; барвник Cu+Mn
18b	0,35	0,016	9,0	—	—	0,014	—	Ан. № 272/20; Si(Al)-Na-Ca; барвник Co+Cu(Mn)
18в	0,55	0,022	0,18	—	—	0,15	—	Ан. № 272/21; Si(Al)-Na-Ca; барвник Co+Cu(Mn)

таблиці елементів). 2. Межа чутливості методу на калій близько 1 %

Рис. 5. Витягування скляних стрижнів біля печі (зображення на «Подарунковій грамоті» дворянства М.В. Ломоносову)

чим не мотивуючи свою точку зору. Вивчення технологічних особливостей виробів дозволило нам зробити висновок, що парфумні палички виготовляли в гарячому стані² за кілька прийомів. Заготовками для паличок слугували стрижні — розтягнуті та обкатані одноколірні чи поліхромні набори скла. Їх отримували безпосередньо біля склоробних горнів, витягуючи нитки із тигля зі скляним розплавом. Інколи палички витягували зі шматка привізного напівфабрикату. Тоді його розігрівали у горні (Безбородов 1969, с. 112—114, рис. 26), який зовні нагадував ковальський (рис. 5).

Кручені стрижні можна було отримати кількома шляхами (Львова 1979, табл. 1; Щапова 1998, с. 104—105). У нашому випадку їх робили найпростішим способом: до розігрітої скляної стрічки з двох кінців приєднували металеві стрижні, які крутили у різні боки (рис. 6, 7, 8). Після охолодження заготовку знову розігрівали і продовжували подальшу обробку за допомогою понтії, ножиць, пінцета, кернера тощо (рис. 7). У гутному склярстві побутував невеликий набір інструментів, який майже не змінювався з плином часу і міг використовуватися в інших споріднених виробництвах (Безбородов 1969, с. 103—112; Щапова 1983, с. 71—75; Дзиговский, Островерхов 2000, с. 50, рис. 13).

² Майстерні, де проводилася обробка скла в гарячому стані, називають «гугами». Термін походить від нім. *Hute* — приміщення, де розташовувалися печі для варіння та розігрівання скла, а також виготовлення виробів з нього вручну. Подібна продукція має назву «гутне скло» (Ланцетти, Нестеренко 1987, с. 48, 116).

Місце виготовлення

Питання про локалізацію виробництва скляних парфумних паличок, які знаходять у пам'ятках Причорномор'я, є досить складним. Наявність зразків, виготовлених у традиціях різних шкіл склярства, може свідчити про імпорт такої продукції із різних регіонів Римської імперії. Не можна також виключати, що частину паличок виготовляли із привізних напівфабрикатів у північно-понтійських містах.

«Скло» та «склярство» — поняття нерівнозначні за змістом, об'ємом, глибиною та методикою дослідження. Історія склярства — це історико-виробничий аспект в історії скла. Давнє склярство як поняття означає виготовлення скла в домашинну епоху. Матеріальне відображення воно має в готових виробках, виробничому браку та залишках виробництва (Щапова 1998, с. 7). До знарядь виробництва, пов'язаних з варінням скла, належать скловарні горщики та тиглі, що мають узагальнювальну назву вогнетриви (Безбородов 1969, с. 75—89; Щапова 1983, с. 76—85; Дзиговский, Островерхов 2000, с. 35 сл.).

Залежно від характеру діяльності, давні склоробні майстерні поділяються на два головних типи. До першого належать майстерні, де отримували скло (матеріал) із місцевих чи завезених сировинних матеріалів. Зазвичай безперечним свідченням такого виробництва є рештки скловарних печей. У Північному Причорномор'ї відкрито декілька подібних майстерень, що датуються римським періодом (Сорокіна 1982; 1988; Щапова 1983, с. 139—165). Залишків склоробних майстерень в Ольвії поки не знайдено, але досить показовою є знахідка на ділянці Р-25 (розкопки В.В. Крапівіної) керамічного тигля з застиглою на ньому скляною масою (ан. № 12). Слушною є думка М.А. Безбородова: «Покищо нема жодних історичних свідчень про перевезення глини..., а також готових тиглів та цегли на далекі відстані... Тигель з залишками скла на дні чи цегли з його слідами при археологічних розкопках дає не тільки цінні матеріали для експериментального вивчення його складу та властивостей, але також незаперечний доказ місцевого скляного виробництва» (Безбородов 1969, с. 76—77).

Другий тип представлено майстернями, де виплавляли скло із завезеної фрити — напівфабрикату — або ж виготовляли продукцію із вже готового скла, «агломерату» (Newton 1980; Dequyna 1987; Щапова 1998, с. 64, прим. 9; Olczak 1998). Торгівля скляними напівфабрикатами у вигляді паличок, «гладилок», «шайб» тощо протягом кількох тисячоліть засвідчена

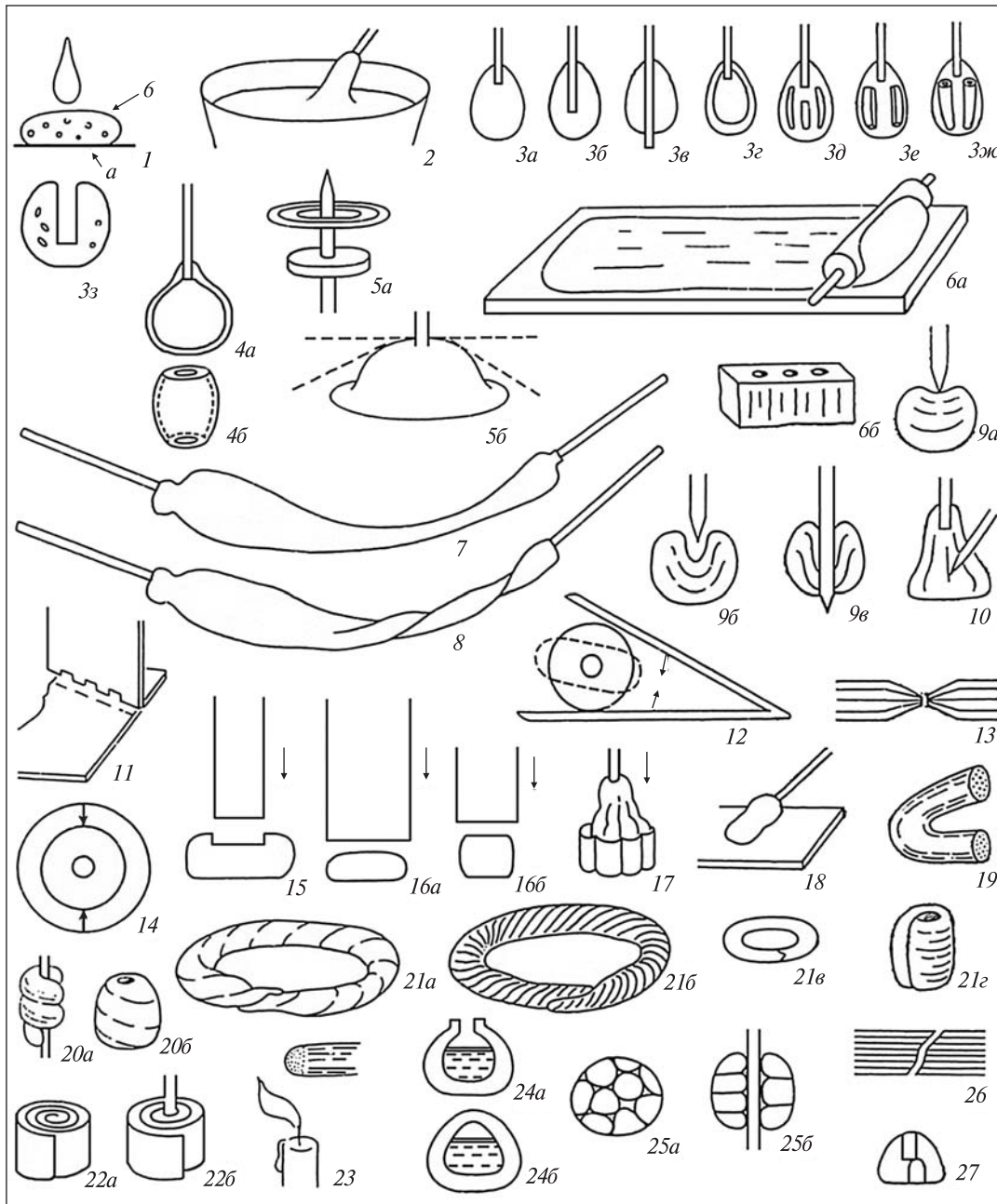

Рис. 6. Технологічні прийоми обробки скла (за: Львова 1979)

писемними й археологічними джерелами (Charleston 1963; Huges 1972; Newton 1972). Знахідки паличок, невеликих зливків скла в Ольвії та Тірі (ан. № 13–18), заготовок для литиків-скарбеодів в одній із могил Пантікапея (Неверов 1983, с. 108–109) можуть свідчити про торгівлю напівфабрикатним склом і в античних містах Північного Понту.

Призначення та семантика

З приводу призначення «парфумних паличок» поки нема однозначної відповіді. Як вважав А. Кіза, за їх допомогою розмішували й ро-

били набори парфумів, які зберігали у високих вузьких флаконах типу бальзамаріїв (Kisa 1908, S. 353). З певною долею сумніву так їх трактує і Н.З. Куніна, називаючи «паличками для косметики (?)» (Кунина 1997, с. 264–265). Інші дослідники вбачають у цих артефактах культові речі — своєрідні скіпетри, символи влади, знаки сану чи рангу (Isings 1957, p. 94–95).

Обидві точки зору можна об'єднати. Матеріали та речі, що побутовали у традиційних та ранньокласових суспільствах, безперечно відображають прикмети світогляду людей, які їх створили. Вони є засобами збереження і передачі складного комплексу інформації, в якій виокремлюють-

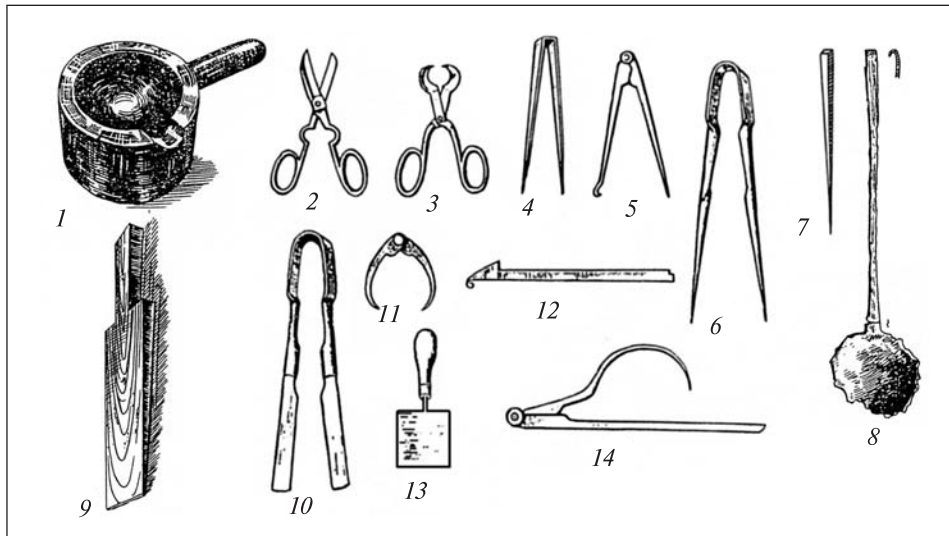

Рис. 7. Робочий інструментарій склярів: 1 — дерев'яний ківш для розливання скломаси; 8 — бронзовий ківш із поселення пізньоримського часу біля с. Комарів; 2—3 — ножиці для різання скла; 4—6, 11, 14 — циркулі й кронциркулі для розмітки скла; 7 — стрижень для розмітки; 9, 13 — гладилки; 10 — пінцет; 12 — «відшибалки» (1, 9 — за М.О. Безбородовим; інші — за Ю.Л. Шаповою)

ся утилітарний, знаковий, міфологічний, естетичний та інші аспекти. Тільки сукупність цих властивостей, поліфункціональна природа побутових речей, що відповідають практичним та символічним вимогам, роблять їх чинником власне людської культури (Байбурин 1981; 1989; Топорков 1989). Як зазначає В.М. Топоров: «Суттєвим, реальним є лише те, що сакралізоване, а сакралізованим є лише те, що складає частину космосу, походить з нього. Тільки у сакралізованому світі відомі правила його організації, що належать до структури простору та часу. Поза ним — хаос, царина випадковостей» (Топоров 1973, с. 114). Культова функція «парфумних паличок» простежується на рівні призначення, форми, матеріалу та кольору виробів.

У стародавньому світі існувало велике розмаїття інсигній, за допомогою яких визначалася належність особи до військової, громадянської чи релігійної влади. Подібні знаки складають значну частину соціокоду традиційних культур, який мав забезпечувати життєдіяльність соціального організму, сприйняття й передавання інформації від попередніх до майбутніх поколінь. У контексті поховального обряду інсигнія є «розпізнавальним знаком» померлого в царині мертвих (Топоров 1982, с. 17; Петров 1991, с. 39 сл.; Цимиданов 2004, с. 74).

До такої категорії знаків належать і вказані вироби. Більшість парфумних паличок знайдено поряд з бальзамаріями-унгвентаріями в жіночих похованнях. З огляду на те, що ароматичні рідини та ємкості, в яких вони зберіга-

лися, в контексті поховального обряду наділялися надприродними властивостями (Кунина, Сорокіна 1972, с. 171; Зубарь 1982, с. 85), вони були одним із маркерів поховань служниць культів Великих богинь (Дзиговский, Островерхов 2000; 2004). Ароматизатори в системі стародавніх поховальних обрядів були символом героїзації померлого. Посудину з олією клали біля померлого, використовували в поминках, поливаючи рідиною і могилу, і самого померлого (Кулаковський 1899, с. 53—54; Латышев 1899, с. 246).

Першоджерела свідчать, що інсигнії були тісно пов'язані з культом померлих, уявленнями про древо життя, інколи самі були його символом (Пропп 1986, с. 191). Найближчим семантичним еквівалентом парі «бальзамарій — парфумна паличка» є ступирі та ступки, що використовувалися для обробки та змішування матеріалів сакрального призначення (Давня... 1997, с. 518). Вони були символами чоловічого та жіночого начал. Їх міфологічна спорідненість засвідчена у багатьох індоєвропейських мовах (Гамкрелідзе, Иванов 1984, с. 692), міфах та ритуалах. Подібними властивостями наділялися й «туалетні ложечки», форма черпачка яких нагадує яйце (Федоров 1992).

Оформлення кінця деяких паличок в зоморфному стилі свідчить, що їхні стрижні символізували світову вісь, а сам виріб мислився як аналог світового дерева, древа життя тощо. У цьому сенсі семантику паличок можна порівнювати з міфологією стріли (Литвинський 1972, с. 138—139; Бессонова 1984,

с. 11; Раевский 1985, с. 66—67; Андреев, Саенко 1992, с. 159) і списа (Папанова 2002, с. 282).

У міфопоетичних традиціях важливе місце відводилося птахам. Залежно від контексту, вони могли бути божествами, деміургами, трікстерами, тотемними предками, культовими тваринами богів, героїв, шаманів тощо. Птахи діяли як особливі класифікатори та символи божественної сутності, неба, духу неба, сонця, грому, життя, родючості, зв'язку з космічними зонами, душі тощо (Іванов, Топоров 1992). Хоч зображення птахів, що прикрашають палички, дуже стилізовані, в деяких випадках вид птаха можна ідентифікувати. Серед них ми виокремлюємо зображення голуба (рис. 1, 1) та півня (рис. 1, 3). Голуб був символом Афродіти, Деметри, Кори-Персефони та деяких інших Великих богинь (Кагаров 1913, с. 284—285; Русяева 1982, с. 141; Островерхов 1991). У контексті поховального обряду з птахом асоціювалися уявлення про чисті цнотливі душі (Клингер 1911, с. 72).

Міфологема півня також багатогранна. Птах фігурує в космологічних та астральних міфах, є супутником і атрибутом багатьох божеств: Персефони та Плутона, Аполлона та Геліуса, Асклепія та Гермеса, Мена-Аттиса тощо (Ном. III., V, 654; XI, 445; Pind. Tyth., IV, 138, 6; Pind. Ol, XIII, 115; Serv. Verg. Geogr., 1, 12; Paus. I, 30, 4; I, 31, 6; III, 12, 2; V, 15, 5—6; 25, 8; VI, 26, 3; VII, 21, 7; VIII, 10, 2; VIII, 42, 1; VIII, 47, 1; IX, 23, 2; Plat. Phaed. 118A; Artemid. V, 9). Півнів пов'язують з ідеєю світового дерева, світової гори, омфалу (Кагаров 1913, с. 280—291; Кобылина 1978, с. 16—17; Русяева 1982, с. 141—142). Вотивні зображення коней в системі поховального обряду розглядають як безкровну жертву Аїду (Русяева 1982, с. 135). Таким є зображення коня у жертвопозі: задні кінцівки підігнуті під круп (Артамонов 1973, с. 220; Раевский 1985, с. 116), наявне на одній із паличок (рис. 1, 2, 2a).

Давнє скло належить до категорії матеріалів з яскравими сакральними властивостями (Дзиговський, Островерхов 2007). Його міфологізація відбувалася вже на виробничому рівні. *«У багатьох традиціях заснування ремесел подається ззовні міфологічною істотою, і до цієї первинної дії постійно повертаються як до постійного «еталону», який повторюється. Особливо чітко це простежується в ремеслах, що спеціалізуються на виготовленні продукту, поміченого як сакральний, на відміну від профанного»* (Іванов, Топоров 1974, с. 87—88). Езотеричний характер склярства, в глибинах якого *«відбувалася таїна перетворення піску в прозору мате-*

рію, що грала променями» (Фармаковский 1922, с. 94), не міг не відбитися на його кінцевому продукті. Скло займало провідне місце у різноманітних космологічних побудовах.

Однією з унікальних властивостей скла є можливість надати йому будь-якого кольору. Завдяки цьому, вироби зі скла є одним із найважливіших джерел для вивчення історії колористики та символіки кольорів. Той самий текст може діяти одночасно в категоріях кількох моделей культури (Лотман 1969, с. 477). Кольори тісно асоціювалися з певними металами та кольоровим камінням, що вважалися носіями тих самих якостей: прозорий безбарвний — з гірським кришталем; блакитний та зелений — з бірюзою та лазуритом; червоний — з гематіоном, рубіном, коралами, міддю; молочно-білий — з перлами, сріблом; жовтий — з золотом, бурштином, сердоліком тощо. Люди вірили в особливі властивості самоцвітів, які могли проявитися у всіх сферах людської діяльності, певним чином вплинути на долю та характер людини. У давніх греків існувала значна література з цього питання (Mely 1902; Неверов 1981).

У випадку, коли бідний людина не міг придбати натуральне кольорове каміння, він змушений був використовувати його штучні заміники зі скла. Існує думка, що раннє виникнення виробництва скла на Близькому Сході та в долині Нілу, яке у межах історії стародавнього світу досягло свого розквіту в античну епоху, було спрямоване передовсім на ліквідацію дефіциту самоцвітів (Кунина 2001; Островерхов 2006).

У нашій добірці кольорова гама скла є досить обмеженою. Це безбарвне прозоре, синє прозоре та бірюзово-зелене, іноді поліхромне скло. Поєднання «кольорової» та «гемологічної» символіки забезпечувало комплексну дію виробу на його володаря.

Таким чином, комплексний аналіз скляних парфумних паличок римського часу, які зберігаються в фондах ОАМ та Ермітажу, засвідчив, що подібні вироби надходили до античних міст Північного Причорномор'я з різних регіонів Римської імперії. Частина скла для них зварена в традиціях середземноморської школи склоробства, частина — за близькосхідними рецептами. Останні відкриття свідчать, що палички могли виготовляти із довізних напівфабрикатів на місці. Аналіз умов знахідок паличок (здебільшого в імовірних могилах «жриць») та їх семантичного змісту свідчить про те, що вони були частиною парфумерних наборів і водночас слугували інсигніями служниць Великих богинь.

- Абдуразаков А.А., Безбородов М.А. Средневековые стекла Средней Азии. — Ташкент, 1966.
- Андреев В.Н., Саенко В.Н. О семантике стрел в скифском погребальном обряде // ДСПК. — Запорожье, 1992. — Т. 3. — С. 151—159.
- Артамонов М.И. Сокровища саков. — Л.; Прага, 1973.
- Байбурун А.К. Семиотический статус вещей и мифология // СМАЭ — Л., 1981. — Вып. XXXVII. — С. 215—226.
- Байбурун А.К. Семиотические аспекты функционирования вещей // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. — М., 1989. — С. 65—79.
- Безбородов М.А. Химия и технология древних и средневековых стекол. — Минск, 1969.
- Бессонова С.С. О культуре оружия у скифов // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 5—25.
- Галибин В.А. Состав стекла как археологический источник. — СПб., 2001.
- Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Тбилиси, 1984. — Т. 1, 2.
- Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1.
- Дзиговский А.Н., Островерхов А.С. Стекланная посуда как историческое явление в памятниках скифо-сарматского времени Украины, Молдовы и Российского Подонья (VI в. до н. э. — IV в. н. э.). — Одесса, 2000.
- Дзиговский О.М., Островерхов А.С. Синергетика сарматского погребального комплекса из Михайловки // Kimmerowie. Scytowie. Sarmaci. — Kraków, 2004. — С. 115—132.
- Дзиговський О.М., Островерхов А.С. До сарматського сакрального матеріалознавства // Лукомор'я. — Одеса, 2007. — Вип. 1. — С. 137—154.
- Зубарь В.М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э. — К., 1982.
- Иванов В.В., Топоров В.Н. Проблема функций кузнецов в свете семиотической типологии культур // Материалы Всесоюзного симпозиума по вторичным моделирующим системам. — Тарту, 1974. — Т. 1 (5). — С. 83—90.
- Иванов В.В., Топоров В.Н. Птицы // МНМ. — М., 1992. — Т. 2. — С. 346—348.
- Кагаров Е.Г. Культ фетишей, растений и животных в Древней Греции. — СПб., 1913.
- Качалов Н.Н. Стекло. — М., 1959.
- Клинггер В.П. Животные в античном и современном суеверии. — К., 1911.
- Кобылина М.М. Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первые века н. э. — М., 1978.
- Кулаковский Ю.А. Смерть и бессмертие в представлениях древних греков. — К., 1899.
- Куликов Б.Ф. Словарь камней-самоцветов. — М., 1982.
- Кунина Н.З. Античное стекло в собрании Эрмитажа. — СПб., 1997.
- Кунина Н.З. Стекло и цветной камень в античности // ВДИ. — 2001. — № 2. — С. 152—164.
- Кунина Н.З., Сорокина Н.П. Стекланнные бальзамарии Боспора // ТГЭ. — 1972. — Т. XIII. — С. 146—177.
- Ланцетти А.Г., Нестеренко М.Л. Изготовление художественного стекла. — М., 1987.
- Латышев В.В. Очерк греческих древностей: богослужение и сценические древности. — СПб., 1899.
- Литвинский Б.А. Древние кочевники «Крыши мира». — М., 1972.
- Лотман Ю.М. О метаязыке типологических описаний культуры // ТЗС. — Тарту, 1969. — № 4. — С. 470—480.
- Львова З.А. Технологическая классификация изделий из стекла // АСГЭ. — 1979. — Вып. 20. — С. 90—103.
- Неверов О.Я. Магические амулеты императорской эпохи // Искусство и религия. — Л., 1981.
- Неверов О.Я. Геммы античного мира. — М., 1983.
- Островерхов А.С. Стекланнные подвески-голуби на Юге Восточной Европы (V—III вв. до н. э.) // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья — К., 1991. — С. 174—175.
- Островерхов А.С. Стекло из скифских и сарматских памятников Восточной части Буджака // Л.В. Субботин, А.Н. Дзиговский, А.С. Островерхов. Археологические древности Буджака. — Одесса, 1998. — С. 127—158.
- Островерхов А.С. Парадигмы древнего стекла (Очерк дискурсивной семиотики) // ССИА. — Донецк, 2006. — Т. 3. — С. 409—468.
- Островерхов А.С. Скляні медальйони і деякі питання ідеологічних уявлень населення Північного Причорномор'я у IV—III ст. до н. е. // Археологія. — 2009. — № 3. — С. 70—82.
- Островерхов А.С., Левін Е.О. Про технологію виготовлення і походження скляних парфюмерних паличок з античних міст Північного Причорномор'я // Стародавнє виробництво на території України. — К., 1992. — С. 140—154.
- Папанова В.А. Символика оружия в античных погребениях // БФ. — Ч. 2. — СПб., 2002. — С. 279—285.
- Петров М.К. Язык, знак, культура. — М., 1991.
- Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. — М., 1986.
- Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. — М., 1985.

- Русяева А.С.* Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья — К., 1982.
- Сорокина Н.П.* Стеклянная посуда как источник по истории экономических связей Причерноморья и локального стеклоделия первых веков н. э. // Труды ГИМ. — 1982. — Вып. 54. — С. 40—42; 100—106.
- Топорков А.Л.* Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры // СЭПТ. Этнографическое изучение знаковых средств культуры. — Л., 1989.
- Топоров В.Н.* О космологических источниках раннеисторических описаний // Уч. зап. ТГУ. — 1973. — Вып. 308. — С. 110—120.
- Топоров В.Н.* Первобытные представления о мире (общий взгляд) // Очерки истории естественнонаучных знаний в древности. — М., 1982. — С. 10—25.
- Фармаковский М.В.* Римские стекловаренные печи // ИИАТ. — Пг., 1922. — Т. 1. — С. 126—176.
- Федоров В.К.* Савромато-сарматские костяные ложечки. К вопросу об индоарийских корнях некоторых явлений савромато-сарматской культуры // Башкирский край. — Уфа, 1992. — С. 56—72.
- Цимиданов В.В.* Социальная структура срубного общества. — Донецк, 2004.
- Щапова Ю.Л.* Из истории древнейшей технологии стекла // Очерки технологии древнейших производств. — М., 1975. — С. 134—155.
- Щапова Ю.Л.* Очерки истории древнего стеклоделия. — М., 1983.
- Щапова Ю.Л.* Древнее стекло: морфология, технология, химический состав. — М., 1989.
- Щапова Ю.Л.* Византийское стекло. Очерки истории. — М., 1998.
- Щапова Ю.Л.* Введение в вещеведение. — М., 2000.
- Auth S.H.* Ancient Glass at the Newark Museum from the Eugene Schaefer Collection of Antiquities. — Newark; New-Jersey, 1976.
- Baume P.* Glaser Antiken Welt. Wissenschaftliche Kataloge des Römisch-Germanischen Museums. — Köln, 1971.
- Charleston R.J.* Glass «Cakes» as Raw Materials and Articles of Commerce // JGS. — 1963. — Vol. 5. — P. 57—81.
- Dekywna M.* Essai de classification et d'interprétation des vestiges de la production du verre provenant des sites archéologique antiques et Haut Moyen Age // Ann. du Xe Congrès de l'CAIHV. — Amsterdam, 1987. — P. 207—220.
- Fremersdorf Fr.* Die Denkmäler des römischen Köln. — Bd. IV. Das naturfarbene sogenannte blaugrüne Glas in Köln. — Köln, 1958.
- Girdvoys A.* Celtic Glass Bracelets from Excavation in Poland. A Technological Study // AP. — 1987. — Т. XXV/XXVI. — P. 123—125.
- Glass at the Fitzwilliam Museum.* — Cambridge; London; New York; Melbourne, 1978.
- Glass from the Ancient World. The Ray Winfield Smith Collection. The Corning Museum of Glass. Corning.* — New York, 1957.
- Huges M.J.* A Technical Study of Opaque Red Glass of Iron Age in Britain // PPS. — 1972. — Vol. 38. — P. 48—107.
- Isings C.* Roman Glass from Dated Finds. — Corning; Jakarta, 1957.
- Kisa A.* Das Glas im Altertume. — Leipzig, 1908. — Bd. 1—3.
- Mely de F.* Les Lapidaires de l'antiquités. — Paris, 1902. — Vol. III.
- Newton R.C.* Glass Trade Route in Iron Age // Communications artistiques et historiques. IX Congrès International du Verre. — Paris, 1972. — P. 197—204.
- Newton R.C.* Recent Views on Ancient Glasses // GT. — Sheffield, 1980. — Vol. 21. — № 4. — P. 3—12.
- Olczak J.* Produkcja szkła w rzymskim i wczesnobizantyjskim Nowae w świetle źródeł archeologicznych (Mezja Dolna). — Toruń, 1998.
- Saldern A. von, Nolte B., Baume P., Haevernick Th.E.* Gläser der Antike. Sammlung Ervin Oppenlander. — Hamburg, 1974.
- Sayre E.V., Smith R.W.* Compositional Categories of Ancient Glass // Science. — 1961. — Vol. 133. — № 3467. — P. 1824—1825.
- Stawiarska T.* Szkła z okresu wpływów rzymskich z Północnej Polski // Studium technologiczne. — Ossolineum, 1984. — S. 24—27.
- Vessberg O.* Roman Glass in Cyprus // Opuscula Archaeologica. — Lund, 1952. — VII.

Одержано 12.03.2009

А.С. Островерхов

СТЕКЛЯННЫЕ ПАРФЮМЕРНЫЕ ПАЛОЧКИ РИМСКОГО ВРЕМЕНИ

В статье по материалам Одесского археологического музея, Государственного Эрмитажа и опубликованным данным дается комплексная характеристика стеклянных «палочек» римского времени, большинство которых найдено в античных городах Северного Причерноморья. В коллекции имеются как экземпляры, имеющие аналогии на территории восточных и западных провинций Римской империи, так и уникальные экземпляры. Судя по данным химического состава, часть стекол сварена в традициях средиземноморской школы стеклоделия (песок +

натуральная сода + известь), часть — по ближневосточным рецептам (песок + зола солончаковых растений). Это значит, что на северные берега Черного моря подобные изделия поступали из различных регионов Империи. Последние открытия остатков стеклоделия в городах Северного Понта свидетельствуют, что часть палочек могла изготавливаться на месте из привозных полуфабрикатов. Анализ условий находок стеклянных палочек в вероятных могилах «жриц» совместно с сосудами для хранения жидкостей и масел, показал, что они, очевидно, являлись составной частью парфюмерных наборов и одновременно служили инсигниями служительниц Великих богинь.

A.S. Ostroverkhoz

GLASS PERFUME STICKS OF THE ROMAN PERIOD

The article presents comprehensive characteristics of the glass «sticks» of the Roman period, based on the materials from the Odesa Archaeological Museum and the State Hermitage, most of which were found at the Ancient cities of the north coast of the Black Sea. The collection includes both the items that have analogies on the territory of the Eastern and Western provinces of the Roman Empire, and unique objects. Judging from the data on chemical mixture, some glasses were made in the Mediterranean school traditions of glassmaking and others in the Near East traditions. That means that such products were delivered from the various regions of the Roman Empire. The recent finds of the remains of glassmaking in the cities of the North Pontus evidence that some sticks could be made here of imported half-made products. The analyses of circumstances of the finds of glass sticks in the likely «priestesses' tombs» together with the pots for storing liquids and oils showed that they evidently were elements of perfume sets and at the same time insignia of priestesses of the Great goddesses.

Д.П. Недопако

ЗАЛІЗНІ ВИРОБИ З РУХОТИНА

Подано результати технологічних досліджень колекції залізних виробів з поселення VIII—X ст. Рухотин у Чернівецькій обл.

К л ю ч о в і с л о в а: східні слов'яни, поселення, технологія виготовлення залізних речей

У VIII—IX ст. на зміну підсічній системі землеробства у східних слов'ян приходять більш продуктивна парова система обробітку землі. В цей час різко зростає кількість поселень у так званих гніздах-общинах. Якщо у VI—VII ст. в таких осередках налічувалось одне-два поселення, то у VIII—X ст. на деяких кількість їх сягає 7—11. Одним з таких гнізд-поселень типу Луки Райковецької є Рухотин у Чернівецькій обл. У VI—VII ст. тут було тільки одне поселення, а у VIII—X ст. їх налічувалось уже 11 (Тимошук 1990, с. 86—87).

Замчище-городище Рухотин розташоване на мисі у північній частині однойменного села. Центральна площа городища має розміри 220 × 170 м і обмежена валом, з напільного боку проходять ще три вали. На його території та на сусідніх пагорбах розміщуються слов'янські поселення IX ст., поруч з селом — скіфське городище, поселення черняхівської культури та XII—XIII ст. (Винокур і ін. 1984, с. 166—167; Тимошук 1990, с. 174—175).

Колекція залізних виробів з Рухотина налічує 245 одиниць речей різних категорій досить доброї збереженості. Серед знахідок слід виділити групу наконечників стріл (понад 80 екз. різних типів). Склад колекції такий.

Ножі — 46 екз. різної збереженості. Здебільшого вістря леза знищено корозією, а саме тут проявляються технологічні особливості предметів. Для структурних досліджень відібрано 19 екз. Переважно це цілі ножі, але є декілька фрагментів лез з доброю збереженістю вістря. Усі ножі з прямою спинкою, на жодному цілому екземплярі немає отворів для прикріплення руків'я, тож їх вставляли в дерев'яні чи кістяні колодки.

Наконечники стріл — 88 екз. вістер різних типів. Переважають пласкі листкоподібні — 48 екз., серед них п'ять втульчастих. Повністю вцілів 41 наконечник. 16 мають широке лезо. Максимальна довжина вістер 125 мм, мінімальна — 65 мм. Для технологічних досліджень відібрано 36 екз. Зразки відбиралися з пера вістря. Результати аналізів наконечників стріл буде подано в окремій статті.

© Д.П. НЕДОПАКО, 2009

Шила — 11 екз. Вони квадратні в перетині із згладженими ребрами, одне шило має округлу форму. Слід зауважити, що деякі екземпляри можна розглядати і як залишки вістер стріл, знищені корозією.

Крім перерахованих предметів, також вивчено чотири невеликі мотички, дві коси, наральник, два великі тесла, довге зубило із розклепаною ударною частиною та невелике ковадло з шипом для фіксації на дерев'яній основі.

Технологічні дослідження проводились за прийнятою для археологічного заліза методикою, яка неодноразово описувалась в роботах, присвячених вивченню стародавніх технологій обробки заліза.

Результати аналізів

Ножі (рис. 1). Серед досліджених ножів виділяється ніж ан. 1228. Він має довге вузьке лезо прямокутного перетину без заточеного вістря, на ребрі та пласкому боці видно насічки. Складається враження, що спочатку виріб формувався як ніж, але потім його доробили як напилка, нанісши насічку.

Взяти зразок з леза не вдалося, оскільки воно дуже тверде. Проба «на іскру» показала значний вміст вуглецю, проба напилком виявила дуже високу твердість по всій поверхні леза. Для аналізу взято зразок із держака, де твердість дозволила це зробити. Метал зразка середньої чистоти, структура перлітна з вмістом вуглецю 0,7 % та мікротвердістю 322—351 кг/мм².

Отже, можна припустити, що ніж-напилка виготовлено з вуглецевої сталі досить високої якості, робоча частина загартована в холодній воді, що й спричинило дуже високу твердість.

Ан. 1229. При зовнішньому огляді ножа з'ясувалося, що його держак сформовано шляхом «загортання» одного краю на основу. Але загорнутий край не був приварений до основи. Від леза вдалося взяти невеличкий зразок, тому що воно дуже тверде. Висока твердість зафіксована по всій поверхні леза (проба напилком). Метал чистий, має окремі точкові включення. Структура дрібногольчастого мартенситу з мікротвердістю 1000 кг/мм². Ніж виготовлено з високовуглецевої сталеві заготовки або наскрізь цементованої залізної заготовки з наступним сухим гартуванням.

Ан. 1230. Метал середньої чистоти. Структура на спинці феритна з мікротвердістю 151 кг/мм². На вістрі структура дрібнозернистого ферито-перліту з нерівномірним розподі-

лом вуглецю. Вміст його становить 0,6 %, мікротвердість 254 кг/мм². Ніж виготовлено з неякісно цементованої заготовки.

Ан. 1231. Метал дуже засмічений неметалевими включеннями. Структура суто феритна з мікротвердістю 170—181 кг/мм². Ніж виготовлено з кричного заліза низької якості.

Ан. 1232. Лезо ножа розшарувалось. Метал чистий, має феритну структуру з мікротвердістю 143—221 кг/мм². Лезо сформовано шляхом складання навпіл залізної заготовки високої якості.

Ан. 1281. Фрагмент леза — дуже невиразний, має клиноподібну форму. Метал невисокої якості, має структуру різнозернистого фериту з мікротвердістю 135—170 кг/мм². Ніж виготовлено з низькоякісної залізної заготовки.

Ан. 1282. Метал чистий, має поодинокі точкові включення. Основна структура ферито-перлітна з вмістом вуглецю 0,5—0,6 % та мікротвердістю 254 кг/мм². На лезі структура дрібногольчастого відпущеного мартенситу з мікротвердістю 464 кг/мм². Ніж виготовлено з якісної сталеві заготовки з наступним гартуванням та низьким відпуском вістря леза.

Ан. 1289. Лезо ножа. Метал середньої чистоти. Структура практично перлітна з мікротвердістю 221—274 кг/мм². Ніж виготовлено з високовуглецевої сталі середньої якості.

Ан. 1290. Метал середньої чистоти. Структура леза на одному боці має феритну структуру з мікротвердістю 206 кг/мм², на протилежному — ферито-перлітну структуру з мікротвердістю 254 кг/мм². Ніж виготовлено з кричного заліза середньої якості з наступною однобічною цементациєю.

Ан. 1291. Метал дуже чистий, має мартенситну структуру з мікротвердістю 724 кг/мм². Ніж виготовлено з якісної сталеві заготовки з наступним гартуванням.

Ан. 1292. Метал містить багато включень різної форми. Структура феритна з мікротвердістю 181 кг/мм². Ніж відковано з кричної заготовки поганої якості.

Ан. 1293. Метал чистий, має поодинокі точкові включення. Структура ферито-перлітна з вмістом вуглецю 0,4—0,6 % та мікротвердістю 252 кг/мм². Ніж викувано з якісної вуглецевої сталі.

Ан. 1295. Невеликий фрагмент леза. Метал середньої чистоти, мікроструктура відпущеного мартенситу з мікротвердістю 572 кг/мм². Лезо виготовлено зі сталі середньої якості з наступним гартуванням та низьким відпуском.

Ан. 1296. Фрагмент леза. Метал брудний, має значну кількість точкових та витягнутих

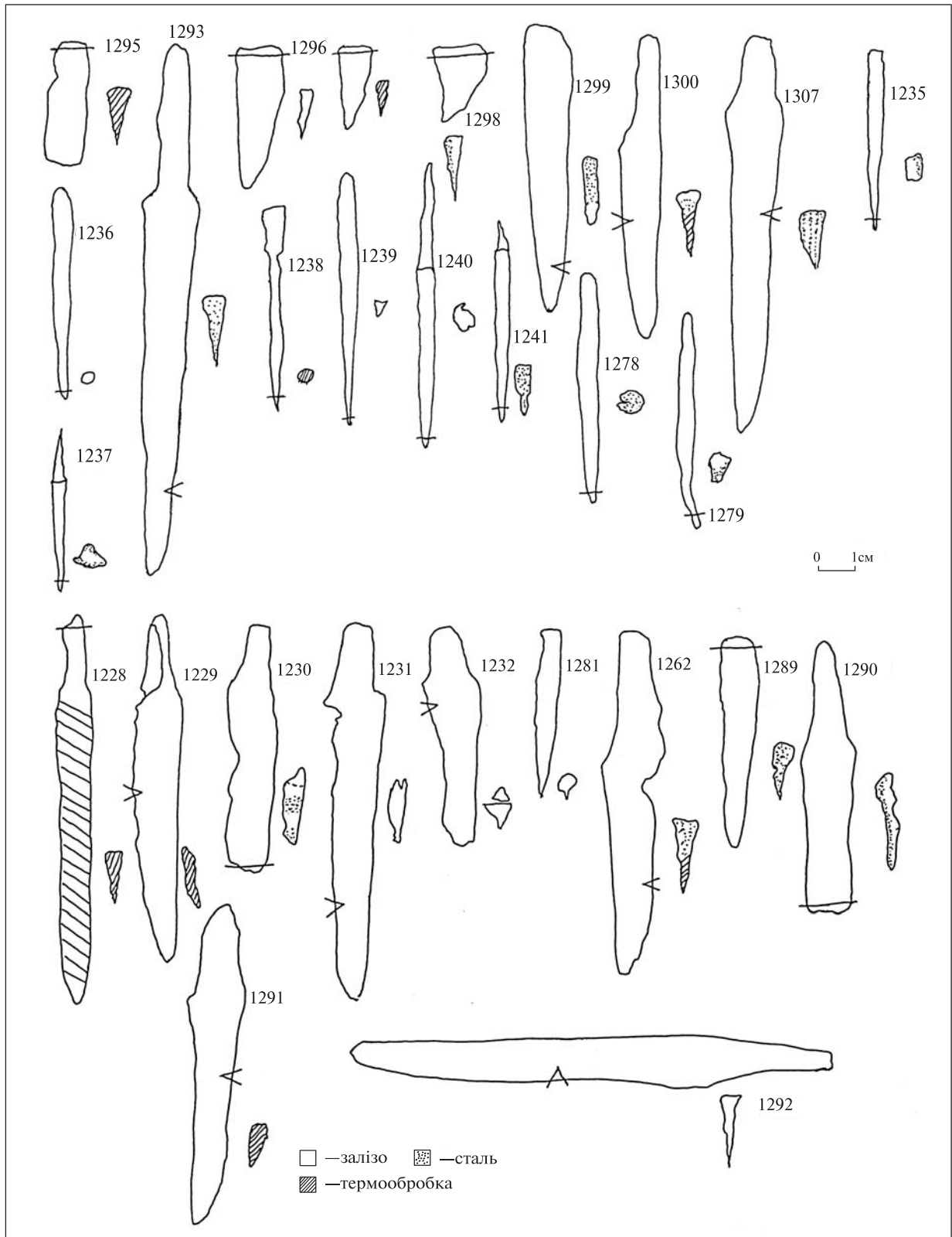

Рис. 1. Технологічні схеми залізних виробів з Рухотина (ножі та шила)

включень. Структура феритна з мікротвердістю 143—221 кг/мм². Ніж виготовлено з кричного заліза низької якості.

Ан. 1297. Фрагмент леза. Метал чистий, дуже твердий. Структура має сорбітний харак-

тер з мікротвердістю 464—572 кг/мм². Ніж виготовлено з якісної сталеві заготовки з наступним гартуванням та низьким відпуском.

Ан. 1298. Багато точкових та витягнутих включень. Основна структура феритна з мі-

кротвердістю 221 кг/мм². З одного боку незначна смуга ферито-перліту з мікротвердістю 274 кг/мм². Ніж виготовлено з кричної заготовки низької якості з наступною однобічною цементациєю.

Ан. 1299. Метал дуже брудний. Основна структура феритна, мікротвердість 193 кг/мм². На вістрі дрібнозерниста ферито-перлітна структура, в якій кількість вуглецю зменшується від вістря до фериту на спинці. Ніж відковано з неякісної кричної заготовки з наступною цементациєю леза.

Ан. 1300. Метал чистий. Структура ферито-перлітна, вміст вуглецю збільшується від спинки до вістря. Мікротвердість вістря складає 421 кг/мм². Ніж виготовлено з якісної залізної заготовки з наступною цементациєю, гартуванням та низьким відпуском вістря.

Ан. 1307. Метал чистий. Структура смугаста, смуги фериту з мікротвердістю 181 кг/мм² чергуються зі смугами ферито-перліту з мікротвердістю 322 кг/мм². Ніж виготовлено з нерівномірно науглецьованої сталі високої якості.

Сільськогосподарські знаряддя (рис. 2). Досліджено дві мотички, косу та носик коси.

Ан. 1294. Мотичка. Метал середньої чистоти, має структуру нерівномірно науглецьованої сталі з мікротвердістю 221—322 кг/мм². Структура має сліди перегрівання. Мотичка виготовлена з нерівномірно науглецьованої сталі.

Ан. 1304. Мотичка. Метал середньої чистоти, має структуру ферито-перліту, вміст вуглецю змінюється від 0,6 % на вістрі до 0,3 % в глибині зразка. Мікротвердість коливається в межах 206—252 кг/мм². Знаряддя викуване з кричного заліза з наступною цементациєю леза.

Ан. 1305. Коса. На торці коси чітко видно розшарування по зварному шву. Метал містить багато точкових та витягнутих включень. Структура переважно феритна з мікротвердістю 254 кг/мм². На одній бічній поверхні є залишки ферито-перлітного шару з мікротвердістю 351 кг/мм². Коса виготовлена шляхом складання навпіл залізної штаби для одержання необхідного об'єму металу, якість зварювання погана, лезо піддано однобічній цементациї.

Ан. 1305. Фрагмент носика коси. Метал середньої чистоти. З одного боку структура феритна з мікротвердістю 206 кг/мм², з іншого — ферито-перлітна з мікротвердістю 351 кг/мм², вміст вуглецю зменшується вглиб зразка. Коса виготовлена з кричного заліза середньої якості з наступною однобічною цементациєю.

Інструменти. Досліджено п'ять зразків — із зубила, трьох тесел та ножиць.

Ан. 1233. Зубило. На зрізі чітко видно три шари металу, а також розшарування. В металі багато включень. Структура має характер пластинчастого перліту з вмістом вуглецю в межах 0,4—0,6 %. Зубило відковано з середньовуглецевої сталі.

Ан. 1301. Ножиці. Метал середньої чистоти. В центрі зразка перлітна смуга, яка виходить на вістря леза. Мікротвердість цієї смуги тут становить 221—274 кг/мм², на вістрі — 421 кг/мм². З двох боків зразка є знеуглецьовані смуги. Ножиці виготовлені з нерівномірно науглецьованої сталі, вістря ножиць термооброблено — гартування та відпуск.

Ан. 1284. Тесло. Метал має багато неметалевих включень. Структура переважно феритна з мікротвердістю 181 кг/мм². З одного боку є перлітна смуга з мікротвердістю 254 кг/мм². Виріб виготовлено з неякісного кричного заліза з наступною однобічною цементациєю.

Ан. 1302. Тесло. Після реставрації на одній бічній поверхні виявився поперечний шов, який проходить через усе лезо. В металі багато включень. Структура ферито-перлітна з нерівномірним розподілом вуглецю та мікротвердістю 181—221 кг/мм². Лезо тесла сформовано шляхом загортання заготовки на основу. Інструмент відковано з нерівномірно науглецьованої сталі.

Ан. 1303. Тесло. Метал досить чистий, має поодинокі точкові включення. Структура ферито-перліту та перліту, максимальний вміст вуглецю становить 0,7 % на вістрі леза. Мікротвердість на вістрі 274 кг/мм², біля спинки — 254 кг/мм². Виріб викувано з кричного заліза високої якості з наступною цементациєю вістря леза.

Шила (рис. 1). Досліджено 9 екз. шил та проколок.

Ан. 1235. Шило. Метал середньої чистоти. Основна структура феритна з мікротвердістю 206 кг/мм². На одному боці зразка є перлітна зона з вмістом вуглецю 0,2 %. У цій зоні є сліди перегрівання. Шило викувано з кричного заліза середньої якості, науглецьована зона утворилась випадково.

Ан. 1236. Шило. В металі багато неметалевих включень. Структура феритна з мікротвердістю 221 кг/мм². При вирізці зразка метал розшарувався на дві частини. Виріб виготовлено з кричного заліза низької якості, можливе застосування технології пакетування для одержання необхідного об'єму металу.

Ан. 1237. Шило. Метал чистий, має поодинокі точкові включення. Структура феритна з мікротвердістю 181 кг/мм². З двох протилежних сторін зразка є науглецьовані зони з ви-

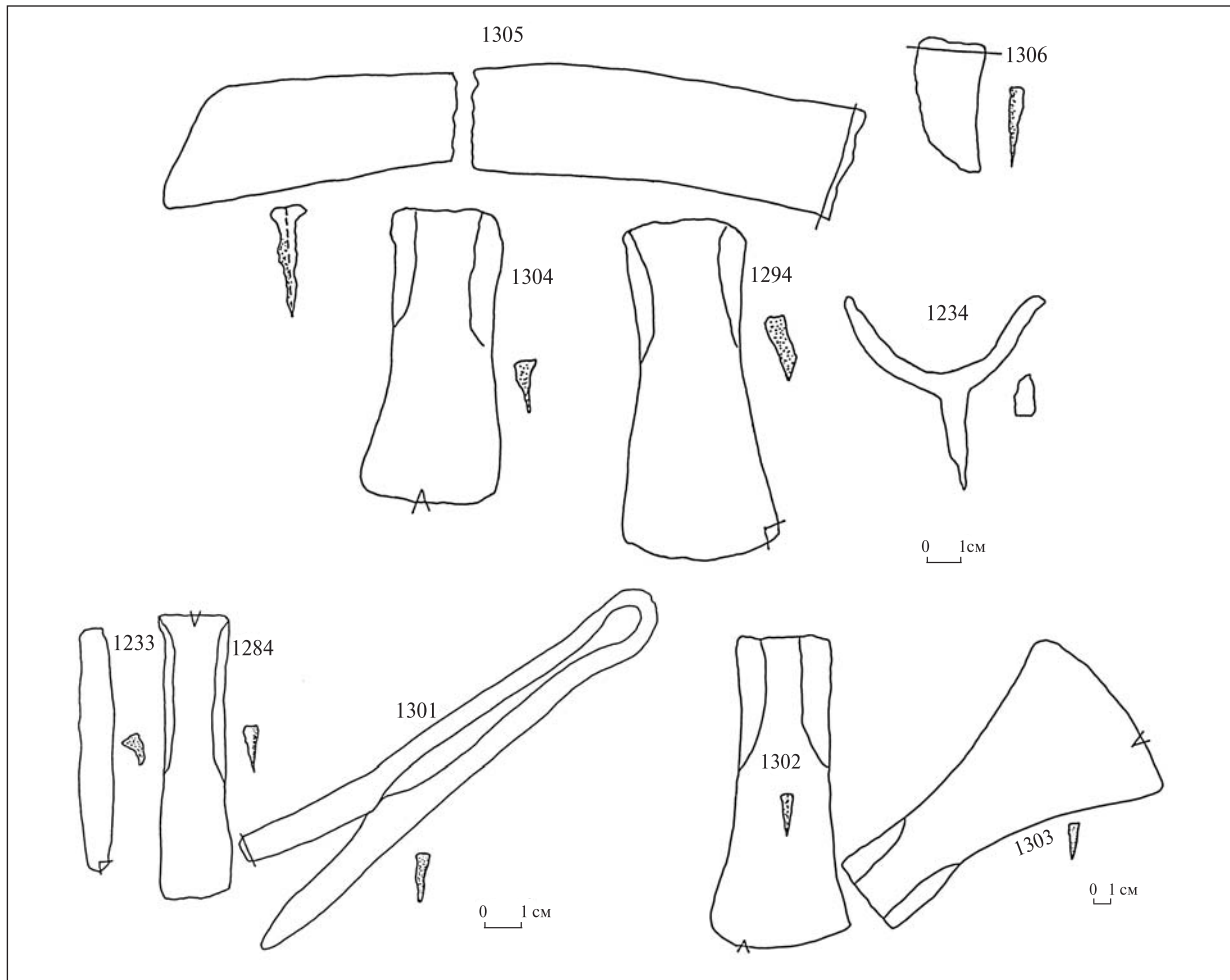

Рис. 2. Технологічні схеми залізних виробів з Рухотина (сільськогосподарські знаряддя та ножиці)

соким вмістом вуглецю (0,7 %) та мікротвердістю 274 кг/мм². Інструмент викувано з кричного заліза високої якості, можлива випадкова цементация.

Ан. 1238. Шило. Метал чистий. Структура дисперсного мартенситу з мікротвердістю 724 кг/мм². Виготовлено з якісної вуглецевої сталі з наступним гартуванням.

Ан. 1239. Шило. Метал середньої чистоти. Структура феритна з мікротвердістю 170—181 кг/мм². Виготовлено з кричної заготовки середньої якості.

Ан. 1240. Шило. Метал чистий, має поодинокі точкові включення. Структура феритна з мікротвердістю 181—203 кг/мм². Виготовлено з кричного заліза високої якості.

Ан. 1241. Метал середньої чистоти. Зразок поділено на три частини двома зварними швами. Структура ферито-перлітна з вмістом вуглецю 0,2 %. Шило викувано з маловуглецевої сталі із застосуванням технології пакетування.

Ан. 1278. Проколка. Метал середньої чистоти. Структура ферито-перлітна, на краях

зразка вміст вуглецю складає 0,6 %, до центра зменшується майже до стану фериту. Мікротвердість перліту становить 221 кг/мм². Проколка виготовлена з кричної заготовки середньої якості з наступною майже наскрізною цементацией.

Ан. 1279. Шило. Має багато точкових включень. Дрібнозерниста структура складається з феритної зони з мікротвердістю 181 кг/мм² та перлітної зони з мікротвердістю 206 кг/мм². Виріб викувано з кричного заліза низької якості з наступною однобічною цементацией.

Підсумки технологічних досліджень

Ножі. За вмістом шлакових включень вісім ножів мають досить високий показник — вони містять дуже мало включень. П'ять ножів із середньою кількістю шлаків, ще п'ять мають досить багато включень. Отже, за цим показником матеріал ножів доволі якісний.

З кричного заліза без подальшої зміцнювальної обробки відковано шість ножів, зі сталі

з різним вмістом вуглецю виготовлено дев'ять. Серед них вирізняється ніж-напилек (ан. 1228). Можливу технологію виготовлення цього інструмента викладено в аналітичній частині.

З дев'яти сталевих ножів шість піддано термообробці в різних варіантах. Крім ножа-напилка, привертає увагу ніж ан. 1229, який має дуже високу твердість — 1000 кг/мм². Можливо, цей ніж після гартування у холодній воді підлягав відпуску, але з якихось причин остання операція не проводилась. Ніж ан. 1291 теж було піддано гартуванню, але в цьому випадку середовище для гартування було м'яким. У ножа ан. 1282 гартуванню та відпуску піддавалося тільки вістря леза.

Для зміцнення у чотирьох випадках використали цементацію. У двох з них однобічна цементація (ан. 1290, 1298), в одному цементувалось вістря леза (ан. 1299), а ще у одного ножа — вістря леза з подальшою термообробкою: гартування та відпуск (ан. 1300).

Жодного разу використання технології пакування не виявлено, але у ножа ан. 1229 держак виготовлено шляхом загинання одного краю заготовки на основу. Ця операція не була завершена, загнута частина не приварена до основи.

Отже, ножі виготовляли з кричного заліза та сталі різної якості. Кількість суцільносталевих та суцільносталевих без термообробки ножів майже однакова — п'ять та чотири відповідно. Для підвищення якості ножів використовували термообробку та цементацію.

В.Д. Гопак дослідив значну колекцію залізних виробів з пам'яток Дніпровсько-Дністрівського межиріччя останньої чверті I тис. (Гопак 1976). Серед досліджених 32 ножів тут переважають суцільносталеві — 10 екз., вісім з них термооброблені. З кричного заліза відковано дев'ять ножів. З так званого пакетного металу (зварювання вузьких смуг заліза та сталі) виготовлено вісім, у двох випадках виявлено наварювання сталевого леза на залізну основу.

Таким чином, при виготовленні ножів з Рухотина використовували простіші матеріали і технологічні засоби.

Сільськогосподарські знаряддя. Коса та фрагмент коси виготовлені за технологією однобічної цементації. У цілої коси для отримання необхідного об'єму металу було застосовано технологію згинання заготовки навпіл.

Дві мотички викувані зі сталі. В жодному випадку не використано термообробку, за вмістом шлакових включень вихідний матеріал не досить якісний.

Інструменти. При виготовленні інструментів використовували різні технології. Для

одержання необхідного об'єму металу застосовували технологію складання заготовки навпіл (тесло ан. 1302), зубило ан. 1233 виготовлено з пакетованої заготовки. У тесла ан. 1284 лезо піддано однобічній цементації, а у тесла ан. 1303 цементовано вістря леза. Ножиці ан. 1301 виготовлені з нерівномірно навуглецьованої заготовки і, можливо, були загартовані та відпущені. Жоден з інструментів не вироблений із заліза без подальшої зміцнювальної технології. За вмістом шлакових включень метал не досить якісний.

Отже, досліджені інструменти виготовлені із застосуванням простих технологій, використання сталі та цементації забезпечувало оптимальні технологічні якості.

Шила. За вмістом неметалевих включень, шила виготовлялись з досить якісного матеріалу. З кричного заліза відковано чотири шила, одне з них — з пакетованої заготовки.

Зі сталі виготовлено два шила, причому одне з них загартоване і має високу твердість (ан. 1238), а ще одне (ан. 1241) має сліди пакування. У трьох випадках (ан. 1237, 1278, 1279) для зміцнення виробів застосовували технологію цементації.

На основі одержаних результатів можна сказати, що ковалі з Рухотина мали достатню кількість металу. Досить рідко використовували пакетовані заготовки, при виготовленні великих предметів застосовували технологію згинання заготовки навпіл. Для підвищення робочих характеристик вироби піддавали термообробці та цементації, іноді після цементації проводили термообробку.

При виготовленні сільськогосподарських знарядь та інструментів завжди використовували сталь та зміцнювальні технології, в жодному випадку не застосовували кричне залізо без подальшого його зміцнення. Різноманітність технологій виготовлення шил може свідчити про їхнє призначення для роботи з різними матеріалами. Слід відзначити, що рівень температур при ковальській обробці був оптимальним. У жодному випадку не виявлено слідів перегрівання металу.

Якщо підвести загальні підсумки технологічного дослідження колекції з Рухотина, картина буде такою. По 13 предметів мають значну та середню кількість шлакових включень, 12 містять мало включень. Найчастіше для виготовлення предметів використовували кричне залізо без будь-якої зміцнювальної обробки — 12 екз. (31,5 %), зі сталі з різним вмістом вуглецю створено дев'ять предметів (23,6 %). 10 виробів виготовлено із застосуванням технології цементу-

тації (26,3 %). В одному випадку цементация поєднувалася з наступною термообробкою.

Рухотинські ковалі мали достатню кількість заліза, пакування визначено у трьох випадках: при виготовленні металоємких виробів — коси (ан. 1302, 1305) та невеликого зубила. Коси виготовлено за досить поширеною для цієї категорії речей технологією згинання навіпіл залізної штаби, зубило зварене з трьох сталевих штаб.

Матеріали слов'янських пам'яток останньої чверті I тис. досліджувались і раніш. Г.О. Воз-

несенська вивчила велику колекцію залізних предметів з розкопок городища роменської культури Горналь у Курській обл. (Вознесенская 1979). Встановлено, що порівняно з матеріалами третьої чверті I тис. зменшилася кількість виробів, виготовлених з найбільш доступної та дешевої сировини — заліза та сирцевої сталі. Натомість зросла роль цементации у різних варіантах, а також зварювання заліза та сталі в одному предметі, з'явилися вироби, виготовлені за технологією тришарового клинка. Г.О. Вознесенська також дослідила колек-

Таблиця. Залізні вироби та технологія їх виготовлення

Аналіз №	Предмет	Неметалеві включення	Ферит	Перліт	Технологія
1228	Ніж (напилек)	Середня кількість		0,6—0,7 % (руків'я), 351—322	Високовуглецева сталь, робоча частина загартована
1229	Ніж	Мало		1000	Вуглецева сталь, гартування
1230	Ніж	Середня	151—181	254—274	Середньовуглецева сталь
1231	Ніж	Багато	170—181		Кричне залізо
1232	Ніж	Мало	143—221		Кричне залізо
1281	Ніж фрагм-й	Багато	135—170		Кричне залізо
1282	Ніж	Мало		0,6 %, 254—464	Сталь, гартування вістря
1289	Ніж, лезо	Середня		0,7—0,8 % 221—274	Високовуглецева сталь
1290	Ніж	Середня	206—254	542	Однобічна цементация
1291	Ніж	Мало		572—724	Сталь, гартування
1292	Ніж	Багато	181		Кричне залізо
1293	Ніж	Мало		0,4—0,5 % 254	Середньовуглецева сталь
1295	Ніж фрагм-й	Середня		572	М'яке гартування, сталь
1296	Ніж фрагм-й	Багато	143—221		Кричне залізо
1297	Ніж фрагм-й	Мало		464—572	Сталь, гартування, відпуск
1298	Ніж фрагм-й	Багато	221	274	Кричне залізо, однобічна цементация
1299	Ніж фрагм-й	Багато	193	274—351	Цементация вістря леза
1300	Ніж	Мало	193	421	Цементация вістря, гартування, відпуск
1307	Ніж	Мало	181	322, 0,7 %	Вуглецева сталь
1306	Коса фрагм-на	Середня	206	351	Цементация одбічна
1294	Мотичка	Середня	221	322	Нерівномірно науглецьована сталь
1304	Мотичка	Середня	206	254	Середньовуглецева сталь
1305	Коса	Багато	251	351	Згинання заготовки навіпіл, однобічна цементация
1233	Зубило	Багато		351	Сталь, пакована заготовка
1234	Шпора	Багато	151—181		Кричне залізо
1284	Тесло	Багато	181	254	Однобічна цементация леза
1301	Ножиці	Середня	221	274—421	Нерівномірно науглецьована заготовка, прискорене охолодження
1302	Тесло	Багато	181	221	Складання сталеві заготовки навіпіл
1303	Тесло	Мало		0,6—0,7 % 254—274	Цементация вістря
1235	Шило	Середня	206		Кричне залізо
1236	Шило	Багато	221		Кричне залізо, пакет
1237	Шило	Мало	181	274	Кричне залізо, цементация
1238	Шило	Мало		724	Сталь, гартування
1239	Шило	Середня	170—181		Кричне залізо
1240	Шило	Мало	181—203		Кричне залізо
1241	Шило	Середня		203	Маловуглецева сталь, пакування
1278	Шило	Середня		221	Кричне залізо, наскрізна цементация
1279	Шило	Багато	181	206	Кричне залізо, однобічна цементация

цію залізних виробів з поселення кінця VII — початку IX ст. Рашків I¹. Воно розташоване на відстані приблизно 10 км від поселення Рухотин, тому порівняння технологій є доречним.

Як видно з результатів металографічного аналізу, ковалі з Рашкова здебільшого використовували звичайне кричне залізо, значно рідше сталь. Для зміцнення виробів застосовували технологію цементації та термообробки сталевих та цементованих виробів. Досить часто використовували технологію наварювання сталевих лез на залізну основу.

Порівнюючи технологію виготовлення залізних виробів з Рашкова I та Рухотина, доходимо висновку, що на обох пам'ятках існував практично однаковий набір технологій за винятком технології наварювання сталевих лез, яка відсутня в Рухотині. В колекції з Рухотина якість металу за вмістом неметалевих включень вища, ніж у Рашкові. Переважання заліза та сталі у виробках з пам'яток типу Луки Райковецької показала Г.О. Вознесенська, підсумовуючи технологічні дослідження 90 предметів, одночас-

¹ Результати дослідження не опубліковані, висловлюю шире подяку Г.О. Вознесенській за надання цих матеріалів для порівняльного аналізу.

но констатуючи оволодіння ковалями такими складними технологіями, як цілеспрямоване пакування та наварювання сталевих лез (Вознесенська, Недопако, Паньков 1996, с. 60).

Питання про сировинну базу ковальської продукції з Рухотина не викликає жодних труднощів. Крім того, що природне середовище навколо поселення сприяло видобутку заліза, слід враховувати наявність значного виробничого центру на Добринівському городищі (Тимощук 1976, с. 110—116). Масштаби виробництва заліза на цьому центрі перевищували потреби місцевого населення, і залізо та вироби з нього могли постачати і на сусідні поселення. До того ж на багатьох поселеннях навколо Добринівського городища трапляються сліди видобутку заліза у вигляді залізних шлаків (Тимощук 1990, с. 110).

Підводячи підсумки дослідження залізних виробів з Рухотина, можна констатувати широке використання заліза та сталі, застосування цементації та термообробки для зміцнення робочих частин інструментів, цілеспрямоване використання вихідних матеріалів.

Щиро вдячний Л.П. Михайлині за надання матеріалів для дослідження.

Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Пеняк С.І., Тимощук Б.О., Якубовський В.І. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. — К., 1984.

Вознесенская Г.А. Технология кузнечного производства у восточных славян в VIII—X вв. // СА. — 1979. — № 2. — С. 70—76.

Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металообробка населення Східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі. — К., 1996.

Гонак В.Д. Техника кузнечного ремесла у восточных славян во второй половине I тыс. н. э. (Днепровско-Днестровское междуречье) // СА. — 1976. — № 2. — С. 46—56.

Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К., 1976.

Тимощук Б.А. Восточнославянская община VI—X вв. нашей эры. — М., 1990.

Одержано 09.09.2007

Д.П. Недопако

ЖЕЛЕЗНЫЕ ИЗДЕЛИЯ ИЗ РУХОТИНА

В статье приведены результаты технологических исследований коллекции железных изделий из поселения VIII—X вв. Рухотин в Черновицкой области. Установлено, что для изготовления железных изделий различного назначения чаще всего использовали железо и сталь. Для упрочнения изделий применяли технологии цементации и термообработки. Однако не обнаружено использование технологий наварки и трехслойного пакета, зафиксированных на соседнем синхронном памятнике Рашков I.

D.P. Nedopako

IRONWARE FROM RUKHOTYN

The article presents the results of technological research of a set of ironware from the 8th c. through the 10th c. settlement Rukhotyn in Chernivtsi Oblast. It is determined that iron and steel were most often used as a material for production ironware of various purposes. Technologies of cementation and thermal treatment were implemented to strengthen the production. However, the use of technologies of founding and tetrahedral sheets sandwiching known on the neighbouring and synchronous site Rashkiv I are not traced.

А.М. Трембіцький

ЄВФІМІЙ ЙОСИПОВИЧ СІЦІНСЬКИЙ: ЖИТТЯ ВІДДАНЕ НАУЦІ (до 150-річчя від дня народження)

Публікація маловідомого рукопису статті-рецензії Євфимія Сіцинського на «Известия Императорской Археологической Комиссии» (1901).

У драматичній історії нашого народу є величні постаті, яких ніколи не огорне тінь забуття, які завжди будуть з Україною, попри лихоліття і незгоди, байдужість і духовне зубожіння. До них насамперед слід віднести подолянину Євфимія Йосиповича Сіцинського, який народився 15 жовтня 1859 р. в с. Мазники Лещинського повіту на Поділлі (нині Деражнянський р-н Хмельницької обл.), у родині, де батько, дід і прадід були священиками. Закінчив Кам'янецьке духовне училище, Подільську духовну семінарію та Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я. З 1889 р. — член, 1890 р. — секретар Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, 1903 р. — голова Подільського церковного історико-археологічного товариства, в 1918 р. — один із засновників державного українського університету, 1918—1922 рр. — помічник бібліотекаря, приват-доцент кафедри археології та історії мистецтва. Дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка, церковно-історичного і археологічного при Київській духовній академії, історичного товариства Нестора-літописця, Київського товариства старожитностей і мистецтв, Всеукраїнської Археологічної Комісії, історичної Секції ВУАН, член-кореспондент Московського археологічного, почесний член Кам'янець-Подільського наукового при ВУАН, Тульчинського краєзнавчого та інших товариств, делегат декількох археологічних з'їздів, в 1901—1905 рр. — активний член Старої Української Громади на Поділлі, 1906—1921 рр. — один із засновників і член Подільського Українського товариства «Просвіта», редактор часописів «Подольские Епархиальные ведомости», «Православная Подолия», «Подолия»,

«Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета», «Труды Подольского церковного историко-археологического общества». Помер Євфимій Йосипович Сіцинський 7 грудня 1937 р. в Кам'янці-Подільському (Трембіцький 2005).

Небагато знайдеться постатей в історії України, які могли б зрівнятися з ним широтою світогляду, багатогранністю інтересів, незгасною жадобою до творчості. Його ім'я тісно пов'язане з вітчизняними діячами, які визначали феномен українського національного відродження наприкінці XIX — початку XX ст. Документальна наукова спадщина вченого — це 305 праць і 1164 статті-рецензії на праці з різних видань усієї європейської частини Російської імперії, присвячених археології, історії, релігії, мистецтву, архітектурі, етнографії та фольклору України. Таким чином, завдяки саме Є. Сіцинському, збережено відомості про понад 500 історичних та етнографічних робіт. Ці дослідження залишилися б невідомими для сучасних дослідників історії України, хоча вони становлять дуже велику цінність, адже в них стисло подано історію, відомості про особистості та історичні дати. Вони були і залишаються невичерпним джерелом з питань української історії.

Оцінюючи наукові здобутки Є. Сіцинського з історії України, відомий вчений, професор М.С. Грушевський писав: «Євфимій Сіцинський, священик в м. Кам'янці, представляє собою типичного провінціального дослідника в ліпшій значінню того слова, і для тих, що, сидячи в провінціальних містах, плачуться на неможливість щось робити, може бути прикладом, як може чоловік робити, сидячи і в такім мало інтелегентнім куті, як славний Кам'янець. Почавши ще на академічній лавці перекладами історич-

ними, він і пізніше все робив над історією рідного Поділля, безпретензійно збираючи той матеріал, який мав під рукою, звичайно по церковній історії й археології переважно» (Грушевський 1895, с. 16)¹.

Загалом, Є. Сіцинському присвячено три наукових форуми (наступний заплановано провести 6–7 листопада 2009 р.), про нього написано понад 300 праць, статей, розвідок, спогадів, захищена дисертація, підготовлено монографію.

Проте майже 30 праць Євфимія Сіцинського ще й досі зберігаються в рукописах і чекають свого дослідника і видавця. Так, у фондах Центрального державного історичного архіву України, м. Львів, виявлено рукопис його статті-рецензії на опубліковані в 1901 р. у часопису «Известия Императорской Археологической Комиссии» праці В.Н. Владимірова «Развалины старинного храма близ речки Амчаты», К.Е. Думберга «Раскопки гробниц в г. Керчи и его окрестностях в 1899 году», К.К. Косцюшка-Валюжинича «Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1899 году», Ю.А. Кулаковського «Аланы по сведениям классических и византийских писателей», В.В. Латишева «Надпись о постройке Херсонесской стены», А.О. Спіцина «Раскопки, произведенные в 1897 г. близ д. Башмачки Екатеринославского уезда» та «Серебряная фибула скандинавского типа с верховьев Дона» (Сіцинський 1901), що вкотре підтверджують широту його наукових захоплень, але, на жаль, сучасні творці української науки і культури ще не достатньо ознайомлені з творчим доробком ученого.

Враховуючи значення цієї статті-рецензії для сучасних дослідників, з метою введення її в науковий обіг і надання можливостей широкому колу істориків та краєзнавців використовувати її в своїх дослідженнях, вона подається повністю зі збереженням стилю автора, в якій вчений особливу увагу звертає на відсутність координаційного і організаційного наукового видання, на те, що «*треба би мати таке видання, котре давало би огляди розкопок і розвідок інших, як фахових археологів так і приватних аматорів археології, давало би звістки про пам'ятки, які приходять до різних музеїв, показувало би увесь рух и поступ археології і сполучало би роботу всіх археологів, що працюють по різних, поряд суміжних територіях, але зовсім*

¹ Тут і далі цитати наведено із збереженням мови оригіналу.

самотні. Такого видання в Росії нема» (Сіцинський 1901, арк. 75).

У незалежній Україні мрії Є. Сіцинського про наявність координуючого і організуючого наукового видання з проблем археології, на нашу думку, втілені в житті науковим часописом ІА НАНУ «Археологія».

Рецензія на «Известия Императорской Археологической Комиссии»

На рукописі Є. Сіцинського рукою редактора зроблено напис:

«Се в Бібліографію на 2 місце по «Записках арх. общ.» (авт.).»

Імператорська Археологічна Комісія в Петербурзі досі мала дві серії своїх видань: «Отчеты» (вийшло 32 томи за 1859–1898 рр.) і «Матеріали по археології Росії» (25 томів). Обидва ті видання дуже, сказати-би важкі і по формату (№ 4-го) і змісту. «Справоздання» Комісії обіймають собою всю діяльність її за цілий рік, а також всі ті випадкові археологічні знахідки, що доходять до неї, тому в тих «Справозданнях» опис розвідів і знахідок могли бути тільки короткі, стиснуті, крім того, робота по згадженню тих справоздань займала багато часу і від того вже дуже запізнювалися (досі вийшов останній «Отчет» за 1898 р.). Щодо «Матеріалів», то в них поміщалися більші монографічні, що дотикаються цілих районів або окремих груп археологічних здобутків. Таким робом Археологічна Комісія не мала такого органа, де б можна було друкувати дрібніші статті і замітки по різних археологічних питаннях та описи знайдених пам'ятників старини. Щоб заповнити сю прогалину, Комісія й взялася за нове видання під заголовком «Известия И[мператорской] Арх[еологической] Комиссии». Як говорить Комісія в передмові першого випуску цього нового видання, воно буде виходити окремими випусками в міру того, як буде набиратися матеріалу.

Програма видання така: 1) справоздання з археологічних розвідок і розкопок, що робляться з доручення чи коштом Комісії; 2) наукові огляди найменших груп археологічних здобутків і цілих культур; 3) описи могильних інвентарів, скарбів і знахідок, що доходять до Комісії; 4) звістки про старинні будови в Росії й питання про їх реставрації; 5) архівні матеріали Комісії; 6) провідні статті по різних археологічних питаннях і 7) справа охорони старини в Росії і закордоном. До сих чоловік поділів думають додати потім поділи бібліографії і різних звісток.

Перший випуск «Известий» містить в собі такі статті. Перша і найбільша стаття К. Косцюшко-Валюжинича: «Виїмки з справоздання про розкопки в Херсонесі Таврійському в 1899 р.» (31 табл. і 55 рис.). Розкопки Херсонеса проводяться вже давно, але 1899 рік був найцікавішим за всі роки. Крім розкопаних стін стародавнього міста, де ясно виявилось три верстви: культура старогрецька (не пізніше IV віка перед Хр.), римська і візантійська, знайдено там кілька склепів й катакомб, котрі ще не були порушені ніким і дали дуже багато цікавих, коштовних речей. Між епіграфічними пам'ятками знайденими при розкопах Херсонеса, звертає нашу увагу один напис на плиті, на жаль, не зовсім цілий. Йї присвячена в «Известиях» стаття В. Латишева: «Напис про будівництво Херсонеської стіни (з 1 рис.) при імператорі Теодосії I (379—395 рр. по Хр.)». Власне це було тільки добудування стіни; бо перше будівництво її було багато раніше, ще в старогрецьку пору. Далі йдуть статті А. Спіцина про розкопки скіфських могил коло села Башмачки Катеринославського пов. в 1897 р. (коротка звітка про се була в «Отчете» Комісії за 1897 р. (див. Зап. XLVII, 2), К. Думберга — «Виїмки з справоздання про розкопки гробниць і катакомб в місті Керчі і його околиці в 1899 р.» — тут знайшлися похорони різного типу й різних епох античної культури (від V ст. до Хр. до IV ст. по Хр.), — і стаття без імені автора про розкопки могил на Зубовському хуторі в Кубанщині: тут розкопки велися якимсь міщанином Забродіним, що купив собі у громади тамошньої дозвіл копати могили, аби шукати скарбів, розкопки його були дуже щасливі, і коли дізналася про се Археологічна Комісія, то послала туди свого старшого члена проф[есора] Н. Веселовського і той перехопив багато деяких коштовних речей, найбільше золотих. Між

тими речами найбільше цікава фіала грецької роботи з написом, що вказує на V або початок VI ст. по Хр. Нарешті в «Известиях» поміщено дві невеличкі статті — одна В. Владимірова про руїни старовинної церкви коло річки Амгати на Кубанщині і друга А. Спіцина про срібну фібулу скандинавського типу, знайдену в верховині ріки Дона.

Такий зміст першого випуску «Известий И[мператорской] А[рхеологической] Комісії». Як показує він, а також і судячи з обговореної вище програми, можна чекати, що нова серія видань Комісії буде дуже цікавою для археологів.

Шкода тільки, що Комісія при виданні тих «Известий» думає обмежуватися публікацією лише тих розвідок і розкопок, які проводяться з її доручення і звітками про те, що буде дотикатися тільки діяльності Комісії. Тим часом треба би мати таке видання, котре давало би огляди розкопок і розвідок інших, як фахових археологів, так і приватних аматорів археології, давало би звістки про пам'ятки, які приходять до різних музеїв, показувало би увесь рух й поступ археології і сполучало би роботу всіх археологів, що працюють по різних, поряд суміжних територіях, але зовсім самотні. Такого видання в Росії нема. Дуже старанно й чемно продовжено археологічний літопис д. Біляшівського, не може силами свого видаву, головне вестися з відповідним накладом коштів і праці обійняти рівно повно всю величезну територію дослідної України. Правда, Московське Археологічне Товариство задумало було тому кілька літ видавати часопис й видало «Археологические известия и заметки», то покинуло, бо то, що виходило, не відповідало своєму призначенню. Журнал Археологічної Комісії, як дуже видання археологічної інституції, міг би бути дуже помічним і нам.

«Развалины старинного храма близ речки Амчаты»

«Раскопки гробниц в г. Керчи и его окрестностях в 1899 году»

«Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1899 году»

«Надпись о постройке Херсонесской стены»

«Раскопки, произведенные в 1897 г. близ д. Башмачки Екатеринославского уезда»

«Серебряная фибула скандинавского типа с верховьев Дона»

Грушевський М.С. Рец. : Е. Сецинский. Город Каменец-Подольский. Историческое описание // ЗНТШ. — 1895. — Т. VIII. — С. 16—18; Копія — родинний архів А.М. Трембіцького.

Сіцинський Є.Й. Рец. : Известия Императорской Археологической Комиссии. — СПб., 1901. — Вып. 1. — 4 лист, 111 с., 2 табл. // ЦДІАУЛ. — Ф. 401. — Оп.1. — Спр. 105. — Арк. 74—76; Копія — родинний архів А.М. Трембіцького.

Трембіцький А.М. Наукова та громадська діяльність Євфимія Йосиповича Сіцинського (70-ті рр. XIX — 30-ті рр. XX ст.). Дис... канд. іст. наук. — Кам'янець-Подільський, 2005.

Одержано 14.05.2009

Д. Козак
Венеда.

К., 2008. — 470 с., 247 рис.

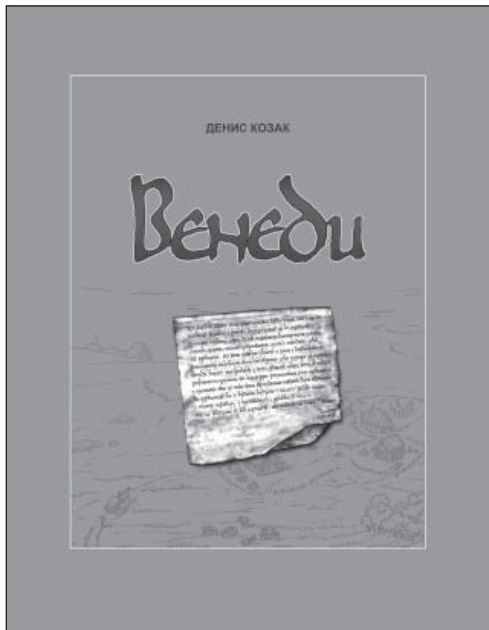
Значним внеском у сучасну українську археологію є праця кількох десятків учених, представників школи, кожен з яких, за європейськими мірками, мов цілий науковий підрозділ. Таким промоутером археології римської доби на території України нині є Денис Никодимович Козак, чергову монографію якого сьогодні маємо приємність опрацювати. Наведені в табл. IV (с. 59) дані про 17 поселень зубрицької культури Волині і Подністров'я, досліджувані виключно Д.Н. Козаком, приголомшують: 27 918 м² розкопаної площі! Чи хтось з українських археологів-славістів може похвалитися подібними обсягами польового дослідження лише однієї культури (а Д.Н. Козак широко розкопував ще й пам'ятки пшеворської та вельбарської культур, а кожна з пам'яток має на шарування інших культур)? Навіть якщо зробити поправку на відносну «бідність» пам'яток венедів (одне житло припадає на 432 м² розкопу — с. 15), здобутий матеріал (рис. 1—247) вражає.

І головний незаперечний результат 30-річних досліджень Дениса Никодимовича — з п'яти віків впевнено постають історичні венеди. В сонмі історичних етносів регіону археологічна «прив'язка» венедів — одинична. Які археологічні культури чи групи однозначно стоять за бастарнами, костобоками, карпами, ми не знаємо. Та й по сусідству лише писемні вандалі все більш обґрунтовано закріплюються за пшеворською культурою, хоч і не без заперечень (Войнаровський 2006) — культура все ж поліетнічна. Але з пшеворською культурою легше: вона налічує значно більше пам'яток, аніж зубрицька, має 600-літню власну історію і понад 100-літню історію досліджень. Хоч у III ст. історія венедів не закінчилася. За Д.Н. Козаком, і надалі носії зубрицької культури Волині і Верхньо-

го Подністров'я — це «потужні венедські етноплемінні та міжплемінні групи, які протистояли готам у III—IV ст. н. е., аварам у VI ст., разом з ними під етнонімом «дуліби» взяли участь у колонізаційних походах на Балкани та Західну Європу» (с. 10), навіть «формували зародковий етап української нації» (с. 11).

Поза визначенням носіїв зубрицької культури як венедів, Д.Н. Козаком у «Венедах» (та в інших його книгах) «систематизовано всі наявні матеріали зубрицької культури. На цій основі розглянуто процес формування зубрицьких пам'яток, визначено їх хронологічні межі та етноплемінна належність. Детально проаналізовано матеріальну культуру носіїв зубрицьких старожитностей, визначено основні риси господарської діяльності та світогляду, розвиток військової справи та суспільних відносин. Значна увага приділяється висвітленню взаємовідносин західного венедського масиву з сусідніми племенами» (с. 9—10). Чітко подано виклад поглядів археологів «київської школи» (В.Д. Баран, Д.Н. Козак, Р.В. Терпиловський, Б.В. Магомедов та ін., с. 12) на початковий етап слов'янського етногенезу на території від Одри до Дніпра, в межах середини I тис. до н. е. і до середини I тис. Така повнота охоплення усього масиву ранньослов'янських пам'яток Волині і Подністров'я залишає мало простору для доповнень та зауважень. Але спробуємо.

У «Вступі» автор наводить модель історико-культурного розвитку у контактній зоні (межа і перша половина I тис.) (рис. 1, с. 8—9). Згідно цієї моделі, Д.Н. Козак визначає пам'ятки Волині I—II ст. і Верхнього Подністров'я I—III ст. як масив зубрицької археологічної культури. Водночас зауважує наступне: «У контактній зоні на заключному етапі первісної доби не може бути сформованих так званих «чистих» культур. Тут існують лише локальні варіанти культур... Процес новоутворення проходить повіль-

но і, як правило, не завершується, перериваючись новою культурною інвазією». Це, вважаємо, справедливо і в руслі того, що у Східній Європі першої чверті I тис. немає жодної чітко визначеної як новостворена археологічної культури: пізньозарубинецька, липицька, пізньосарматська. Тому цей виняток (за Д.Н. Козаком), формування і розвитку зубрицької культури, слід розглянути пильніше.

Далі (с. 9): «Практичним підтвердженням дії поданої вище моделі («в еволюційному поєднанні елементів культури автохтонів і прийшлих племен створювалася основа для поступального культурно-етнічного процесу в регіоні») є формування у Подністров'ї та на Волині пам'яток пшеворської, липицької та зубрицької культур, на Подніпров'ї — пізньозарубинецьких пам'яток та київської культури».

Пізньозарубинецькі пам'ятки — радше «культурний горизонт», а не культура. Селища їх носіїв — відгалуження колись єдиної і великої зарубинецької культури, які у II—III ст. у нових умовах формують лише культурні групи (КГ), а не культури (с. 22) — КГ типу Лютіж, Рахни-Почеп, Картамишево 2, Гринів. Липицькі — теж лише культурна група (с. 188), а не археологічна культура. Вона є північно-східним відгалуженням єдиної дакійської культури, що існувала уже кілька століть і продовжувала існувати до готської та слов'янської інвазій. Пшеворська ж культура у Подністров'ї не сформувалася, вона — периферія поширеної на межі ер на схід (і посилювана тут ще кількома «викидами» уже за римської доби) єдиної пшеворської

культури (очевидно, слов'янський компонент цієї поліетнічної спільноти), що існувала уже понад два століття і продовжувала існувати західніше паралельно із зубрицькими старожитностями. Ні пшеворське населення, ні зарубинецьке чи дакійське (основні складові культури зубрицької) не були автохтонними на заході України. Зубрицька ж культура сформувалася на базі цих трьох «викидів». Власного автохтонного субстрату на час свого формування вона теж не мала. За «Венедами», нагадаємо (с. 9), «лише в еволюційному поєднанні елементів культури автохтонів і прийшлих племен...».

Ми вважаємо, що до середини III ст., протягом усіх трьох фаз розвитку, зубрицька культура так і не інтегрувалась в окрему археологічну культуру, залишилась на стадії зубрицької культурної групи. Усі її культурні компоненти (пшеворський, зарубинецький, дакійський) не нівелюються, чітко розмежовуються на усіх ранньоримських пам'ятках регіону, різняться і на рівні окремих комплексів (жител, «дворів», господарських та виробничих об'єктів, поховань). Навіть на рівні зубрицької надбудови III—IV ст., в межах локального варіанта типу Черепин черняхівської культури (за Д.Н. Козаком, теж зубрицька культура і венеди — с. 33, 38, 219), ми в матеріалі з Гряди I біля Львова — виробничого осередку IV ст. — вирізняємо чіткі пшеворський і зарубинецький компоненти (Войнаровський, у друці). Та й сам автор, розглядаючи основні риси зубрицької культури, пише (с. 19): «у ранніх комплексах, які відповідають фазі I розвитку культури... ці елементи (складові нової культури — пшеворська, зарубинецька, дакійська) представлені ще в досить чистому вигляді (чому ж виникнення зубрицької археологічної культури припадає уже на середину I ст. н. е.?). У пізніших, що відповідають фазам II і III розвитку культури, вже виділяється ряд форм горщиків, мисок, а також житлові споруди, які поєднують в собі елементи зарубинецької і пшеворської культур». Причому «у житловому будівництві певний синкретизм спостерігається меншою мірою, ніж у керамічному комплексі» (с. 18). Звичайно, посуд більш «інтернаціональний», його виробництво, навіть за ручного формування, спеціалізоване: 2—3 майстрині на поселення чи «гніздо» поселень. Кераміка поширювалась згідно запитів ринку, незалежно від етнічної належності покупців. Житло ж, як і поховання, більш консервативний артефакт, менше піддається змінам (згадаймо, як багато повір'їв у слов'ян пов'язано з житлом та його інтер'єром). Лише «у фазі III зубрицької культури змінюється топо-

графія селищ..., більш одноманітними і сталими стають житла; значно простішим і одноманітнішим є керамічний комплекс» (с. 26—27). «Уніфікація матеріальної культури населення в межах даної області може свідчити про формування єдиного етносу, який був слов'янським, а точніше — венедським (нагадаємо, що єдиний етнос може обіймати дві і більше археологічні культури, і навпаки). Проте цей процес був припинений далішим розвитком інвазії вельбарських племен на схід і південний схід» (с. 30).

Тобто принаймні до межі II—III ст. «згладжування», нівелювання особливостей окремих культурно-етнічних груп на заході України ще не відбулось: надто мало часу, адже складна історична ситуація, різнокультурні складові.

Вважаємо, до цього масиву пам'яток I—III ст. можна застосувати наступне визначення Д.Н. Козака (с. 8): «Основу історико-культурного розвитку у контактній зоні становить багатоетнічна одиниця, яку ми називаємо культурно-етнічним типом (КЕТ). Ця одиниця складається з кількох окремих етнічних одиниць (культурних компонентів), що існують на одному поселенні у певний проміжок часу і перебувають у стані інтеграції. У процесі цієї інтеграції у складі культурної групи (КГ)... всі КЕТ зближуються і набувають сталих рис у матеріальній і духовній культурі і трансформуються в окрему археологічну культуру (АК). Остання є нічим іншим, як одним з культурних компонентів (етнічною одиницею) у наступному витку спіралі історико-культурного розвитку регіону».

На нашу думку, останній виток цієї спіралі проходив уже в пізньоримський період, коли відбувалася тісна політична та воєнна консолідація венедів для протистояння готам. Тривав цей період весь термін існування черняхівської культури. Тобто, зубрицькі матеріали можна назвати археологічною культурою лише в одному випадку: коли зубрицькими вважати поселення регіону кінця III — першої половини V ст., тобто матеріали, нині інтерпретовані як варіант типу Черепин черняхівської культури. Ось таке бачення чітко вкладається у наведену на рис. 1 модель історико-культурного розвитку у контактній зоні першої половини I тис. Але це інше питання, і йому присвячено окрему працю (Войнаровський, у друці), де висловлено основні зауваження щодо тези про ідентичність зубрицької та черняхівської культур. Тут зазначимо лише наступне: варіант типу Черепин стане тоді зубрицькою археологічною культурою, коли чітке місце і культурне визначення (особливо щодо його зв'язку з влас-

не зубрицькими пам'ятками) буде дано групам пам'яток III—IV ст. типу Етулія, Сейсмино-Донецьк, Прешів, Злехів і нововідкритим пам'яткам зубрицько-венедського типу в Сербії (Панонія, повідомлення С. Трифуновича, Нові Сад).

Але вважаємо, слушно писали В.Д. Баран та О.В. Гопкало, що «питання про те, до яких археологічних культур першої половини I тис. н. е. віднесуть сьогодні розглянуті нами пам'ятки і до яких культур вони будуть віднесені в процесі дальшого їх вивчення, які групи сьогоденних археологів-славістів виявляться правими, представляє чисто науковий інтерес» (Баран, Гопкало 2005, с. 52). Поняття «АК» введене для полегшення оперування масивами пам'яток, легко трансформується в той чи інший бік, і, власне, воно повинно об'єднувати, а не роз'єднувати пам'ятки і дослідників.

Цікавим є твердження автора про відповідність зубрицької культури західновенедському етнічному масиву, а пізньозарубинецької — східновенедському (с. 25). Тобто, слов'яни у першій чверті I тис. займали території Волині, Верхнього і Середнього Подністров'я, Південного Побужжя, Середнього Подніпров'я. З кінця III і до середини V ст. — це регіони черняхівської культури. Отже, слов'яни мали б становити (на наш погляд, становили) міцне автохтонне ядро черняхівської культури. Тоді чому ж автор однозначно констатує, що «гіпотезу В.Д. Барана про існування так званого Лісостепового варіанта черняхівської культури, яка належала слов'янській людині, з точки зору сьогоденних досліджень, не можна прийняти... За археологічними матеріалами слов'янський етнос не виділяється... Складовими черняхівської культури в даному регіоні... є скіфо-сарматські, готські та фракійські елементи» (с. 221)? Чи не тому, на наш погляд, що іранський чи германський слід в черняхівській культурі визначено переважно на матеріалах могильників (інгумаційні могили з багатим наповненням тощо), а поховання слов'ян, які широко реконструює автор рецензованої праці (с. 161—168), не залишили чітких слідів, і, можливо, були наземними?

Якщо слов'янські поховання у цьому регіоні майже не засвідчені для I—III ст., то вони могли бути археологічно невловимими і для III—V ст. Консолідація ж слов'ян для відсічі готам повинна була б посилити старі племінні культи та поховальний звичай (кремацію...), і про появу інгумаційних поховань серед венедів (с. 199) не повинно йтися. Селища ж черняхівської культури в усіх її регіонах, окрім захід-

ного, вивчені незначною мірою. Тому подальші дослідження власне черняхівських поселень повинні бути досить перспективними, і на це вказує Д.Н. Козак на матеріалах селищ в Журавці і Хлопкові Середнього Подніпров'я (с. 221). Відзначимо цікаві результати (очевидні відмінності в матеріалі) порівняльного аналізу комплексів могильник—селище у Великій Бугаївці (О.В. Петраускас, Р.Г. Шишкін), Войтенках I (М.В. Любічев, Е. Шульце), Оселівці (Г.Ф. Нікітіна, В.М. Цигилик, через відсутність публікації поселення висновок базується лише на усних твердженнях автора розкопок). Тобто, гіпотеза В.Д. Барана про слов'янський Лісостеповий масив у черняхівській культурі хоч і повільно, але невпинно обростає підтвердженнями. У цьому руслі перебуває і теза Д.Н. Козака (с. 29), що під тиском готів у III ст. зубричани емігрували і в київську культуру, а надто, що ще в I—II ст. вони підтримували тісні зв'язки з пізньозарубинецькими племенами — основою київської культури. Спроби дослідників «розірвати» тип Сеймино-Донецьк між черняхівською та київською культурами, можливо, підтверджують існування у Середньому Подніпров'ї суцільного слов'янського масиву. Таке етнічне наповнення, при глибшому розгляді і додаткових дослідженнях, є можливим і для інших, центральних районів черняхівської культури (лісостеповий її варіант).

Цікавим для нас є також твердження Д.Н. Козака, що «ймовірно, на рубежі нашої ери в районі Середнього Подністров'я, де відомі пам'ятки поянешти-лукашівської культури, а пізніше змішані пшеворсько-дакійські пам'ятки, проживали бастарни» (с. 42). І ми раніше теж писали, що «змішане населення Північної Буковини першої чверті I тис. н. е. ..., на наш погляд, це історичні бастарни, назва яких поширюється у краї на все населення, без огляду на етнос, «бастарди» (Войнаровський 2005, с. 181).

Питання історії населення Північної Буковини перших століть н. е. лежить у площині венедської проблеми, тому ми його і розглядаємо в цій рецензії. У «Венедах» при визначенні південної межі поширення зубрицької культури вказуються лише окремі пункти: Велика Слобідка I, Бернашівка на лівому березі середньої течії Дністра (с. 19), а Прутсько-Дністровське межиріччя не згадується (пункти Оселівка та Неполоківці Чернівецької обл. автором помилково віднесені до Вінничини), немає буковинських пунктів зубрицької культури і на мапі (рис. 3). Ми ще в 1999 та 2005 рр., базуючись і на наших розкопках в Чорнівці ІА та Добринів-

цях I (нижній шар) Буковинського Подністров'я, матеріали I—III ст. типу Оселівка-Чорнівка ІА визначили як пам'ятки зубрицької культури і територіально віднесли цю культуру до Буковинського Прикарпаття (Войнаровський 1999, с. 210—212; 2005, с. 174—181). Понад те, ми тоді (1999) писали, що в III ст. «*дакійський елемент в масі відходить з Прутсько-Дністровського межиріччя на правобережжя Пруту, де скоро виникає дакоїдна на початках культура карпатських курганів, та далі..., а рештки його швидко асимілюються пшеворсько-зарубинецькими групами. Це підтверджує тезу Д. Козака (і у «Венедах» теж — с. 180, 185), що в Подністров'ї дакійські елементи остаточно зникають наприкінці II — на початку III ст. (фаза III зубрицької культури) і пов'язано це з приходом в регіон нових численних груп зубрицьких племен, витіснених готами з Волині».* На жаль, ці пункти зубрицької культури і подані тези в «Венедах» не були враховані, хоча раніше автор уже відносив територію Північної Буковини до зубрицької ойкумени (Козак 2006, с. 223). Слід зазначити, що в процесі аналізу венедо-дакійських відносин (с. 173—190) автору монографії не слід було нехтувати повною і цікавою публікацією біригального могильника I—II ст. в Болотні біля Львова (Цигилик 2003).

Розвиваючи далі цю тезу, ми писали, що «*якись групи слов'янського населення Північної Буковини, на нашу думку, у першій половині III ст. були втягнені в масовий відтік зубричан під тиском германців в Північно-Західне Причорномор'я. Віхами цього відходу, вважаємо, є могильник Алчедар III ст. в Молдові... та пам'ятки III—IV ст. типу Етулія в Буджаці»* (Войнаровський 1999, с. 212). Тішить те, що подібну думку в рецензованій праці підтверджує й Д.Н. Козак, отожднюючи етулійців з «венедями-сарматами» Певтінгерових таблиць (с. 198).

Щодо шляху зубричан, а за ними й готів через Середнє Подністров'я, необхідним є уточнення наступної тези Д.Н. Козака (с. 204): «*Готи, обійшовши Верхнє Подністров'я, вийшли на Дністер в районі Хотина і Кам'яниця-Подільського. Перехід германцями Дністра в його середній течії зафіксований кількома вельбарськими пам'ятками... Велика Слобідка II і Козлів».* Як відомо, Велика Слобідка і Козлів — це Середній Дністер, Поділля. Але в цьому районі, вважаємо, готи не переходили Дністер. На правобережжі Дністра, навпроти названих пунктів, у Північній Буковині та Північній Бесарабії немає пам'яток вельбарської культури (Нариси... 1980, с. 22; Довідник... 1984, с. 17—18). Черняхівські могильники Оселівка та

Романківці у Північній Бесарабії, що повністю досліджені, теж позбавлені чітких вельбароїдних рис (Никитина 1995, с. 146—148 и др.; 1996). Очевидно, візиготи перейшли Дністер нижче і через молдовську частину Прутсько-Дністровського межиріччя вийшли на територію Дакії.

У цьому напрямі інфільтрації на південь зубричани неодноразово стикались із сарматами. Проблемі венедексько-сарматських відносин у книзі присвячено цілий підрозділ «Венеди і сармати» розділу IX (с. 190—200) та частину розділу VII «Військова справа» (с. 113—114). Автор пише, що «в I ст. до н. е. в Лісовому Правобережжі сарматські племена язигів і роксолан створили пряму загрозу населенню Подніпров'я...» (с. 113), описує, як «побудовані укріплення (слов'ян-зарубинців) були знищені до кінця I ст. н. е., про що красномовно свідчать знахідки на них сарматських наконечників стріл... По Тясмину, Росі, аж до Стугни в цей час з'являються численні багаті сарматські кургани» (с. 113, 197). Тобто, є всі підстави стверджувати, що сармати — основна причина занепаду зарубинецької культури і переселення зарубинців. І як висновок: розгром сарматами зарубинецьких селищ у Подніпров'ї лише «співпав з масовою міграцією зарубинецьких племен з Полісся на Волинь і Поділля...» (с. 166), а не був причиною останнього. А занепад зарубинецької культури і міграція зарубинецьких племен спричинені «очевидно, винятково кліматичними змінами, можливо підвищенням чи зниженням рівня ґрунтових вод... Можливо, також, що селища в Поліссі були залишені в результаті окислення землі, яку зарубинці обробляли протягом багатьох поколінь... Фактор «загрози» при розгляді причин міграції прийняти не можна» (с. 15). Дивно, сармати нищать зарубинецькі племена Подніпров'я, ті масово тиснуть на споріднене їм населення Полісся, а фактора зовнішньої загрози не існує?

Очевидно, ця теза, піддана сумніву К.В. Каспаровою ще у 1986 р.) є полемічною, виходить із твердження про домінування рільництва в сільському господарстві як зарубинців (Обломский, Терпиловский, Петраускас 1990, с. 1), так і зубричан (с. 87). Що ж свідчить про те, що у зубричан «провідною галуззю господарства було землеробство» (с. 87)? Те, що поселення тут «розташовані, як правило, на сонячних схилах поблизу долин з водоймищами і оточені чорноземними ґрунтами», «довготривалість існування поселень зубрицької культури, що свідчить про інтенсивний характер землеробства з перелоговою системою обробки землі»; «підсічне землеробство, яке при його малопродуктивності не могло б забезпечити населення, що довго жило

на одному місці, достатньою для життя кількістю продуктів».

Вкажемо на те, що знайдено лише один залізний наральник зубрицької культури біля с. Майдан-Гологірський (за В.М. Цигиликом, це липицьке поселення, а не зубрицьке — Цигилик 1975, с. 118, рис. 52, 1). Нагадаємо ще про «зарубинецький», можливо, зубрицький, наральник I ст. з Круглика Хотинського р-ну Чернівецької обл. (Винокур 1985, с. 52, рис. 15). Не знайдено жодного серпа зубрицької культури! Зараховувати косу-горбушу до знарядь землеробства (с. 211) — неправомірно, адже коса, насамперед, знаряддя заготівлі сіна на корм худобі і вже потім, дуже малою мірою — для збору зернових. Немає й чітких (глибиною до 2,5 м, з вузькою горловиною, грушо- чи дзвоноподібних) зернових ям (с. 93). Зерно на зубрицьких поселеннях «зсипали у певні ємкості... і складали в ями-погреби, стінки і дно яких вимашені товстим шаром глини і випалені... Такі об'єкти виявлені на поселеннях Підберізіці, Сокільники I» (с. 93). За нашими підрахунками, в Підберізіцях лише 3 ями з 10, а в Сокільниках 3 з 7 ям були з підмазаними глиною стінами, усі ці ями мали «прямі стінки», глибина їх 0,92, 1,6 та 2,2 м від сучасної поверхні. На жодному з інших селищ таких ям не виявлено (усього на зубрицьких поселеннях розкопано 238 ям-погребів — с. 59). Наприклад, на поселенні Гірка Полонка II жодна із 100 ям не обмазана і не випалена. Тобто, зберігання зубричанами зерна в ямах не підтверджується об'єктами («ями-погреби»). Тут зерно зберігалось або не в ямах, або його не було, а в ямах зберігались коренеплоди, наприклад, ріпа чи інші овочі.

Відсутні в зубрицькій культурі зернотерки. З жорен відомі лише дві половини двох жорнових каменів та дрібні рештки ще кількох на і при долівці «млинової» споруди 1 в Пасіках-Зубрицьких (с. 94).

На наше тверде переконання (Войнаровський 2003а), домінувало в господарстві зубричан (як і зарубинців, фракійців, інших варварських племен ранньоримського часу) тваринництво (приселищне, відгінне). Тут воно функціонувало як споживче виробництво з елементами товарності (худоба, шкіра, обмін на локальному ринку). Зернове ж господарство було малопотужним, виключно споживчим. За такою розкладкою пріоритетів в господарстві знаходить пояснення відсутність на зубрицьких поселеннях ям з зерном та багатьох артефактів, пов'язаних з рільництвом та переробкою зерна, не суперечить переважанню тваринництва і довготривалості зубрицьких селищ. На такому

ж рівні перебувало й сільське господарство зарубинецьких племен (Пачкова 1974). І можливі зміни рівня ґрунтових вод чи окислення ґрунтів за такого господарювання абсолютно не є причиною для масового й раптового зрушення зарубинецьких племен (для випасу худоби придатна і заболочена місцевість). Очевидно, все-таки роль сарматів у розпаді зарубинецької культури була вирішальною.

Не можемо погодитись з тезою автора, що сармати, осідаючи і змішуючись із слов'янами, «повністю переймали досвід і звичаї землеробів... Тому чекати відкриття якихось елементів господарської культури сарматів на слов'янських поселеннях, мабуть, не можна» (с. 198). По-перше, сармати в умовах осілости наvertsались найперш, очевидно, не до рільництва, а до тваринництва (близького їм у кочівництві). По-друге, напевно сарматськими нововведеннями в господарстві уже осілого населення є юртоподібні господарські споруди на периферії (в заплаві ріки, в торфовищі) черняхівського поселення III—IV ст. Глядки у верхів'ї Південного Бугу (Войнаровський, Конопля, Онищук 2004). Очевидно, Д.Н. Козак мав рацію, коли, слідом за В.Д. Бараном та О.В. Гудковою (Баран 1981, с. 159; Гудкова 2002), вважав венедсько-сарматський симбіоз («венедо-сармати» Певтінгерових таблиць) дуже актуальним і для зубрицької, і для наступної черняхівської культур (с. 198—199). Та й ми неодноразово писали про недооцінку сарматського елемента формуванні культурно-етнічної мозаїки першої половини I тис. і слов'янського етносу загалом (Войнаровський 1998а, с. 331—332; 2005, с. 181).

Для функціонального визначення споруди як житла важливим є наявність чи відсутність опалювального пристрою. В переважній більшості жител зубрицької культури теплопристрої не виявлено (с. 36, 37). Д.Н. Козак логічно заповнює цю прогалину реконструкцією тимчасового вогнища в житлі, влаштованого на долівці, залишки якого після приготування їжі чи обігріву «викидалися на вулицю» (с. 60). Продовжуючи цю тему можна додати: існування в зубрицьких житлах (як і в спорудах багатьох культур Європи римської доби) переносних вогнищ можливе. Залишки глиняних черенів таких теплопристроїв (масивні, пласкі дуже пропалені глиняні «коржі») ми знаходили на поселенні IV ст. в Гряді біля Львова (тип Черепин черняхівської культури, що є продовженням зубрицьких традицій в регіоні). Ми та інші дослідники неодноразово знаходили їх і на ранньосередньовічних поселеннях краю, але більшість таких знахідок (що мають етногра-

фічні відповідники) співвідносять з жаровнями-сушарнями чи з обмазкою жител (навіть там, де житла глиною не обмазували).

Для діагностування помешкання серед об'єктів різного призначення ми використовуємо, за можливості, наявність серед його керамічного матеріалу *in situ* такої виключно господарської посудини як сковорідка. Остання, за логікою, використовувалась лише для приготування їжі і жодною мірою не пов'язана з виробництвом. Сковородами в зубрицькій культурі Д.Н. Козак вважає пласкі диски, «на яких випікали хлібні коржі» (с. 84). Вони становлять 9,4 % усього посуду і трапляються на всіх пам'ятках культури. Кореляція сковорідок (виключно з долівки чи печі) зі спорудами могла б зняти сумніви, які ми маємо відносно багатьох жител, наведених у рецензованій праці.

Д.Н. Козак публікує цікаві спостереження за конструктивними особливостями жител зубрицької культури (с. 66—67). Звичними серед 70 досліджених тут жител є трохи заглиблені будівлі чи півземлянки прямокутної чи підквадратної форми з площею 12—16 м², зі стовповими ямами в долівці по периметру стін. Водночас серед зубрицьких поселень є житла значно менших чи, навпаки, більших розмірів «незвичної форми» (с. 62), іноді з винесеними назовні стовповими ямами, із значною кількістю ям і материкових останців в середині, глинобитними й нішоподібними печами, нішами-погребам в стінах, відсутністю у споруді столового посуду, наявністю речей побутового призначення тощо. Такими є, вважаємо, наступні житла: Линів — житла 7 і 19, Пасіки-Зубрицькі — житло 1, Підберізці — житло 22, Гірка Полонка II — житло 9, Городок, уроч. Пасовище — житла 11 і 12, Городок, уроч. Острів — житла 3, 4 (чому споруда 4 поруч житла 4, такої ж форми і наповнення, є уже «господарською спорудою?»), Загаї II — житла 13 і 16, Підріжжя — житло 4б, Хрінники — житло 6б, «житло-майстерня» 68 (площа 4 м², яма по центру, велика глинобитна піч у кутку).

Не згодні ми і з песимістичною оцінкою рівня розвитку обробки шкір у населення зубрицької культури: «На жаль, специфіка цього ремесла така, що не знайдено якихось матеріальних залишків. Тому всі думки про характер чинбарського ремесла у давніх племен України є уявними» (с. 101). «Ремесло» — категорія вже спеціалізованого товарного виробництва, у первісного ж населення обробка шкір перебувала на стадії неспеціалізованого домашнього виробництва (Войнаровський 2002а, с. 60). Так, в ар-

хеологічному розкопі шкіри знаходять лише у виняткових випадках. Але процес повної обробки шкіри є дуже затратним за матеріалами і довготривалим, «мокрі» операції обробки шкіри проводяться в численних специфічної конструкції ямах-чанах, іноді вони є складовими чинбарських майстерень. Масово знаходимо чинбарський інструментарій (таке його призначення підтверджене трасологічно, етнографічно та експериментально), в багатьох випадках — запаси інгредієнтів чинбарських розчинів (зола, вапняк, вапно, гіпс, молюски...). Усього цього для реконструкції давнього чинбарства значно більше, ніж даних для уявного відтворення (насправді, досить логічного і переконливого) соціального устрою венедської общини (розділ VI — кровноспоріднені сім'ї, шлюбні відносини...) чи світогляду зубричан (розділ VIII — жертovníки і жертвоприношення, боги, поклоніння, ритуальні предмети...).

Оцінка рівня розвитку чинбарства у племен ранньоримського часу в регіоні, зокрема зубрицьких, вже давалась (Войнаровський 1998а; 2002). Констатовано, що на поселеннях I—III ст. *«в цей складний період змішання різних етнокультурних груп, протистояння Римській експансії, початків становлення зовнішнього ринку, ознак спеціалізації шкірвиробництва не виявлено. Воно, очевидно, не виходить за рамки домашнього виробництва, і лише на матеріалі окремих пам'яток (Городок на Волині...) засвідчено нарощення маси оброблюваної шкіри для забезпечення не лише власних потреб, а й запитів громади чи гнізда поселень. Якісний стрибок до спеціалізації шкірвиробництва відбувся в пізньоримський час»* (Войнаровський 2002, с. 101).

Ми вважаємо, що у носіїв зубрицької культури, крім спеціальних виробничих приміщень-майстерень для переробки зерна, мабуть, не на борошно, а на крупу (споруда 1 в Пасіках-Зубрицьких, за Д.Н. Козаком — млинарня, що обслуговувала цілу округу), ткацтва (споруда 7 з Линева з тягарцями для ткацького верстата — с. 371), інших ремесел (ковальство, можливо, ювелірна справа), повинні були існувати й об'єкти для хімічних та фізичних операцій з обробки шкіри. Такими могли бути, вважаємо, житло 9 з поселення Гірка Полонка II (с. 261) невеликого розміру, 2,6 × 3,6 м, з «канавкою» завширшки 1 м і глибиною 0,6 м (підвальне приміщення, перекрите дощаною підлогою, за Д.Н. Козаком), в оточенні трьох десятків ям та споруд 2 і 4 із порожніми заглибленнями по центру, що мають ознаки чинбарських ям-

чанів: плитки, одна із стінок дуже похила (по якій могли витягувати важкі мокрі шкіри).

Городок, уроч. Острів: 8-подібні споруди 9 з ямою (чаном?), 10 з чаном (?) в оточенні багатьох ям. Власне, усі споруди з цього урочища мають явно нежитловий характер. У них, та й у культурному шарі, немає чітких «житлових» знахідок (столового посуду, сковорід-дисків), зате знайдено кістяні проколки, кістяний міздрювальний ніж (рис. 167, б) тощо. Це може бути господарсько-виробнича ділянка поселення. Таке членування зубрицьких селищ на житлову та господарську частини відзначає й автор (с. 60).

Загаї II (с. 356), споруда 1, 2,5 × 4,2 м, з великою глибокою ямою (чаном?) і діаметром 2,3 м з «ночвоподібним дном» і дуже похилим виходом з неї. Линів (с. 371), споруда 7 складається з двох ям, діаметр 2,5 і 2,8 м. Тут знайдено в заповненні тягарці для ткацького верстата (?).

Підріжжя (с. 404), житло 4в — овальна яма з входом, 1,5 × 2,8 м і глибиною 0,4 м, з ямками по периметру навколо ями на середній відстані 0,5 м від її країв. Можливо, це чинбарська яма-чан (в ній і навколо багато попелу — зоління шкіри?), перекрита куренеподібною конструкцією.

Хрінники, уроч. Шанків Яр (с. 423), споруда 5 — будівля 1,4 × 2 м, яка має велику (в половину споруди) яму з дуже похилою стіною-виходом, до того ж, «заповнена попелом». Житло 6б овальної форми, 2,2 × 3,9 м, з двома «підвальними» ямами в долівці (тут і долівки, власне, немає), великим «заглибленням з глинобитним вогнищем на невеликому останці» (ряд «мокрих» чинбарських операцій проводиться в підігрітих розчинах). Споруда 32 — 8-подібна напівземлянка 3,1 × 1,5 м. Вважаємо, що це типова 8-подібна (форма шкіри, підготовленої до вичинки) чинбарська яма-чан з материковим поріжцем-фіксатором шкіри між півкругами ями та дуже пологим виходом. Тут же знайдено кістяні ложило та проколка (Войнаровський 2000, с. 63—64; 2003а, с. 123).

Насамкінець, технічне зауваження: впадає в вічі те, що текст дещо не вчитано перед друком. Так, цілими абзацами повторюються тексти про історичну та етнокультурну ситуацію в регіоні в ранньоримський час на с. 123 і 215—216. Підписи під рисунками 167, 169, 183, 184, 205, 206, 266 частково не збігаються із зображеннями на них.

Загалом наші зауваження стосуються 20—30 сторінок об'ємної монографії. Решта — це енциклопедія інформації, глибоких реконструкцій та перспектив дослідження ранньослов'янського

племінного об'єднання венедів. Європейські дослідники археології римської доби та Великого переселення народів, які останнім часом переглядають свій невиправдано песимістичний погляд на внесок слов'янських народів у європейську історію першої половини I тис., нині отримали для роздумів ще один великоформатний том матеріалів та висновків про дії одного з найвеличніших слов'янських угруповань часів ма-

сових міграцій варварських племен в напрямку Римської імперії на стадії занепаду її сили і слави. Не маємо сумніву, що «Венеди» Д.Н. Козака стануть настольною книгою кожного славіста, цінним довідником для «історика, етнографа, краєзнавця, студента гуманітарних факультетів, а також всіх, хто цікавиться історією України».

В.Л. ВОЙНАРОВСЬКИЙ

- Баран В.Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. — К., 1981.
- Баран В.Д., Гонкало О.В. Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. — К., 2005.
- Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя. — К.; Одеса, 1985.
- Войнаровський В.М. Про час і мотиви руйнації інгумаційних поховань черняхівської культури // ЗНТШ. — 1998. — Т. ССXXXV. — С. 318—342.
- Войнаровський В.М. Чинбарство у Північній Буковині в пізньоримську добу: артефакти, технологія, рівень спеціалізації // ЗНТШ. — 1998а. — Т. ССXXXV. — С. 286—304.
- Войнаровський В.М. Нові пам'ятки ранньоримського часу в Буковинському Прикарпатті (до підгрунтя черняхівської культури в краї) // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. — 1999. — Т. XX. — S. 189—214.
- Войнаровський В.М. Стационарні археологічні артефакти виробництва шкіри // Археологічні студії. — К.; Чернівці, 2000. — Вип. 1. — С. 58—71.
- Войнаровський В.М. До питання про рівні спеціалізації шкірвиробництва у населення Подністров'я та прилеглих територій у кінці I тис. до н. е. — останній чверті I тис. н. е. // МДАПВ. — 2002. — 8. — С. 98—102.
- Войнаровський В.М. Про поняття та терміни стародавнього чинбарства // Сучасні проблеми археології. — К., 2002а. — С. 60—62.
- Войнаровський В.М. Землеробство чи тваринництво: до питання про основу господарства у населення Західної України I тис. н. е. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. — Чернівці, 2003. — Т. 2 (16). — С. 120—131.
- Войнаровський В.М. Давнє чинбарство на території України // Археологія. — 2003а. — № 3. — С. 111—133.
- Войнаровський В.М. Сучасний стан та проблеми археологічного дослідження пам'яток римського часу Північної Буковини // МДАПВ. — 2005. — 9. — С. 174—193.
- Войнаровський В.М. Рец.: Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku. — Lublin—Warszawa, 2004. — 376 s., ill. // МДАПВ. — 2006. — 10. — С. 334—343.
- Войнаровський В.М. Проблема культурної ідентифікації пам'яток III—V вв. н. е. типа Черепин (производственный комплекс Гряда I около Львова) // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в римское время и период Великого переселения народов. — М. (у друці).
- Войнаровський В.М., Конопля В., Онищук Я. Черняхівське поселення Глядки у верхів'ї Південного Бугу. — Львів, 2004.
- Гудкова О.В. Про участь сарматів у виникненні черняхівської культури // Археологія. — 2002. — № 2. — С. 36—40.
- Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. — К., 1984.
- Каспарова К.В. Поздняя фаза зарубинецких могильников // Культуры Восточной Европы I тыс. — Куйбышев, 1986. — С. 5—25.
- Козак Д.Н. Етнокультурні процеси на теренах Українського Подністров'я в першій половині I тис. н. е. // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів, 2006. — Вип. 9. — С. 211—234.
- Нариси з історії Північної Буковини. — К., 1980.
- Никитина Г.Ф. Анализ археологических источников могильника черняховской культуры у села Оселивка. — М., 1995.
- Никитина Г.Ф. Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. — М., 1996.
- Обломский А.М., Терпиловский Р.В., Петраускас О.В. Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины. — К., 1990 (препринт).
- Пачкова С.П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери. — К., 1974.
- Цигилик В.М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. — К., 1975.
- Цигилик В.М. Питання поховального обряду населення Верхнього Наддністров'я перших століть нашої ери (За матеріалами могильника в Болотні) // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. — 2003. — Т. XXIV. — Rzeszów. — S. 151—184.

Одержано 29.04.2009

Б.С. Строць

Черняхівська культура Західного Поділля

Тернопіль: Астон, 2008. — 272 с.

Нещодавно побачило світ монографічне дослідження з вивчення такого яскравого явища на території сучасної України як черняхівська культура. Дослідження цієї культури тривають понад 100 років з часу її відкриття В.В. Хвойкою. Накопичення та аналіз матеріалів постійно змушували науковців звертатися до цієї теми. Рецензована монографія належить до комплексних досліджень окремого регіону культури. Такий підхід здається виправданим і перспективним з огляду на широкі географічні межі поширення археологічних пам'яток типу Черняхів — Синтана де Муреш та багатогранність матеріального комплексу цього типу. У попередні роки монографічні дослідження подібної спрямованості зробили вагомий внесок у вивчення черняхівської культури. Серед них слід назвати дослідження В.Д. Барана (Баран 1981), І.С. Винокура (Винокур 1972), Н.М. Кравченко, О.В. Петраускаса, Р.Г. Шишкіна і А.В. Петраускаса (Кравченко и др. 2007) та багато інших. Рецензована праця у цьому значенні є логічним продовженням вивчення цієї культури, яка залишила у спадок археологам величезну кількість цікавих пам'яток і, мабуть, не менше загадок та проблемних питань. Масштабність культури, її розмаїтість залежно від території та періоду змушує науковців звертатися не до матеріалів усього ареалу розповсюдження черняхівських старожитностей, як то було можливо на початку вивчення, а обирати окремі групи пам'яток, що вирізняються за географічними ознаками.

Монографія Б.С. Строця має традиційну структуру і складається зі вступу, п'яти розділів та висновків, де відображено основні здобутки дослідження. Розділи поділяються на підрозділи відповідно до завдань у межах одного напрямку. Роботу доповнено звичним науковим апаратом — списками літератури та джерел, скорочень, а також алфавітним покажчиком пам'яток черняхівської культури Західного Поділля і каталогом римських монет регіону. Для зручності використання та наочності ілюстра-

тивний і табличний матеріал винесено окремим блоком у кінець монографії.

Монографія починається зі вступу, де тезово наведено обґрунтування теми, обраної для дослідження. Розділ 1, «Історіографія і джерела» (с. 7—18), присвячено висвітленню історії дослідження регіону, аналізу проблем вивчення черняхівської культури Західного Поділля та характеристики джерел, накопичених на час виходу монографії. У першому підрозділі у хронологічному порядку викладено основні етапи історії досліджень регіону, згадано основні пам'ятки, їх дослідників та організації, що сприяли розвиткові археології в цілому і дослідженню черняхівських пам'яток зокрема.

Початок другого підрозділу присвячено короткому нарисові досліджень етнічної належності черняхівської культури загалом. Висвітлено основні думки з цього приводу, згадано авторів інтерпретацій матеріалів черняхівської культури. Надалі від оцінки черняхівської культури в цілому автор переходить до аналізу поглядів науковців на пам'ятки окресленого регіону. Результатом став висновок про недостатній рівень вивчення матеріалів черняхівської культури Західного Поділля та необхідність спеціального звернення до цієї теми.

Характеризуючи джерела, автор умовно поділив їх на кілька категорій: матеріали розкопок побутових пам'яток та могильників (найважливіша та найбільша); матеріали розвідок; випадкові знахідки та пункти. За таким поділом більш дослідженою виявилася територія південно-східної частини регіону; менше — північна частина; інші ж вивчалися недостатньо та спорадично. Це також змусило автора приділити більшу увагу саме цьому регіону, провести максимально повний аналіз матеріалу у пошуках спільних та відмінних рис із іншими територіями ареалу розповсюдження черняхівської культури.

Далі йдуть два розділи, присвячені вивченню матеріалів поселень (розділ 2) та могильників (розділ 3). Розділ 2 «Поселення та житлобудування» (с. 19—47) поділено на підрозділи: природно-географічна характеристика Західного Поділля, топографія поселень, просто-

рова структура селищ, житла, закономірності розміщення опалювальних пристроїв, зокрема за межами жител, господарські будівлі.

У підрозділі 2.1 в основному подано характеристику сучасних природних умов регіону. Ближче до кінця цього підрозділу (с. 22) вміщено опис кліматичних змін, що відбувалися на території сучасної України за часів існування черняхівської культури.

Основним висновком підрозділу 2.2 «Топографія поселень» є те, що закономірності розташування поселень в регіоні не відрізняються від інших територій культури (с. 26). Так, за спостереженнями автора, для Західного Поділля характерним є розташування поселень на похилих схилах перших надзаплавних терас, обернених до півдня, південного сходу та сходу (близько 97 % від 219 поселень — с. 23). Також наведено кілька прикладів нетипового розташування пам'яток. Для всіх пам'яток, за автором, характерне розташування поряд із чорноземами. Незначний відсоток поселенців між звичним топографічним місцем розташування і близькістю до чорноземів обирав за суттєвіший критерій чорноземи¹.

У підрозділі 2.3 «Просторова структура селищ» розглянуто кількість та площу поселень, розміри яких відомі. В останніх двох абзацах подано відомості щодо просторового аналізу

¹ Шкода, що автор не наводить цю частину дослідження у повному обсязі. Звісно, такий роботі не місце в основному тексті, але й серед додатків її теж немає.

окремих селищ; висновки про забудову за планом, яка, втім, відбувалася з урахуванням рельєфних особливостей місцевості, зіставлено з іншими територіями ареалу розповсюдження пам'яток черняхівської культури (с. 27—28).

Оригінальними та цікавими у цьому розділі є підрозділи, присвячені аналізу жител (підрозділ 2.4 та 2.5). Базу дослідження склали 73 житла, з яких 23 наземні та 50 заглиблені. Напівземлянки поділено за розмірами на чотири групи, а за конструкцією стін — на стовпові та зрубні. Наземні житла подібним чином поділено за розмірами, але за конструкцією серед них відомі лише каркасно-стовпові споруди. Наведено й інші характеристики жител та деякі закономірності їх розташування. Зокрема, за спостереженнями автора, чітко помітний поділ типів жител за географічними зонами Західного Поділля. Так, у північній частині регіону відомі лише наземні споруди великих розмірів (площа понад 55 м²), тоді як у південній частині переважають напівземлянки. Цікавими також виявилися висновки автора про типовість розміщення опалювальних пристроїв у певній частині заглиблених жител (підрозділ 2.5). Аналізуючи це джерело інформації, автор широко використовує етнографічні паралелі.

Окремо розглянуто і господарські будівлі (підрозділ 2.6), серед яких — наземні та заглиблені споруди та ями. Наведено достатню кількість відомостей з цього питання, а також розглянуто вісімкоподібні господарські будівлі, що в ареалі розповсюдження черняхівських пам'яток мають аналоги лише на Буковині (с. 42). Насамкінець автор розглянув у розділі 2 також опалювальні пристрої поза межами будівель (підрозділ 2.7).

Розділ 3 присвячено аналізу могильників та поховальних обрядів (с. 48—66). Джерельну базу Б.С. Строчень розділив на чотири умовні групи за ступенем дослідженості та станом публікації матеріалів пам'ятки: розкопані та опубліковані; розкопані, але опубліковані не повністю; окремі випадково знайдені поховання; могильники чи поховання, повністю знищені та/або з втраченим матеріалом, недостатньо опубліковані. Принцип розподілу могильників за рівнем введення до наукового обігу не можна назвати вдалим. Зазвичай пам'ятки розподіляють за ступенем достовірності джерела, як це, наприклад, зроблено в працях Н.М. Кравченко, Г.Ф. Нікітіної та ін.

У наступних двох підрозділах розглянуто два головні поховальні обряди, притаманні черняхівській культурі, — інгумації (підроз-

діл 3.2) та кремації (підрозділ 3.3). Проаналізовано відомі в регіоні поховання, розглянуто низку дотичних питань, серед яких, наприклад, причини руйнації інгумаційних поховань і ін. На жаль, деякі питання особливостей поховального обряду населення Західного Поділля у пізньоримський час автору не вдалося висвітлити на сучасному рівні. Зокрема, це стосується характеристики планіграфії могильників, оскільки не наведено прикладів і не запропоновано власних розробок хронологічної, соціальної, етнічної чи іншої просторової структури могильника. Не можна визнати вдалою спробу загальної класифікації поховань, оскільки незрозуміла джерельна база та принципи, за якими розподіляються поховання. Зокрема, це стосується типології кремацій. Спроба об'єднати дві різні типології Н.М. Кравченко (1970 та 1983 рр.), на наш погляд, виявилась не зовсім вдалою та зрозумілою читачеві.

У підрозділі 3.4 подано аналіз поховально-го інвентаря з 80 поховань та окремі знахідки з різних могильників регіону. Інвентар розглянуто за місцем його виявлення, внаслідок чого отримано переважно опис матеріалу — де що було знайдено. Можливо, інші підходи до аналізу могли б дати цікавіші результати.

Розділ 4 присвячено спробі визначити хронологію конкретних черняхівських пам'яток Західного Поділля. Б.С. Строцький обрав традиційний підхід для визначення дати пам'яток, залучаючи розробки різних авторів для різних категорій матеріальної культури. В такому випадку дата розглядається як сума поглядів різних дослідників на одну річ (тип, серію і т. п.). Зокрема, автором використано роботи А.К. Амброза, Є.Л. Гороховського, К. Годловського та ін. Такий підхід, можливий, хоча, як на нашу думку, майже безперспективний для хронологічних досліджень і виключає самостійне аргументоване датування пам'яток. Крім того, у розгляді хронологічних індикаторів пам'яток Західного Поділля не залучено сучасні розробки з різних категорій інвентаря (Р. Мадидо-Легітко, Е. Маєр, З. Томас, Х. Лунд-Хансен, Б. Темпельман-Мончинська та ін.).

Розділ 5 — «Господарство» — розділено за галузями: землеробство, тваринництво, чорна металургія, ковальство, ювелірне ремесло, обробка дерева та кістки, ткацтво. Також додано спеціалізацію ремесел, торгівлю та кераміку².

Опис та аналіз знарядь землеробської праці проведено на належному рівні. Проаналізовано деталі на знаряддя для обробки ґрунту та їхнє призначення, запропоновано можливу реконструкцію власне знарядь для оранки. Наведено серію серпів з Устя та їх повний аналіз за вже відомими у науковій літературі схемами. Також подано реконструкцію знарядь для переробки врожаю. На жаль, не зовсім з'ясованим залишилося питання власне про сам врожай: «*Отже, черняхівське населення вирощувало м'яку пшеницю, ячмінь, овес, горох, просо, гречку. Саме ці культури характерні для всього ареалу поширення культури (Пашкевич 1980, с. 151)*». Щодо вирощуваних культур, то в літературі для пам'яток Подністров'я згадуються такі: пшениця однозернянка, пшениця двозернянка, пшениця голозерна, ячмінь, овес, жито, просо, горох, і жодної згадки про гречку в цитованій праці не знаходимо (Пашкевич 1980, с. 151). Навряд чи гречка, яку почали вирощувати набагато пізніше, ніж існувала черняхівська культура, могла бути характерна для всього ареалу поширення відповідних пам'яток.

У підрозділі 5.2 «Тваринництво» кілька разів поспіль допущено традиційну для археологічних досліджень помилку, коли автор плутає скотарство з тваринництвом³. У цілому ж у підрозділі наведено відповідну інформацію та проаналізовано її у територіальній площині.

Підрозділи, що стосуються сільського господарства, написані загалом на рівні, достатньому для оглядового. Далі у розділі про господарство черняхівської культури регіону наведено опис основних галузей господарства, найважливіших для життєдіяльності тогочасних суспільств.

У висновках підкреслено найважливіші здобутки дослідження.

Робота безперечно заслуговує на увагу фахівців. Може також бути використана в освітній сфері, при підготовці лекцій за відповідною тематикою. Насамкінець висловимо сподівання, що у подальшому якість і кількість робіт з різних тем слов'янської проблематики лише зростатиме.

² Зазвичай останні три категорії розглядаються окремо, хоча й цілком можуть подаватися у розділі, присвяченому опису господарства загалом.

³ Скотарство — розведення великої рогатої худоби, конярство — коней, вівчарство — дрібної рогатої худоби, свинарство — свиней. У комплексі усі названі галузі складають тваринництво.

О.В. ПЕТРАУСКАС, С.А. ГОРЬБАНЕНКО

Баран В.Д. Черняхівська культура. — К., 1981.

Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дніпро-Дністровського межиріччя II—V ст. — К., 1972.

Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Петраускас А.В. Памятники археологии позднееримского времени правобережной Киевщины. — К., 2007.

Пашкевич Г.А. Результаты палеоэтноботанических исследований культур рубежа нашей эры территории Украины // АИУ в 1978—1979 гг.: Тез. докл. XVIII конференции Института археологии АН УССР. — Днепропетровск, 1980. — С. 151.

Одержано 14.04.2009

Л.С. Клейн

ПЕРЕГЛЯД КАТАКОМБНОЇ СПІЛЬНОТИ (про дискусійну працю С.Ж. Пустовалова)¹

Археолог і його праця. Праця С.Ж. Пустовалова «Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я», що вийшла українською мовою у Києві 2005 р., через низку причин (серед яких і слабкий книгообмін з Україною) потрапила до мене в руки тільки зараз. Це найсолідніша й змістовна праця щодо катакомбних культур за останнє десятиліття. Моя наукова діяльність починалася з вивчення катакомбних культур, а С.Ж. Пустовалов студентом навчався у мене в Ленінградському університеті, потім працював у Києві під керівництвом В.Ф. Генінга, з яким я неодноразово дискутував з приводу теоретичних проблем. Тож для мене природним було відгукнутися на цю роботу, хоча писати рецензію вже дещо запізно. Ці свої зауваження подаю замість рецензії.

С.Ж. Пустовалов десятки років брав участь в археологічних експедиціях, за його участі відкрито в катакомбах модельовані черепи (маски на черепі), він виявив (не пропустив!) надзвичайно важливу пам'ятку — Молочанське святилище. З 1980 р. вчений видав десь 70 робіт щодо катакомбних культур України, а за чверть століття подав узагальнювальну працю. З її тону та змісту видно, що новації С.Ж. Пустовалова натрапили на несприйняття і запеклу критику декотрих колег. Тому цікаво розібратися.

¹ Л.С. Клейн підготував статтю-рецензію для одного з російських профільних видань, але на пропозицію редколегії нашого журналу погодився на публікацію української версії.

© Л.С. КЛЕЙН, 2009

Головна новація С.Ж. Пустовалова полягає у тому, що він узагальнив і розвинув міркування багатьох археологів про те, що катакомбні культури якийсь час співіснували з ямними, що був перехідний період з ямно-катакомбною культурою. С.Ж. Пустовалов висунув ідею, що це був не перехідний період, що він заповнював увесь час побутування катакомбних культур і що всі ці культури співіснували на одній території. Це співіснування автор пояснив як їхню взаємодію в станово-кастовому суспільстві, де ямна культура представляла нижчий шар (переможене місцеве населення), а катакомбні культури (їх він виділяє загалом дві: інгульську та східноукраїнську) становили вищі касти, що походили з мігрантів-завойовників. Таким був їхній шлях до державного ладу.

Почасти в цих ідеях він спирається на мої старі уявлення щодо міграційного походження катакомбних культур та на мої не такі старі ідеї про їхній зв'язок з Індією. Але я говорив про міграції донецької катакомбної культури з Ютландії через Балкани і вбачав у мігрантах індоєвропейців, а С.Ж. Пустовалов, не відкидаючи цього стосовно донецької культури, висуває на перший план іншу культуру — інгульську, яку виводить із Анатолії. Індію я залучав для пояснення деяких особливостей катакомбних поховань, аби зробити висновок про їх індоарійську належність. С.Ж. Пустовалов же відмовляє катакомбникам в індоєвропейській належності взагалі, вважаючи їхню культуру за походженням близькосхідною, а за мовою афроазійською (чи північнокавказькою). Їхню

знакову систему він зближує з консонантним ранньосемітським алфавітом Бібла.

Це вельми цікаві ідеї, які могли з'явитися лише в безперечно талановитого, сміливого й обізнаного археолога. Висунення їх — велика заслуга С.Ж. Пустовалова. Питання, однак, у тім, яка система доказів.

Праця обсягом понад 400 сторінок формату А4 складається з восьми розділів, додатків (каталоги деяких категорій джерел), а також цифрових таблиць та ілюстрацій, які разом (таблиці та ілюстрації) займають половину тому.

Автор добре володіє численною літературою з обраного предмета. В бібліографічному переліку 866 робіт, із них 87 — іноземними мовами. Ця частина списку, щоправда, могла б бути доповненою важливими роботами, особливо з методики соціоархеології та етнічної інтерпретації. Поза тим, у цій частині списку назви праць (усіх, крім англомовних) так рясніють граматичними помилками, що вказувати на них безглуздо, а вся діакритика (німецькі умляути, французькі аксани тощо) просто опущена. Незнання німецької спонукає автора до іменування Ф. Бена (F. Behn) Бехном. У таких випадках слід бути обережнішим.

Із дотичних безпосередньо до теми можу відзначити лише три роботи, які автор упустив. Перша — це стаття В.І. Равдонікаса (1929) щодо спільних поховань «Обряд умерщвления женщин в древности». Публікація важлива для теми, оскільки з неї почалося соціоархеологічне вивчення колективних поховань. Друга — це моя німецькомовна стаття «Багаті катакомбні поховання» (Клейн 1967). Вона, щоправда, у списку літератури є, але (на відміну від інших робіт поруч) без вказівки сторінок. Автор її явно не читав, тому що вона зовсім відсутня в його аналізі. У праці я вказував, що за тією вибіркою, якою я тоді володів, багаті поховання супроводжувалися не бойовими сокирами або булавами, а крем'яними вістрями стріл. Тому я тоді дійшов висновку, що саме стріли й були ознакою влади у катакомбників. Це я зіставляв з відомою символікою влади у кочовиків, коли царські чиновники пред'являли як знак влади стрілу чи кілька стріл, а царя зображували з луком. Із цієї у зв'язку можна не погоджуватися, але якось відзначити її було варто. Не названо також мою російськомовну працю щодо походження індоаріїв (Клейн 1980), хоча англомовну 1984 р. наведено.

Розділам книги передує список скорочень, на мій погляд, занадто великий (запам'ятати їх неможливо, доводиться увесь час до нього звертатися). А от покажчики відсутні, на

жаль. Оскільки я заговорив про технічні недоліки праці, вкажу й промахи з термінологією. Автор скрізь іменує «дромосом» коридор, що пов'язує шахту з катакомбою. Дромос — слово грецького походження, а в Греції та серед античників прийнято називати дромосом саму шахту. Щоб уникнути плутанини, не слід поіншому вживати цей термін.

Друге зауваження стосується термінів «висока» й «низька», «підвищити» й «понизити» стосовно до дат. Автор застосовує їх як ідентичні зі словами (відповідно) «пізня» й «рання», «омолодити» й «подавнити». Він виходить зі звичного археологічного уявлення щодо стратиграфії (високий = пізній). Але інші автори так само логічно вживають ці терміни в протилежному значенні (високий = ранній), виходячи з виразу «високий вік». Щоб уникнути плутанини, краще ці терміни не вживати або відразу ж пояснювати значення.

Але повернуся до структури книги. У першому розділі «Актуальні проблеми катакомбної спільності» автор окреслює стан її вивченості і завдання дослідження. Це, можна сказати, короткий вступ до всієї праці.

Другий розділ (по суті, перший), дуже важливий: «Теоретико-методологічні основи дослідження». Автор говорить про принципи соціологічної реконструкції й виявлення етнічних відносин за археологічними матеріалами. Далі він розглядає роботу археологів з вивчення взаємин центра й периферії та у зв'язку із цим окреслює станово-кастову систему як модель і розвиток подібних відносин. У цьому розділі опрацьовано досить цікаві розробки кастової системи як різновиду чіфдома або первісного суспільства на шляху до державності. Окреслено можливі археологічні ознаки цих явищ. Наприклад, виявлення обряду анулома — переходу жінок через шлюб до вищої касті. Продумано, як це можна виявити, порівнюючи поховання різних соціально-етнічних груп.

Не менш важливим для наступного викладу є й третій розділ — «Загальна характеристика джерела». Автор описує тут курганні поховання та їхній інвентар, потім ґрунтові могильники й, нарешті, побутові пам'ятки, насамперед поселення. Здавалося б, що тут кардинального? Простий опис і класифікація матеріалів, охоплених дослідженням. Але ж ні, тут закладено багато якостей усього дослідження — і позитивні, і недоліки. У змістовному плані цей розділ, як на мене, є базовим для всієї праці.

Четвертий розділ має назву «Етно-соціальна характеристика катакомбного населення за

даними поховального обряду». Тут маємо такі підрозділи: «Етнічна характеристика катакомбного населення», «Реконструкція етнічної структури», «Етнотипологія» та навіть «Етнолінгвістична характеристика катакомбного населення». Насправді ж у розділі розглядається питання про походження інгульської катакомбної культури, далі подано соціологічний аналіз — розподіл поховань за статтю та віком, територіальне групування їх та реконструкція соціальних стосунків. Розглядаються особливості, визначні категорії поховань — з модельованими черепами, з візками, з професійними наборами тощо.

Розділ п'ятий, порівняно короткий, «Етносоціальна характеристика ямного суспільства Північного Причорномор'я», паралельний попередньому.

Розділ шостий — «Етносоціальна характеристика ямного і катакомбного населення за матеріалами керамічного комплексу». Тут подано класифікацію кераміки, а також соціальний і етнічний аналіз населення, що впливає з неї.

Наступний розділ, сьомий, називається «Економічна характеристика ямно-катакомбного суспільства». У ньому вказується, якими важливими для первісної економіки були динаміка змін клімату, демографічна ситуація, моделі скотарського господарства.

Останній розділ названо «Загальні підсумки». Тут розподіл на дві культури зведено до неопублікованого рукопису В.О. Городцова. Розвиток станово-кастової системи у бронзовому віці Північного Причорномор'я розглянуто загалом і поставлено у зв'язок з аналогічними явищами в інших країнах і періодах. Це, можна сказати, висновок усієї праці, тож по суті праця складається з шести розділів, вступу та висновків. Із цих шести розділів перші два є звичними для будь-якої археологічної монографії (теоретичні основи та опис джерел), а в інших чотирьох розділах проводяться паралельно етнічна й соціологічна інтерпретації археологічного матеріалу спочатку катакомбного (один розділ), а потім ямного (інший розділ) за похованнями, потім обох видів разом за керамікою (це третій розділ) і, нарешті, їх економічна інтерпретація (розділ четвертий).

Виклад не надто чітко розподілено за усіма цими розділами. Багато питань неодноразово викладено у різних розділах (ось тут і стали б у нагоді покажчики). Скажімо, символи влади (це вже інтерпретація) описані в розділі 3 як джерела, а в розділі 4 — як предмет соціальної інтерпретації. Або поділ теми на розді-

ли не дуже вдалий, або розділи сформовано із попередніх окремих робіт і матеріал не був достатньою мірою перерозподілений між ними. Через те я буду аналізувати працю С.Ж. Пустовалова, не дотримуючись послідовності її розділів, а виходячи з логіки його концепції, торкаючись її найважливіших пунктів.

Теоретико-методологічні основи свого дослідження С.Ж. Пустовалов викладає найбільше в другому розділі, але не раз зупиняється на цих питаннях і в інших місцях книги.

Він вважає, що нинішнє соціоархеологічне вивчення поховань почалося зі статті Л. Бінфорда 1971 р. «Похоронні практики», оскільки там Л. Бінфорд запропонував метод виміру трудозатрат для соціального ранжирування поховань. Але ж у американській археології є й раніші роботи про методи соціального ранжирування — стаття 1958 р. У.Х. Сірса (W.H. Sears) щодо кореляції курганних обрядів із соціальними класами; книга 1962 р. Дж. Гуді (J. Goody) «Смерть, власність і предки». Після Л. Бінфорда критерій трудозатрат використав К. Ренфрю у працях із «соціологічної археології» (він же й пропагував цей термін). Щоправда, Л. Бінфорд не зводив соціальне ранжирування до підрахунку трудозатрат на поховання, він говорив загалом про ускладнення поховання зі зростанням статусу небіжчика.

Дійсно, у Новій археології ініціатива Л. Бінфорда вважалася проривом, але не через те, що він запропонував наочний економічний критерій ранжирування поховань, а тому що встановив прямолінійну залежність між формами поховань та організацією соціальних систем (Tainter 1978, р. 107). Але це є не перевагою, а недоліком бінфордівської Нової археології. «Нові археологи» (процесуалісти) практично ототожнювали археологічну культуру з живою соціальною системою, ігноруючи перекручування, внесені її археологізацією, та не враховуючи впливу інших факторів, зокрема ментальних систем, ідеології, релігії (згодом на цьому й зіграли постпроцесуалісти).

Тим часом, ще в середині ХХ ст. німецькі археологи (особливо Г.Ю. Еггерс) розробили принципи внутрішньої критики археологічних джерел і довели необхідність попередньо (до всякого іншого аналізу) пропускати археологічні матеріали крізь фільтр внутрішньої критики джерел, яка й повинна визначити, якою мірою до них можна застосувати інший аналіз.

Це особливо варто враховувати при аналізі поховань. Не можна увесь матеріал прямо розкладати за трудозатратною шкалою, зовсім іг-

норуючи вплив релігійних вірувань на поховальну практику. Наприклад, А. Хойслер наводив етнографічні свідчення того, що дітей могли супроводжувати найбагатшим інвентарем лише тому, що вони не прожили свій вік, і розлючені за це вони стають особливо небезпечними для тих, хто залишився жити. Тобто, перш ніж ранжувати поховання, слід спробувати відновити ідейні уявлення певного населення щодо смерті та іншого світу.

Беручись за соціальне ранжування парних поховань, С.Ж. Пустовалов з легким докором зазначає (с. 32), що Л.С. Клейн розглядає їх як прояви сексуальних етичних норм, а не соціальної градації. Він не хоче бачити, що небіжчики лежать саме в сексуальних позах (розкопшички м'яко висловлюються: «у подружніх обіймах»), а якщо так, то потрібно пробитися до змісту цього і лише потім дивитися, як це вписується до соціальної градації. Слід з'ясувати, чи через те в зрубників майже немає спільних поховань, що вони не мали небіжчиків, гідних такого ескорту на той світ, чи просто тому, що у них загалом не було такого звичаю. У третьому розділі С.Ж. Пустовалов констатує, що кількість колективних поховань катакомбної спільноти наближається до 17 % (с. 36). Це надзвичайно великий відсоток, що різко виділяє катакомбні культури з-поміж інших бронзової доби (у тих кількість спільних поховань обмежується кількома відсотками). Ніякими соціальними факторами цього не можна пояснити (навіть якщо припустити коливання прогрес—регрес), і треба вдатися до залучення іншої релігійної традиції (пояснення я знаходжу в Індії).

У четвертому розділі автор аналізує поховання з виробничими наборами (так звані поховання ремісників). Вони є показовими саме для катакомбних культур (до 30 комплексів): ливарники, ковалі, теслі, зброярі, бальзамувальники тощо. Це всього 2—3 % поховань. Але в інших культурах бронзової доби їх немає взагалі. Чи означає їхня наявність у катакомбній культурі її особливу просунутість, особливу виокремленість ремесел у ній? Виділення професіоналів безперечно, але чи особливе? Насамперед це означає, що в уявленнях катакомбників інструментарій їм знадобиться у світі іншому, себто, що вони там продовжуватимуть те саме життя, яке вели у цьому світі. Це особливе есхатологічне уявлення, яке існувало не в усякій релігії. В християнській релігії, наприклад, світ інший малюється як повна протилежність земному. Там інструмент не

знадобиться. У зрубників інструментів було не менше, ніж у катакомбників, і майстри різних професій існували, але у світ інший вони вирушали без професійного інструментарію. Виходить, збиралися вести інше життя.

Їжу (в невеликій кількості) брали з собою й ті, й інші, але лише в дорогу. Поза тим, незрозуміло, чи не була супровідна їжа лише офіруванням богам або предкам.

Розбивши могили на шість категорій за витратами праці на поховання, С.Ж. Пустовалов сприйняв ці категорії за реальні верстви населення (знать I розряду, знать II розряду, знать III розряду, заможні рядові, біднота й неповноправні) і далі вже маніпулює цими категоріями як реальними прошарками, розглядає належність до них ремісників, взаємини між ними, територіальний розподіл тощо. І це тоді, коли ми навіть не можемо бути впевненими, що це умовні показники майнового становища й статусу. Адже причини, через які витрачали більше чи менше праці на могилу, могли бути найрізноманітнішими: ситуативними (залежними від обставин смерті), племінними (прийнято чи ні в даному племені будувати простору могилу), категоріальними, але не пов'язаними з майном або статусом (наприклад, поховання небезпечного чужинця чи запідозреного в злочинстві). Розглядати працезатратне ранжування як відображення майнового або статусного розшарування правомірно, але лише як одну з гіпотез. Все ж робота Л. Бінфорда, на яку орієнтувався С.Ж. Пустовалов, занадто прямолінійна.

Ту само прямолінійну механістичність демонструвала й команда В.Ф. Генінга (до якої входив С.Ж. Пустовалов), розробляючи формалізовану методіку обробки поховань. В.Ф. Генінг виходив зі своїх уявлень щодо етносу, побудованих на ґрунті догматичного сприйняття марксистської концепції формацій, і низки інших своїх уявлень із розряду марксистської схоластики. Я не хочу цим сказати, що весь марксизм схоластичний. У марксизмі, попри його основні вади, були й окремі розумні розробки. Але побудови В.Ф. Генінга не належали до таких. На цій базі В.Ф. Генінг нав'язував своїм підопічним жорсткі схеми, згідно яких одні ознаки — соціальні, інші — економічні, треті — етнічні. Стосовно подібних своїх ранніх поглядів Л. Бінфорд пізніше говорив, що вони були «дурнуваті» (*somewhat silly*). На відміну від Л. Бінфорда, В.Ф. Генінг тримався своїх теоретичних засад до кінця. Я не хочу цим піддавати цькуванню заслуженого археолога. Він зробив

дуже багато в археології. Але він прагнув досягти успіху ще й у розробці теорії, для чого у нього не було достатньої підготовки.

Думаю, що догматизм багаторічного керівника вплинув і на методологічні засади С.Ж. Пустовалова. Він пише (с. 17), що після критики В.С. Ольховського (1995) методологічної книги команди В.Ф. Генінга деякі колеги дистанціювалися від вченого, а він, С.Ж. Пустовалов, зберіг вірність його принципам. Що ж, зберігати, ймовірно, було не варто.

У п'ятому розділі автор дорікає А.В. Ніколовій (с. 106, 111) за те, що вона не розподіляє ознак на хронологічні та етнічні, тобто не слідує В.Ф. Генінгу. Я тут на боці А.В. Ніколової: ознаки не мають цільового характеру. Вони акумулюють інформацію, її потрібно опрацювати для типологічних висновків, а як потім використати отримані угруповання і закономірності — у хронологічних цілях чи в територіальних або ж для зв'язку з мовою тощо — залежить від ситуації. Далі автор дорікає А.В. Ніколовій за те, що в неї усі ознаки незалежні. Він вважає, що спочатку слід встановити факторним аналізом, які з них залежні, а які незалежні. Формальна незалежність визначається не факторним аналізом, а здоровим глуздом — виявленням наочних залежностей (як це робити, показав шведський археолог М. Мальмер у 60-і рр.: Malmer 1962). Факторний же аналіз, як і будь-яка кореляція, встановлює незримі зв'язки між формально незалежними ознаками, і ці зв'язки є історичними. Їх ми звичайно й шукаємо.

Однак, незважаючи на безперечний збиток від невірної постановки вихідних положень, конкретні статистичні виклади можуть привести до цікавих результатів, нехай і з необхідністю застережень і стриманості у висновках.

Етнічне визначення саме по собі також не таке просте, як це здавалося В.Ф. Генінгові і як він це нав'язав своїм соратникам. Подібно до А. Хойслера, позу небіжчиків С.Ж. Пустовалов вважає найстійкішою ознакою (с. 137), надаючи їй рангу етнічної (чого А. Хойслер не робив). Справа не у виявленні більшої чи меншої усталеності (і отже етнодіагностичного) значення тієї або іншої ознаки, та й то це питання більшої чи меншої ймовірності. Вся проблема в тім, що, говорячи про етноси в давнину, ми насамперед маємо на увазі їхню мовну належність, а мова передається новим поколінням інакше, ніж культура. За всілякої можливості мовних запозичень і впливів, мова передається як ціле, як система. А культура не є системою,

навіть жива. Вона передається будь-якими частинами і у будь-яких пропорціях. Археологам притаманна ілюзія, що мовна наступність збігається з найпотужнішим струменем культурної наступності. А це не так. Наша матеріальна культура зараз майже цілком запозичена із західніших частин Європи, а мова залишилася російською. З'ясовувати мовну належність носіїв давніх культур можна лише шляхом складних міркувань з огляду на загальну ситуацію й картину міграцій, що зіштовхують дуже різні культури.

Насправді в археологів немає права говорити про етноси у первісних культурах. Ми навіть не знаємо, чи існували в первісні часи етноси як чітке явище. Але щойно ми переведемо розмову з етносу на мову (а ми це зазвичай робимо), то відразу й стане ясно, що прав маніпулювати поняттями «етнічні групи», «етносоціальна характеристика» тощо (тобто насправді «мовні групи», «лінгвосоціальна характеристика») у нас нема. Ми можемо лише будувати обережні гіпотези про те, які мови пов'язані з нашими археологічними явищами, і висувати їх лише наприкінці археологічного дослідження. А до того варто говорити про обряди, культури, їхні варіанти, типи тощо.

Випереджаючи свою класифікацію кераміки, автор згадує, що Л.С. Клейн розрізняє класифікацію й типологію. Під першою, буцімто прийнято розуміти угруповання за зовнішніми, формальними, показниками, під другою — за змістовними ознаками. Видно, мою «Археологіческую типологию» С.Ж. Пустовалов читав надто давно й зовсім забув. У мене класифікація відрізняється від типології зовсім іншим. Для мене формальні ознаки важливі в обох. Але класифікація відрізняється жорстким розподілом і постає чимось подібним до бібліотечного куба, де об'єкти розсортовані по шухлядах. Кожен об'єкт може потрапити тільки в одну з них. А типологія розглядає роїння ознак навколо якихось центрів тяжіння, які й утворюють ідеали типів. За ступенем наближення до них об'єкти можуть бути більш типовими або менш, а можуть належати до двох типів одразу. На відміну від класів межі типів розпливчасті й умовні, залежать від того, який ступінь обчисленого зв'язку ми задамо. Це є близьким до розрізнення монотетичного та політетичного угруповань у Д. Кларка.

Я наводив також максимально твердий вид класифікації, назвавши її канонічною. Це та, яку обрав В.О. Городцов, а за ним багато хто з його учнів (А.В. Арциховський, О.Я. Брюсов

та ін.). У цій класифікації на додаток критерії розподілу чітко фіксовані за кроками: спочатку матеріал ділиться, скажімо, за призначенням, потім за матеріалом, потім за довжиною і т. д. Ця класифікація дуже зручна для обліку й зберігання, для публікації довідників тощо, але має низку недоліків при дослідженні. В.Ф. Генінг, природно, надавав перевагу їй, і саме цей варіант обрав С.Ж. Пустовалов для своєї класифікації кераміки. Він розробив нову схему класифікації, відмінну від стихійно наявної, назвавши її «ієрархічною». Скажімо, ріпчастою у нього називається посудина, у якої висота є значно меншою за найбільший діаметр (с. 111). Під це визначення підійдуть усі миски. Для мене ріпчаста посудина відрізняється невеликим отвором і дуже роздутим тулубом, а також відвертеним і загнутим назовні приплюснутим вінцем. Висота може наблизитися до діаметра.

Це демонструє звичний огріх класифікацій команди В.Ф. Генінга: вони йдуть не від реального матеріалу, а від ідеальної й досить умовної жорсткої схеми, що відповідає якимось абстрактним уявленням теоретика і нав'язується матеріалу. Тим часом С.Ж. Пустовалов так формулює її особливість: *«Підводячи загальні підсумки класифікації кераміки даної вибірки, треба насамперед відзначити, що вона переслідувала певну мету — етнічну характеристику даного населення. Виділені типи посуду, особливо ті, котрі традиційно вважаються ритуальними, виявилися етнічно інформативними»* (с. 115). Повторю, що немає особливих етнічно інформативних типів, а для гнучкого використання в складних цілях канонічна або «ієрархічна» класифікація підходить найменше.

Попри все С.Ж. Пустовалову вдалося встановити певні особливості катакомбної кераміки, виявити деякі закономірності, які потребують тлумачення. Наприклад, що кількість ямних типів у східно-катакомбних могилах у п'ять разів більша, ніж кількість східно-катакомбних у ямних. Він пояснює це тяжінням ямного населення до адаптації в катакомбне суспільство. Це може бути свідченням кастових відносин, але може виявитися й простою асиміляцією переможених.

База дослідження. Характеристику джерел автор розглядає у спеціальному розділі (третьому), але частково і в інших. Що відразу ж привертає увагу: базу дослідження обмежено територією України. Це має свої зрозумілі мотиви, але з огляду на висунуту проблему (взаємодія культур) така постановка є дещо недо-

лугою. Поза увагою залишено передкавказьку катакомбну культуру й середньодонську. Катакомбні культури надто взаємно переплетені, вони погано розчленовані, розсікати їх сучасними політичними кордонами недавнього походження нерационально. Тим паче, що автор сміливо ставить надзвичайно важливе й кардинальне питання про саме існування традиційно прийнятних катакомбних культур.

У нього в дослідженні немає донецької катакомбної культури, передкавказької, нижньодніпровської та інших. Уся сукупність катакомбних культур, принаймні території України, розчленована на дві культури — східну та інгульську (або західнокатакомбну). Вказано (і статистично підтверджено) їхні ознаки. Для інгульської характерні: овальні шахти, випростані на спині небіжчики, амфори, прокреслена орнаментация кераміки, моделювання черепів, багато кенотафів. Східній культурі притаманні: прямокутні шахти, скорчені на правому боці небіжчики, кубки, шнурова й тасьмова орнаментация кераміки, а особливо зашипами, курільниці й жаровні, застосування вогню, свідчення рибальства, деформація черепів, лук і стріли, прикраси, супровідна їжа.

Автор не підкреслює цього кардинального перегляду, не проголошує його, але насправді здійснює. Якщо не перегляд (а може бути й перегляд!), то, в усякому разі, перевірка традиційного членування давно назріла. Розподіл всієї катакомбної спільноти на культури було проведено поступово й на око, так би мовити, виходячи з очевидності. Якби катакомбні культури збігалися з територіальним поділом, то все було б ясно. Ніхто ж не сумнівається в існуванні бішкентської чи злотської культур. А з катакомбними культурами України, Росії й Молдови не так. Через їхній стик, взаємне накладання, взаємодії й взаємовпливи, скажемо прямо, очевидності їхнього виокремлення немає. Його потрібно доводити кореляцією ознак, збігами (точніше, сполученнями) у їхньому роїнні, кластерами. Широ кажучи, ніхто й ніколи не зробив того. Ми вповзли тихою сапою в нинішнє існування «варіантів», які потім з моєї легкої руки стали культурами.

В ідеалі слід було б провести наново типологічний (суто типологічний!) аналіз ямних і катакомбних культур Північного Причорномор'я, кореляцією ознак виділити якомога більше дрібних і якомога більше компактних груп пам'яток, потім визначити їхню територію й стратиграфічні взаємини, а вже потім установити їхні зв'язки — подивитися, в які більші

групи й у яких планах вони поєднуються. Етнічні, соціальні, економічні та інші діагнози — це все наступні шаблі досліджень.

Працю С.Ж. Пустовалова слід розглядати як перший акт цієї загальної ревізії основ. Адже у нього виявлення культурних блоків ґрунтується на статистиці ознак. На жаль, немає їхньої кореляції, немає граф зв'язків, але деякі очевидні збіги цього плану відзначено. Однак, чи не приховані під шапкою принаймні східної культури декілька досить різномірних культур? Це лишається незрозумілим.

З недостатньою чіткістю виділення культур пов'язана й розмитість подання в таблицях ілюстрацій. Немає порівняльних таблиць, які для цілей С.Ж. Пустовалова були б конче необхідними. Так, для нього важливою є чітка відмінність катакомбних наконечників стріл від ямних, адже він постулює смерть упокорених ямників саме від катакомбних стріл. Таких випадків понад 60 (с. 55)! На словах відмінності між ними сформульовані не надто ясно, а в таблицях ті й інші подано впереміж.

Походження катакомбних культур. Це надзвичайно складна проблема. Величезні труднощі постають при розв'язанні питання щодо походження будь-якої археологічної культури. Зазвичай коріння її розходиться у різні боки. Тож не дивно, що пропозиції С.Ж. Пустовалова залишаються спірними. Він розглядає цю проблему в четвертому розділі (параграф 4.1.1), але звертається й у параграфі третього (питання про сокири-молоти).

Погоджуючись зі мною, що катакомбники були прийшлими у Північному Причорномор'ї, С.Ж. Пустовалов не визнає північно-західного джерела міграції. Він вважає разом з Л.М. Гумільовим, що мігранти зазвичай оселяються в природній зоні, що аналогічна вихідній, і займають там тотожну нішу. Тому він відкидає можливість міграції лісових жителів Ютландії в степи Причорномор'я, а Анатолію вважає схожою зоною. Це не так. У Ютландії одиночні поховання були поширені не в лісах, а на луках. Ліси займала культура, споріднена з нашою культурою ямково-гребінцевої кераміки. У Північному Причорномор'ї донецька катакомбна культура також не заходила далеко у відкритий степ, а трималася річкових долин. Поза тим, Гумільовське переконання, що культура лишається незмінною у своїх мандрах, є помилковим. Міграція — це надзвичайний струс, переживши який культура радикально змінюється.

Далі С.Ж. Пустовалов звертає увагу на те, що для інгульської культури характерні овальні й

круглі будівлі. Це він меншою мірою бере з розкопок поселень, більше з поховання як моделі житла (кромлехи, овальні шахти й катакомби). Саме такий характер жител існував на Близькому Сході, починаючи з неоліту. Цьому він протиставляє прямокутні помешкання в енеоліті й бронзовому віці Північного Причорномор'я поза інгульською культурою. Але якщо він виводить цю культуру з Анатолії, то й слід зіставляти з Анатолією, а там у бронзовому віці житла були прямокутними (див. Трою).

Далі автор розглядає моделювання черепів (себто, покриття їх спеціальними масками із глиняної маси в суміші з вохрою та іншими речовинами). Для нього це є безсумнівним свідченням походження катакомбників із Близького Сходу. Він чомусь розглядає це явище як різновид культу черепів, насправді ж це є, звичайно, обряд переходу в інший світ. Ті, хто ховали, виходили не з особливої сили голови, а з надможливостей небіжчика впливати на живих крізь слабко закриті природою отвори в тілі. Тому потрібно було, з одного боку, забезпечити краще збереження зовнішнього вигляду небіжчика, а з іншого — спеціально закрити отвори для душі. Цими діями намагалися утримати душу упокоєного в тілі. Недарма ж на масці прорисовували закриті очі. Точно як на золотих масках Мікен. Обряд відкривання вуст й очей у Єгипті був розрахований не на оживлення небіжчика, а, навпаки, на його «правильне» сприйняття світу іншого, тобто на його закріплення за іншим світом. Це там він повинен відкрити очі й уста, а тут тримати їх щільно закритими.

Двоє ставлення до небіжчика пронизує всю поховальну обрядовість катакомбників. З одного боку, відчувалося прагнення забезпечити його душі спокій і задоволення від перебування у мертвому тілі й у могилі (принаймні, на певний час), а з іншого — утримати його силою в могилі, оборонити живих від нього. Я прекрасно пам'ятаю, як розкопував камери, вхід до яких був підпертий зовні, щоб затруднити небіжчикові вихід.

Увесь цей комплекс дій і бальзамування померлих поширювалися з Єгипту. Цю версію вперше висунув і докладно розробив Е. Сміт на початку ХХ ст. Але в нього виходило, що єгипетську культуру розносили міграціями по всьому світові такі собі «діти сонця», тому що такі подібності з єгипетськими муміями й обрядами (до деталей!) виявлялися в усьому світі — від Австралії до Америки. Поступово це підірвало ідею таких відцентрових міграцій з

Єгипту — стало ясно, що частина цих подібностей утворилася конвергентно, а частина — через багатоступеневі впливи. Ідеї престижного поховання поширювалися серед знаті. Недавно К. Крістіансен і Т.Б. Ларсон побудували цілу концепцію щодо ролі подорожей вождів у бронзовому віці для пояснення поширеності подібних запозичень (Kristiansen, Larsson 2005).

Очевидно, так само поширювалася й підземна камера (катакомба) як могильна споруда. Автор відзначає ідею В.Я. Кияшка 1979 р. про повторення в катакомбі плану дольмена. Ідея щодо зв'язку катакомб із дольменами належить не В.Я. Кияшку — її висунув на початку ХХ ст. Е. Сміт у спеціальній роботі про генетичний зв'язок катакомб, єгипетських мастаб і дольменів (Smith 1913). Але, за Е. Смітом, катакомба виникла не з дольмену, а, ймовірно, за переходу від поховань у природних і штучних печерах гірської місцевості до місцевості, позбавленої гір. Це реалістичніше. Так можна уявити собі походження форми катакомби в першій культурі, де вона з'явилася, — халафській V тис. до н. е. у Північній Месопотамії. Звідти ця ефектна форма могили швидко стала пробиватися в усі кінці: у Єгипет, Середню Азію, на Південний Кавказ, у Палестину, на Кіпр. З'явилася вона й у доямний період у Північно-Західному Причорномор'ї. Звідки й з ким вона прийшла в катакомбні культури, питання складне. Занадто багато можливостей. Могло бути й так, що цю форму могили принесла в Північне Причорномор'я одна з катакомбних культур, а інші запозичили в неї. Більш ранні катакомби є в різних місцях. Імовірно, це питання слід вирішувати з огляду на інші компоненти катакомбних культур.

Зокрема, у третьому розділі констатується, що впускних поховань катакомбників 96,3 % (с. 34). Це означає, що ідея зведення курганів була чужою для них. Вони використовували кургани просто як височини, пагорби, куди й воліли впускати небіжчиків. Тож катакомбні культури сутнісно не курганні. У цьому значенні слід розглядати ґрунтові могильники катакомбних культур. З іншого боку, представлені в додатку ґрунтові могильники зарховані до катакомбних на незрозумілих підставах. На деяких з них катакомби відзначені лише іноді. Я розумію, що наявність катакомби є необов'язковою, можуть бути й інші ознаки, але в такому разі повинні бути надані обґрунтовані критерії належності до культури.

Молочанське святилище також не може розв'язати питання про походження культу-

ри. Перетворення кургану на святилище означає, що це новація в катакомбній культурі, що ідея святилища неспоконвічна в ній, отже, не прийшла з нею. Від близькосхідного зіккурата, з яким його порівнює С.Ж. Пустовалов, Молочанське святилище відрізняється відсутністю щаблів (за кількістю богів) і «вівтарем» (тобто якимось майданчиком) на вершині. Зіккурат — не храм, внутрішніх приміщень він не мав і слугував сходами для підняття бога на небо. Поруч будували храм, причому не як молитовню, а як житло бога. Індоевропейці ж храмів не мали, молилися простонеба. Деякі індоевропейські народи (арії, греки) уявляли житло своїх богів на горах (Міру в аріїв, Олімп у греків). Цілком можливо, що катакомбники помістили своїх богів на штучну гору і навіть можливо, що скористалися ідеєю, що прийшла зі сходу, звести пандус на цю вершину. Але це не свідчить про їхнє походження зі Сходу.

У третьому розділі розглядаються катакомбні сокири-молоти як доказ походження інгульської культури з Анатолії через Балкани. Для цього порівнюються пропорції та форма бойових сокир із зразками Дорака й Трої II. Дійсно, ці пропорції дуже близькі, але вони близькі також і з сокирами Бородінського скарбу культури багатовапалкової кераміки. Очевидно, сокири цього типу — престижні й традиційні — вживалися дуже довго, як і хрестоподібні булави. Але автор начебто не помітив, що за формою ці сокири близькі саме до сокир східної катакомбної культури (див. його рис. 3.4), а не інгульської (рис. 3.1—3.3). Східній же автор або дозволяє залишатися пов'язаною за походженням з північчю Центральної Європи, або (на карті 4.6) виводить її із Близького Сходу через Кавказ.

З інгульськими сокирами-молотами Пустовалов С.Ж., очевидно, зіставляє рельєфну орнаментацию сокир Дорака й Трої. Але характер цієї орнаментации зовсім інший. На анатолійських сокирах це немов би поперечний перев'яз на ділянці провуха — немов би густі пучки мотузок, між якими в середині проходить смуга в кілька рядів шишечок. Інша поверхня сокири вільна від орнаментации. В інгульських же сокир, набагато більш куцих, це рельєфні валикові зигзаги, що тягнуться уздовж і поперек усієї сокири, трикутники й овали. Цю орнаментацию можна зближувати з катакомбною орнаментацией на кераміці.

А за формою ці сокири близькі, як констатує сам автор, до сокир-молотів культури лійчастих кубків типів F і K (за М. Запотоцьким) і (як я давно відзначав) до сокир типу K (за

П. Глобом) культури одиночних поховань Ютландії, звідки найлегше припустити походження й донецьких шнурових кубків (подібність ідеальна: див. Klejn 1969).

Походження сокир-молотів самої Анатолії явно пов'язане з Європою, з проникненням до Анатолії культур, що мали зв'язки з баденською й, схоже, індоєвропейських. Це раніше, до радіовуглецевої революції, разуючи подібність баденської культури з Троєю пояснювали виведенням баденської культури з Анатолії (Kalizs 1963). Тепер усе перевернулося. Походження баденської культури з культури лійчастих кубків давно простежив Е. Неуступний (Neustupný 1959; 1973), а нова хронологія дозволяє виводити культури Трої з баденської. Мабуть, це й було походженням хето-лувійського населення Анатолії.

З походженням катакомбних культур пов'язана їх припустима мовна належність. У двох місцях першого розділу С.Ж. Пустовалов відзначає, що кастову систему Індії створювали індоарії, які (тут він приймає відомі уявлення О.Ю. Кузьміної та ін.) походять із Аркаїма й Синташти, а там перші поховання були в катакомбах (с. 9, 12). Він не помічає, що це уявлення дещо підриває його ідею про те, що катакомбники — не індоєвропейці.

Вельми цікавими видаються мені виявлені С.Ж. Пустоваловим в катакомбних похованнях видові співвідношення у супровідній їжі: на першому місці кінь (16 %), а рогата худоба — на другому з великим відставанням (5,4 %), причому частка коня підвищується зі сходу на захід. По-перше, це збільшує ймовірність індоєвропейської атестації катакомбників, а по-друге, послаблює позиції тих, хто виводить коня в степових культурах бронзової доби з Поволжя й Приуралля.

Проблема катакомбних первин писемності. Помітне місце у системі поглядів С.Ж. Пустовалова займає аналіз катакомбних розписів — реконструкція за ними знакової системи, близької до первин писемності, зокрема протобіблських письмен ранніх семітів. Це дозволяє йому підкреслювати більшу наближеність інгульської катакомбної культури до державності (що важливо для констатації станово-кастової системи) і підсилює аргументацію на користь близькосхідного походження цієї культури. Ці розписи навіть винесено на обкладинку книги. Основні матеріали з цього питання зібрані в четвертому розділі (підрозділ 4.2.8). Повна добірка і систематизація цих матеріалів — безперечна заслуга автора, як і розгляд можливих гіпотез.

Тема останнім часом стала модною. З'явилася купа робіт з трипільської писемності, зрубної, шумерських письмен у Північному Причорномор'ї. Підняти проблему катакомбної писемності за таких обставин логічно. Підозрілих явищ такого плану в катакомбних похованнях багато — зображення на кераміці, візерунки вохрою на долівці могил, на циновках. Але давайте розглянемо їх тверезо й спробуємо вкласти їх на якесь місце в еволюційному ряді від звичайних зразків первісного образотворчого мистецтва та орнаментів до писемності.

Насамперед відволічемося від магії вислову «знакова система». Доводити її наявність немає сенсу: знакова система в катакомбників безперечно була, позаяк у них була мова. Адже всяка мова — це знакова система. Йдеться про те, чи була у них графічна знакова система. І це питання вирішується, скоріш, позитивно. Без сумніву, в них були певні умовні сигнали не лише звукові, але й предметні, адже вони були в усіх первісних народів. Чи зображували катакомбні люди якісь предмети? Іноді. Наприклад, стопи (сліди ніг) або закриті повіки на глині в очницях черепів. Можливо, вони зображали щось іще своїми грубими схематичними малюнками на кераміці чи долівці могил, але в цих випадках зрозуміти, що вони хотіли тим зобразити (і чи хотіли) так само неможливо, як довідатися без опитування, що намагалися зобразити діти молодшого дитсадкового віку.

Звичний шлях від примітивних сигнальних систем до писемності проходить через піктографію — писемність картинками, коли знак, що більшою чи меншою мірою реалістично зображує подію, цю подію й означає. У межах піктографії можливе поступове посилення умовності зображень. У грубому наближенні, наступний етап становить ідеографічна писемність — ієрогліфами, коли кожен знак позначає слово. Отут ще немає твердого зв'язку графіки зі звуковою мовою. Потім удосконалення веде до складової писемності, де кожен знак позначає комплекс звуків — частину слова, склад. Нарешті, вищий шабель еволюції дає фонетичну писемність, де кожен знак збігається з якимось елементарним звуком.

Можна будувати гіпотези щодо того, який міфологічний зміст вкладали катакомбники у викладені вохрою стопи в могилах — вищі якості душі небіжчика, як пише С.Ж. Пустовалов, чи слід одного з трьох кроків бога Вішну чи когось іще, або місце, куди повинен ступити дух небіжчика, вийшовши з тіла й вирушаючи у світ інший. Можна міркувати про

те, чи не повинні були зображені на бойових сокирах-молотах перев'язи зміцнювати сокири й магічно охороняти їх від полонки. Можна також обговорювати (а точніше — гадати), який зміст тих чи інших орнаментальних мотивів на кераміці і (єретична думка!) чи був у них взагалі який-небудь зміст. Якщо й був, то це знову ж знакова система, але дуже далека від писемності.

Питання щодо первин писемності для Пустовалова С.Ж. постає у тих випадках, коли в орнаменталії порушується принцип рапорту (ритмічного повтору), коли в рядку орнаментів з'являються різноманітні мотиви, коли поле, що орнаментується, заповнюється примхливо вигнутими лініями, грою геометричних фігур. Але перш, ніж проголошувати їх написом, слід розглянути, чи не є це лише новим стилем орнаменту. Справа в тому, що для «первісного бароко», як охрестили катакомбний стиль орнаменталії німецькі дослідники, характерний «острах порожнечі» (*horrorva cui*), прагнення створити враження багатства й новизни, вселити думку про велику працю, вкладену у виріб, надати виробу характеру унікальності — ні в кого такого немає. У цьому контексті відрив від стандартних мотивів орнаменту, що повторювалися, ставав прийомом мистецтва. Саме по собі це, звичайно, є свідченням зростання майнового розшарування — багатство стає престижним.

Як відрізнити напис від такого прийому орнаменталії? Ймовірно, довжиною знакового ряду та його невеликим розміром у порівнянні з вільним полем. Таких написів у розпорядженні дослідника немає.

Знаки, що ведуть до писемності, — це засіб комунікації. Важливо не тільки, щоб творці зображень вкладали в них якийсь зміст, але й щоб цей зміст був зрозумілим оточенню, щоб він був однаковим для однакових знаків. А це означає повторюваність знаків. С.Ж. Пустовалов будує таблицю повторюваних знаків. Але й тут є одна ілюзія, під яку легко потрапити. За простоти орнаментальних мотивів (крапка, лінія, дуга, зигзаг, гак, трикутник, ромб із двох трикутників тощо) легко підібрати їхні повторення. Понад те, схематизувавши їх, неважко углядіти аналогії в початкових алфавітах, що С.Ж. Пустовалов і робить (рис. 4.43). Але доки немає написів, немає й літер. Є ще одна можливість — поява псевдонаписів, тобто знаків, вибудованих у ряд та схожих на текст, але таких, що не мають ніякого змісту через копіювання дійсних знаків людьми неписьменни-

ми. Такі імітації найважче відрізнити від написів, хіба що за неупорядкованістю літер. Але з'являються вони зазвичай безпосередньо поблизу писемних цивілізацій. Жодних ознак цих імітацій у катакомбному або янному середовищі немає.

Такий висновок можна зробити на основі зібраних С.Ж. Пустоваловим матеріалів. Тож до писемності катакомбникам було далеко, і ранні семіти тут ні до чого. А от що мені справді здається істотним, то це те, що аналогічні візерунки порошком вохри прийнято виводити на підлозі жител у індійців щоранку дотепер. Вони називаються там «ранголі». Схожі візерунки, але особливого типу (і виведені в особливих випадках) називаються там «мандалами». Як на мене, це може бути однією з ознак індоарійської належності катакомбного населення, а заодно давати певне уявлення щодо справжнього характеру розписів, розглянутих С.Ж. Пустоваловим.

Візки та війна. Розмірковуючи про візки (підрозділ 4.2.5), учений зараховує їх до озброєння й навіть ставить у ньому на перше місце (табл. 4.18 — «Розподіл видів озброєння між етнічними масивами»), прирівнюючи колісницю за значенням у війні до танків. Він не один такий, але, приписуючи всім візкам бойові функції, автор явно переборщив. Для його концепції таке трактування гарне тим, що підсилює військову перевагу інгульської культури й підтверджує її інтерпретацію як вищої касті.

Але, насамперед, слід усунути всі чотириколісні візки з важкими масивними дерев'яними колесами і ярмом, оскільки їх явно запрягали волами, і вони призначалися не для бойових дій, а для транспортування вантажів. А Хойслер зібрав відомості про такі візки з усієї Європи, і скрізь, де можна встановити запряжку, у ній були ярмо й воли (Häusler 1984; 1986; 1992; 1994; 1999). Виходить, мова може йти тільки про двуколки. Ті з них, які мали такі ж масивні колеса, запрягалися, швидше за все, теж волами й використовувалися, ймовірно, для мобільніших перевезень менших вантажів, а, можливо, для престижних і сакральних процесій. Це могли бути парадні виїзди вождя й похорони.

Виявивши таку двуколку в катакомбному похованні Тягунова Могила, С.Ж. Пустовалов і М.М. Чередниченко припустили її бойове призначення. Підставами для цього були легкий кузов, зміщена назад вісь, похилий овальний передок і вигнутий дишель. Вони вважали, що у візок були запряжені коні, і це робило

його бойовою колісницею, хоча важкі колеса й відсутність вудил і віжок (знайдено стрекало) робило б таку колісницю навряд чи придатною до бойових дій.

Другий такий візок виявила Л.П. Крилова у катакомбному похованні на Криворіжжі. Небіжчика знайдено у стані сидячи, притуленим до задньої стінки візка. У лівій руці було стрекало. За реконструкцією Л.П. Крилової, візок був критим, а в його ярмо (воно зафіксоване) було запряжено пару волів.

Третя двуколка з масивними колесами й легким кузовом знайдена Р.О. Литвиненком у Їжевці на Донеччині. У могилі виявлено також череп і кінцівки бика.

С.Ж. Пустовалов так переконаний, що це все бойові колісниці, призначені для кінної запряжки, що безсумнівна знахідка ярма з такою колісницею змушує його не відкликати гіпотезу про бойове призначення, а припустити перекручування конструкції спеціально для поховону. *«Важке ярмо, знайдене в камері, — пише він, — навряд чи могло застосовуватися для бойової колісниці. Разом із цим бичача запряжка, логічна для важких чотирьохколісних візків типу того, яка була знайдена біля хутора Кудинова..., у даному випадку виглядає недоречною. Навіщо, запитується, запрягати биків у такий легкий одноосовий візок? Можна було б цілком обійтися більш витонченими еквадами»* (с. 80). Він вважає: немає гарантії, що всі деталі належали одному й тому ж візку, *«у похованні, очевидно, знаходилися деталі, несумісні в одній конструкції»* (там само). С.Ж. Пустовалов залучає для аналогії карпатські й інші слов'янські звичаї, згідно яких для поховону у віз впрягали биків, тоді як зазвичай їздили на конях.

Автор виявив велику винахідливість та обізнаність, проте все ж це допоміжні гіпотези. А що більше допоміжних гіпотез потрібно для обґрунтування основної, то слабшою вважається система доказів. Навіть стосовно колісниць із Синташти й споріднених з нею пам'яток — з колесами на спицях і запряжених кіньми — ідуть суперечки, чи були ті колісниці бойовими чи лише сакральними й престижними — для кінних перегонів. Але цілком імовірно, що катакомбні двуколки з легким кузовом слугували зразками для вдосконалення й перетворення на синташтинську колісницю, придатну і для бойових дій. Двуколки ж із катакомбних поховань були все-таки швидше парадними й церемоніальними.

Кількість коліс могла мати не практичне, а сакральне значення. Так, явно не для практич-

ного застосування використовувалися ті триколісні колісниці Рігведи (I, 118.2), які О.М. Гей трактує як трираміні. С.Ж. Пустовалов резонно сумнівається в тому, бо ж цим образам Рігведи цілком відповідають триколісні моделі запряжених водоплавними птахами візків з візником із бронзової доби Подунав'я (Дупле), які, своєю чергою, зіставляють із міфічними поїздами Аполлона на північ на колісниці, запряженій лебедями.

Датування й співіснування культур. Велике значення для С.Ж. Пустовалова має датування поховань, розглянуте головню в третьому розділі (с. 49—57). Щоб обстоювати становокастову систему, йому конче потрібно довести, що ямна культура співіснувала значний час з катакомбними. Випадків взаємовпливів багато, і вони давно відомі. С.Ж. Пустовалову цього замало, а надто, що деякі колеги пояснюють ці факти коротким періодом контактів, а потім асиміляцією ямного населення і його розчиненням у катакомбному. Через те С.Ж. Пустовалов звернувся до радіовуглецевих датувань. Його колеги відкидають ці зусилля, посилаючись на хиткість і неточності радіовуглецевої хронології. Я, здається, був першим з радянських археологів, хто звернув увагу на недостатню вивіреність цієї хронології. Але я тоді переоцінив недоліки радіовуглецевого методу й, покладаючись на методичного В. Мілойчиша, затримався на короткій хронології довше, ніж це було раціонально. Я й досі продовжую тримати на думці ефекти викривлення і обмеженість методу, але при цьому, після дендрохронологічного калібрування, усвідомлюю його фундаментальну правоту — правоту в основних рисах.

С.Ж. Пустовалов узяв зведення радіовуглецевих дат А.В. Ніколової, розподіливши їх за культурами й упорядкувавши краще, ніж це зроблено його опонентами. Дійсно, смуга дат ямної культури на рис. 3.25 частково перекриває смугу з дат катакомбної культури. До смуги збігу потрапляють із майже трьох десятків дат ямної культури й двох десятків катакомбної по п'ять—шість дат з кожної добірки. З цього можна вивесити років сто співіснування. Але, поперше, сто років — це замало для реконструкції кастової системи. По-друге, радіовуглецеві датування припускають імовірнісний характер підсумків, і певна амплітуда дат передбачається. Якщо взяти це до уваги, то в основному тут хронологія ямної і катакомбної культур не збігається. Тобто, результат, швидше, не підтверджує висновок С.Ж. Пустовалова.

Інакший вигляд має інша добірка дат, де автор доповнив звід А.В. Ніколової могилами з Миронівки й Буджаку (табл. 3.26). Тут ямні й катакомбні поховання з району Орджонікідзе та верхів'їв Інгульця чітко розділилися хронологічно (ніяких взаємних накладань), і ямні могили біля Миронівки загалом збіглися з пізньою частиною згаданих ямних могил (Орджонікідзе—Інгулець). Але ямні могили з Буджаку вклялися в діапазон тих-таки катакомбних могил (Орджонікідзе—Інгулець), як і могили багатоваликової кераміки з Буджаку, лише дещо пізніші. Нарешті, катакомбні поховання Східної України (їх, щоправда, менше десятка) охопили своїм діапазоном обидва діапазони інгульських — і ямний, і катакомбний. Здавалося б, докази співіснування є. Але якого співіснування? На дуже різних територіях! А для реконструкції кастової системи потрібно співіснування на одній території, нехай і на різних ділянках, але розташованих поруч. Інакше може йтися не про кастову систему, а тільки про данницькі відносини.

У таблицях 1 і 2 у С.Ж. Пустовалова наведено значно більше радіовуглецевих дат (77+284), але вони не розподілені за культурами та регіонами. А варто було б це зробити й розглянути датування за регіонами.

Для точного й тонкого розрізнення дат, коли може йтися про часткове взаємне накладання вузьких діапазонів, радіовуглецеві датування поки не годяться. Покладатися доводиться на стратиграфію, і відсутність зворотної стратиграфії ямних і катакомбних поховань у курганних колонках у цьому сенсі є показовою. С.Ж. Пустовалов згадує кілька випадків такої стратиграфії. Їм варто було б відвести головне місце в аргументації. Але їх обмаль, і С.Ж. Пустовалов пояснює це сімейно-родовою належністю курганів, за якої чужинці мали доступ до поховання в кургані, тільки будучи адаптованими й прийнявши відповідний спосіб поховання (с. 138). Але це так само і прямій стратиграфії повинно було перешкоджати, а, поза тим, за кілька сотень років у курган зазвичай впущено лише кілька поховань однієї культури. Навряд чи це свідчить на користь постійного володіння курганами й спостереження за ними більше двох-трьох поколінь.

Апеляція ж до астрономічно-міфологічної хронології М.О. Чмихова і зовсім ні в які ворота не лізе.

Про господарство й побут катакомбників.

Відомі дослідники схильні були пов'язувати катакомбні культури з суббореальним кліма-

том та вельми рухливим скотарством, близьким до кочування (Артамонов 1977). Але дані, наведені в книзі С.Ж. Пустовалова, спонукають піддати ревізії й ці положення.

У цьому розділі автор аналізує господарство катакомбного населення, починаючи з природного середовища, з умов господарювання й головне — з клімату, що формує флору й фауну і створює умови для певних форм землеробства й скотарства. С.Ж. Пустовалов зібрав дуже цікаву інформацію про клімат. Суббореальний клімат, що охоплював існування катакомбної культури, ми зазвичай вважаємо пов'язаним з посухою і похолоданням (втім, я ще в 1980 р. писав про те, що він не був посушливим, див.: Клейн 1980, с. 32). Але виявляється, що аридизація й похолодання почалися лише наприкінці III та на початку II тис. до н. е., а катакомбні культури датуються від початку III тис. до н. е. Це означає, що вони існували за досить сприятливого для землеробства часу, і вдаватися до кочівництва їм не було чого. Навіть сам кінець теж є неоднозначним: з XXIII по XX ст. була підвищена вологість, і тільки з XIX по XVIII ст. — аридизація й встановлення суворого клімату. Це означає, що навіть якщо вести катакомбні культури з XXIII ст., як їх приводить у Причорномор'я Пустовалов (міграцією з Анатолії), це досить сприятливий час. А з аридизацією і похолоданням пов'язаний кінець катакомбних культур — їхній занепад і зникнення (з мого погляду — відхід на схід, у Середню Азію, а потім до Індії).

З моделей ведення господарства В.П. Шилов 1962 р. запропонував для степів три варіанти: два осілі, засновані на розведенні великої рогатої худоби й конярстві, і один рухливий — на вівчарстві. З них для катакомбних культур С.Ж. Пустовалов виділяє три форми в такому вигляді: рання, вигінна, заснована на розведенні великої рогатої худоби, а пізніше — дві форми: відгінне скотарство з перелоговим землеробством і рухливе вівчарство. Відгінний випас худоби, згідно його уявлень, спочатку проходив за маршрутами від прирічкових долин у відкритий степ, пізніше за меридіональним маршрутом: північ—південь. Не зрозуміло, хто і як за такого рухливого скотарства забезпечував достатню кількість землеробських продуктів, щоб у катакомбників міг розвинутися карієс в істотно більшому розмірі, ніж у ямників і зрубників. Якщо ямники, то чому в них цього карієсу немає?

Ще в третьому розділі С.Ж. Пустовалов відзначає набагато більшу частку карієсу в ката-

комбних (14 %) і багатоваликів (20 %) культурах (на тлі явної та зрубною — 5 %). Це вказує на значну роль землеробства в цих культурах, на споживання вуглеводнів: злаків і цукромістких продуктів. Про те саме свідчать і знахідки решток свині серед харчових залишків катакомбної культури. Це суперечить висновку щодо значної рухливості катакомбного населення та напівкочового способу життя. Хто б не вів землеробське господарство катакомбників, будучи їхнім нижчим прошарком, це аж ніяк не могли бути ямники, які землеробських продуктів у такому обсязі, як катакомбники, явно не споживали.

Досить цікаві й демографічні виклади Пустовалова С.Ж. Орієнтовні підрахунки кількості населення бронзової доби зроблено, виходячи з двох підстав, які утворюють межі діапазону: підрахунок за кормовою базою (її могли використовувати не всю) дає найбільшу чисельність, обчислення за кількістю курганів — найменшу (багато курганів зруйновано, та й не всі люди могли бути поховані в курганах). Але кінцеві показники викликають подив: з огляду на тривалість існування культури впродовж 400 р. населення становило 57 тис., а за умови у 800—1200 рр. воно повинно бути вдвічі меншим (та сама загальна кількість небіжчиків ділиться на більшу кількість років), але складало 61—41 тис.

Підсумки критичного розгляду. Підбиваючи підсумок, я повинен констатувати, що у своїй цікавій праці С.Ж. Пустовалов поставив низку найважливіших проблем вивчення катакомбної культури, відкрив нові ракурси вивчення й запропонував привабливі та плідні гіпотези. Його гіпотеза щодо походження катакомбної культури не може вважатися доведеною, це стосується й інших гіпотез. Стан матеріалу й методів такий, що зупинитися на одній гіпотезі зараз неможливо, і за таких умов збагачення спектру гіпотез безумовно є корисним. Не довів дослідник і свою базову концепцію — станово-кастових відносин між ямним і катакомбним населенням у Північному Причорномор'ї, хоча й розробив цю тему з максимальною повнотою. Немає в нашому розпорядженні значного накладання діапазонів радіовуглецевого датування ямних і катакомбних поховань на одній території, немає й достатньої кількості випадків зворотної стратиграфії.

Але сама постановка цього питання корисна, оскільки наведені дані про співвідношення різнокультурних груп населення, можливо, стануть у нагоді для реконструкції інших різновидів експлуатації або нерівноправності.

На мій погляд, є істотні огріхи в методологічній базі дослідження С.Ж. Пустовалова, пов'язані з тим, що він завзято дотримується деяких догматичних і прямолінійних схематичних принципів свого колишнього керівника В.Ф. Генінга. З іншого боку, саме застосування статистичних методів до величезного матеріалу, безперечно, повинно було дати цікаві результати й дало їх. А тлумачити їх можна по-різному. Але це найкраща характеристика добротної роботи, коли її можна використати незалежно від намірів і цілей автора.

Під час читання книги впадає в око роздратованість автора в бік незгодних з ним колег і опонентів. Коли С.Ж. Пустовалов сперечається з ними, його висловлювання набувають різкого й агресивного тону. Одних опонентів (С.Н. Братченко та Е. Кайзер) він звинувачує в «недостатньому знанні... матеріалів» (с. 13). Критичну статтю інших (своїх колег А.В. Ніколової й Л.А. Черних) він вважає «тенденційною, повною неточностей і перекручувань» і впевнений, що вона «не ставить задачу розібратися в моїй позиції й аргументації, а має на меті тільки очорнити автора» (с. 17). Він пише про «уперту відмову А.В. Ніколової визнати очевидні факти» (с. 54), а С.Н. Братченка звинувачує в «навмисних перекручуваннях зображення речей з поховань» (с. 55). Про реконструкції візка О.М. Геєм автор книги лише дивується: «що ж перед нами: реальний екіпаж, дослідницька небаліст чи помилка?» (с. 82). Найм'якша оцінка колег викладена у фразі: «Невдалою варто визнати спробу К.П. Бунятян і В.В. Отроценка виявити археологічні індикатори приватної власності за матеріалами зрубно-історичної спільності» (с. 146). Але автор негайно виправляє свою м'якість: «Це спірне допущення К.П. Бунятян і В.В. Отроценка в «Давній історії України» ... уже подається як рішення проблеми власності» (там само).

Я зовсім не прихильник утримання від суперечок і не проповідник беззубої критики. Наука взагалі буває конфліктами. Але коли йдеться не про ідейних ворогів, а просто про опонентів і колег, тон дискусії повинен бути товариським.

На віддалі мені важко розібратися, хто більше винний у створенні напруженості у відносинах дослідника з колективом, де він працює. Чи то автор вимагав неодмінного визнання своїх гіпотез повністю як остаточної істини, чи то колеги, висловлюючи здорові й тверезі судження, надмір іронізували й відкидали працю багатьох десятиліть цілком. Можливо, обидві сторони виявили

прикру відсутність доброзичливості й готовності побачити цінні ідеї в праці дослідника й у зауваженнях опонентів, а також свої огріхи.

Мені здається, у праці С.Ж. Пустовалова є багато цінного, і її варто зробити доступною російськомовному читачеві, а, можливо, й англomовному. Але, використовуючи можливості перекладів, тобто нового видання, її необхідно

істотно доопрацювати, виявивши більше обмеженості, пом'якшивши низку формулювань і перевіривши методичні засади. Сподіваюся, що мої критичні зауваження допоможуть авторові в цій роботі й спонукатимуть колектив його співробітників поставитися до його роботи з більшою толерантністю.

Переклад з російської В.В. ОТРОЩЕНКА

- Артамонов М.И.* Возникновение кочевого скотоводства // Проблемы археологии и этнографии. — Л., 1977. — С. 4—13.
- Клейн Л.С.* Возникновение кочевого скотоводства // Скифо-сибирское культурно-историческое единство. Материалы I Всесоюзной археологической конф. — Кемерово, 1980. — С. 30—36.
- Клейн Л.С.* Откуда арии пришли в Индию? // Вестник Ленинградского университета. — 1980а. — 20. — С. 35—39.
- Ольховский В.С.* Погребальная обрядность в археологической реконструкции // РА. — 1995. — № 2. — С. 85—94.
- Пустовалов С.Ж.* Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. — К., 2005.
- Равдоникас В.И.* Обряд умерщвления женщин в древности // Вестник знания. — 1929. — 2. — С. 68—70.
- Häusler A.* Neue Belege zur Geschichte von Rad und Wagen im nordpontischem Raum // Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift. — 1984. — 25. — S. 629—682.
- Häusler A.* Rad und Wagen zwischen Europa und Asien // Treue W. (Hrsg.). Achse, Rad und Wagen, Fünftausendjahre Kultur- und Technikgeschichte. — Göttingen, 1986. — S. 139—152.
- Häusler A.* Der Ursprung des Wagens in der Diskussion der Gegenwart // Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland (Oldenburg). — 1992. — 15. — S. 179—190.
- Häusler A.* Archäologische Zeugnisse für Pferd und Wagen in Ost und Mitteleuropa // Hänsel B. und Zimmer St. (Hrsg.). Die Indogermanen und das Pferd. — Budapest, 1994. — S. 217—258.
- Häusler A.* Nomadenhypothese und Ursprung der Indogermanen // Polomé C. (Hrsg.). Miscellanea Indo-Europea (Journal of Indo-European Studies, Monograph № 33). — Washington, 1999. — S. 118—170.
- Kalízc N.* Die Pécelér (Badener) Kultur und Anatolien. — Budapest, 1963.
- Klejn L.S.* Reiche Katakombengräber // Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift. — 1967. — 8 (4). — S. 210—234.
- Klejn L.S.* Die Donez-Katakombenkeramik, eine Schnurkeramik der Becherkultur // Behrens H. und Schlette F. (Hrsg.) Die neolithischen Becherkulturen in Gebiet der DDR und ihre europäischen Beziehungen. — Berlin, 1969. — S. 192—200, tabl. 1—2.
- Kristiansen K., Larsson Th.B.* The Rise of Bronze Age Society. Travels, Transmission and Transformation. — Cambridge, 2005.
- Malmer M.P.* Jungneolithische Studien (Acta Archaeologia Lundensia, series in 8, Nr. 2). — Bonn; Lund, 1962.
- Neustupný E.* Zur Entstehung der Kultur mit kannelierter Keramik // Slovenská Archeológia. — 1959. — S. 260—284.
- Neustupný E.* Die Badener Kultur // Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. — Bratislava, 1973. — S. 317—353.
- Smith G.E.* The Evolution of the Rock-cut Tomb and the Dolmen // Quiggin E.C. (ed). Essays and Studies Presented to W. Ridgeway. — Cambridge, 1913 (reprint).
- Tainter J.A.* Mortuary Practices and the Study of Prehistoric Social Systems // Schiffer M.B. (ed.) Archaeological method and theory. — New York, 1978. — Vol. 1. — P. 106—141.

Одержано 02.06.2009

ДО ЮВІЛЕЮ ІРИНИ МИКОЛАЇВНИ ШАРАФУТДІНОВОЇ

Тихо, ніби непомітно, наблизилась до нас пам'ятна віха в житті знаного українського археолога, матері сабатинівської культури Ірини Миколаївни Шарафутдінової. Ювілярка народилася 4 грудня далекого 1929 року в інтелігентній київській родині геолога Антоніни Павлівни Тищенко та хіміка Миколи Григоровича Самсоні-Тодорова. Дитинство та перші шкільні роки пройшли у мальовничому с. Уздиця на Сумщині, у маминих родичів. А потім була війна, 1942 та 1943 рр., прожиті в окупованому нацистами Києві, та праця чорноробом у Ботанічному саду.

1948 р. срібна медалістка 135-ї жіночої школи вступила до Київського державного університету ім. Тараса Шевченка, який закінчила з відзнакою у 1953 р. Вибір життєвого шляху студентки визначили лекції Л.М. Славіна, гурток археології, керований тоді Є.В. Максимовим, виступ на засіданні гуртка легендарної Т.С. Пассек. А далі розпочалося доросле життя на посаді наукового співробітника Державного історичного музею (1953—1956), одруження, народження сина та навчання в аспірантурі Інституту археології АН УРСР (1956—1960) під керівництвом спочатку М.Я. Рудинського, а згодом — С.М. Бібікова. Після аспірантури довелося понад рік працювати в експедиціях за договорами, аж поки не вдалося потрапити до штату ІА АН УРСР. 27 грудня 1961 р. Ірині Миколаївні присвоєно звання молодшого наукового співробітника. Але 1963 р. вона потрапляє під скорочення й п'ять наступних років працює в експедиціях на договірній основі. Повернення до штату відбулося 2 вересня 1968 р., вже за Ю.М. Захарука та умови, що дослідниця буде суміщати наукову та польову роботу з обов'язками завідувача Наукового архіву ІА АН УРСР та члена Польового комітету, звичайно ж на громадських засадах. І так впродовж наступних 10 років.

Такі потогінні умови праці та жорсткий спротив виділенню сабатинівської культури, до якого вдалися «багато авторитетних дослідників», надто затягли захист кандидатської дисертації «Племена Степового Подніпров'я за доби пізньої бронзи» (1975). 1983 р. Ірину Миколаївну нарешті обирають на посаду старшого наукового співробітника. Загалом, 80-ті рр. ХХ ст. стали найбільш плідними у творчій біографії дослідниці: вихід монографії «Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы» (1982), участь у авторському колективі другого видання «Археология Украинской ССР» (1985) та колективної монографії «Культуры эпохи бронзы на территории Украины» (1986). Цей цикл робіт поставив крапку в дискусії щодо доцільності виділення сабатинівської культури, відкрив перспективу тоді ще молодим дослідникам цього унікального явища (В. Ключенцев, В. Каврук, Я. Гершкович). Перемога над авторитетними опонентами тішила самолюбство недовго, адже примара скорочення штатів знову нависла над Іриною Миколаївною. 31 грудня 1990 р., під новорічну ніч, її тихо відправили на пенсію. І знову вже дещо призабута праця на договірній основі.

Експедиції займали особливе місце в житті ювілярки. З одного боку, вони матеріалізували наукові припущення, підтверджували чи спростовували напрацьовані гіпотези, а з іншого — дозволяли залишатися в археологічному середовищі в часи відлучень від рідного інституту. Сам перелік прізвищ керівників експедицій, де довелося працювати ювілярці (1950—1994 рр.), звучить епічно: Л.М. Славін, В.К. Гончаров, О.І. Тереножкін, Д.Я. Телегін, В.М. Даниленко, О.М. Лесков, С.С. Березанська, О.Г. Шапошникова. Останнім таким керівником став В.М. Фоменко (Миколаївська експедиція). Працюючи керівником загону, Ірині Миколаївні вдавалося виходити на власні розкопки видатних пам'яток: поселень Чикалівка та Дерев'янка на Дніпрі, Новорозанівка на Інгулі, Новогеоргіївка та Степове на Південному Бузі. Вінцем польових практик стали розкопки селища Виноградний Сад (1984—1994) — чільної нині пам'ятки сабатинівської культури. А були ж ще й дослідження давніх могил у степах Херсонщини, а особливо — Миколаївщини. Плідною стала багатолітня творча співпраця з Олімпіадою Гаврилівною Шапошніковою в Інгульській (Миколаївській) експедиції, де

накопичено щонайпотужнішу базу джерел до вивчення сабатинівської культури.

Настав час збирати каміння. Науковий доробок І.М. Шарафутдінової (50 друкованих праць) лише малою мірою віддзеркалює зроблене впродовж життя, відданого археології. Крім згадуваних вище монографій, вийшли друком блискучі статті, присвячені бронзовим серпам доби пізньої бронзи, кам'яним орнаментованим сокиркам інгульської катакомбної культури, прикрасам та господарству сабатинівської культури тощо. Проте, не все зроблено так, як хотілося б. У фондах ІА НАНУ припадають пилом стелажі з частково опрацьованими матеріалами багатолітніх розкопок унікальних селищ сабатинівської культури. Чи не варто довести їх до наукового обігу, залучивши молоду генерацію науковців відділу енеоліту—бронзи на обопільно прийнятних засадах?

Ювілярка й нині лишається невтомною трудівницею, працюючи бібліотекарем Інституту вищої освіти при Академії педагогічних наук України. Щиро зичимо Вам, Ірино Миколаївно, міцного здоров'я та рівняння на маму — лідера серед київських довгожителів. Так тримати!

В.В. Отрощенко

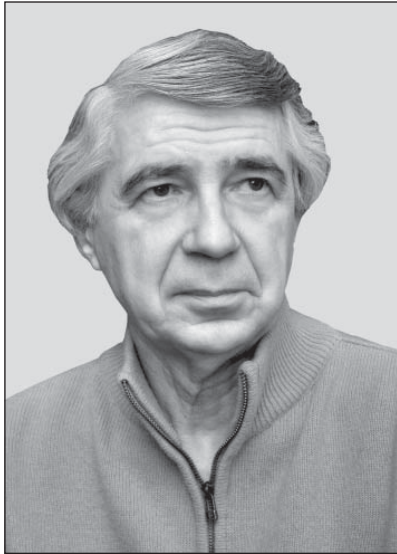

ВІТАЄМО З ЮБІЛЕЄМ СЕРГІЯ АНАТОЛІЙОВИЧА СКОРОГО

У цьому році відзначає свій 60-річний ювілей Сергій Анатолійович Скорий, завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, доктор історичних наук, професор. Він народився 14 грудня 1949 р. у м. Старий Крим Кримської обл. (нині АРК) в родині службовців. Тут, в одному з найдавніших міст Криму, де пройшли дитинство і юність, все сприяло ранньому пробудженню інтересу до стародавньої історії. Але шлях до археології та давньої історії не був легким. Після закінчення восьми класів середньої школи С.А. Скорий навчався у Феодосійському політехнічному технікумі (1966—1970 рр.) за спеціальністю «технік-електрик», потім працював у електроцеху ковальсько-штампувального

заводу в м. Великий Токмак Запорізької обл. У 1970—1972 рр. — служба у залізничних військах Радянської Армії, під час якої майбутній археолог працює на будівництві залізничної колії, а також кореспондентом дивізійної газети «Звезда». Після демобілізації Сергій влаштувався черговим електриком в одному з підрозділів будівельних військ в м. Судак. Тут відбулося його знайомство з яскравою особистістю — археологом М.А. Фронджуло, під керівництвом якого він брав участь у розкопках на території Генуезької фортеці, а також у самому Судаку. Влітку 1974 р. завдяки своєму наставнику Сергій знайомиться з відомим дослідником Криму А.О. Щепинським і виїздить на Керченський п-в до Північно-Кримської експедиції, де бере

участь у розкопках курганів. Під керівництвом очільника загону В.О. Колотухіна він пройшов перші випробування новобудовними експедиціями. На формування С.А. Скорого як скіфолога і науковця вплинуло також знайомство з відомим фахівцем у галузі пізньоскіфської археології Тетяною Миколаївною Висотською. Її мудрі поради він із вдячністю згадує й донині.

Після навчання у 1974—1975 рр. на підготовчому відділенні історичного факультету Сімферопольського (нині Таврійського) державного університету С.А. Скорий стає студентом цього закладу (1975—1979 рр.). Усі ці роки були присвячені активному засвоєнню теоретичних знань і практичних навичок польової роботи. Це, зокрема, участь в експедиціях під керівництвом Т.М. Висотської (Усть-Альминське городище, Неаполь Скіфський), К.К. Орлова (Неаполь Скіфський), В.О. Колотухіна (поселення епохи бронзи біля Коктебеля і Феодосії). Були й перші самостійні археологічні відкриття, зокрема, пізньоскіфське поселення біля Петрівських скель, неподалік Неаполя Скіфського. Протягом всього навчання С.А. Скорий очолював студентське наукове товариство історичного факультету. Разом із В.О. Кутайсовим та В.Л. Мицом вони організували студентський археологічний клуб «Еос», членами якого було кілька відомих у подальшому археологів. У 1978 р. — перша наукова перемога. Доповідь студента С.А. Скорого «Скіфські довгі мечі» рішенням оргкомітету Всесоюзної археологічної студентської конференції увійшла до 20 найкращих студентських археологічних доповідей Радянського Союзу. На студентські роки (1977—1979) припадають також перші інформації в «Археологичес-

ких открытиях» та публікації в часопису «Советская археология», знайомство з майбутніми колегами Є.В. Черненко та Б.М. Мозолевським. У червні 1979 р. С.А. Скорий — єдиний серед студентів (тих, що спеціалізувалися з археології та музеєзнавства) отримав направлення в аспірантуру ІА АН УРСР. На час вступу до аспірантури він мав шість друкованих праць, з них дві в журналі «Советская археология».

У 1979—1982 рр. С.А. Скорий навчався в аспірантурі ІА АН УРСР при відділі археології раннього залізного віку. Його керівниками були О.І. Тереножкін, а потім Є.В. Черненко. З темою дисертації «Вооружение скифского типа в Средней Европе (к вопросу о связях Скифии и населения Средней Европы)» він визначився ще в студентські роки, тому робота була закінчена вчасно, що у ті часи великих новобудовних експедицій було рідкісним явищем. Захист дисертації відбувся в лютому 1983 р., після чого С.А. Скорий став молодшим науковим співробітником відділу археології раннього залізного віку. Того ж 1983 р. у відділі було створено групу спеціалістів для вивчення пам'яток на території лісостепу, до якої увійшли: провідний фахівець у цій галузі Г.Т. Ковпаненко (керівник), С.С. Бессонова та С.А. Скорий. З цього часу старожитності Східноєвропейського Лісостепу стають головним об'єктом його досліджень. Нагадаємо головні етапи «кар'єрного зростання» ювіляра. 1982—1986 рр. — молодший науковий співробітник; 1986—1990 рр. — науковий співробітник; 1990—1997 рр. — старший науковий співробітник; 1997—2002 рр. — провідний науковий співробітник; з 2002 р. — завідувач відділу. В 1993 р. рішенням ВАК України С.А. Скорому присуджено вчене звання «старший науковий співробітник». У січні 1997 р. відбувся захист докторської дисертації «Кочовики передскіфської та скіфської доби в Дніпровському Правобережному Лісостепі (питання етнокультурної історії)». Це досить рідкісний випадок в історії Інституту археології, коли тематика докторської та кандидатської робіт безпосередньо не пов'язані одна з одною.

За роки роботи в Інституті археології Сергій Анатолійович працював у багатьох експедиціях: ще в аспірантські часи в Актаській (керівник С.С. Бессонова), в 1982—1986 рр. у Лісостеповій Правобережній експедиції (керівник Г.Т. Ковпаненко), у 1989—1994 рр. — заступником керівника експедиції «Холодний Яр» (С.С. Бессонової). Протягом восьми років (1995—1998, 2000—2003) очолював спільну

українсько-польську експедицію (з польського боку керівником був директор Інституту археології Ягеллонського університету, професор Ян Хохоровські). В різні роки брав участь в дослідженнях поховальних та поселенських пам'яток на території Українського Лісостепу (в Київській, Черкаській, Вінницькій та Полтавській областях). Найбільш суттєвими археологічними роботами він сам вважає розкопки садиби кінця VI — початку V ст. до н. е. на Мотронинському городищі, дослідження спільно з Я. Хохоровським ділянок оборонних споруд цього ж городища, а також розкопки садиби V ст. до н. е. в селищі Лисовий Кут у межах Великого укріплення Більського городища. На Західному укріпленні цього городища під його керівництвом також було досліджено унікально збережений комплекс печей для виварювання селітри кінця XVII — початку XVIII ст. Окремо слід згадати поховальні пам'ятки, що є принципово важливими для скіфської археології. Це, досліджені разом з Я. Хохоровським, лісостепові кургани скіфської еліти: Великий Рижанівський курган початку III ст. до н. е. (1994—1998), Скіфська Могила V ст. до н. е. (2001—2003). Насипи обох курганів (Скіфська Могила сягала 8 м заввишки) було відтворено для збереження істричного ландшафту.

Головні наукові інтереси С.А. Скорого — це передскіфський і скіфський періоди у Східноєвропейському Лісостепі, питання етнокультурної історії цього регіону, старожитності скіфського типу в Середній Європі. Цим питанням присвячено близько 220 наукових праць, зокрема 10 монографій. Серед них «Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья» (К., 1989, у співавторстві з Г.Т. Ковпаненко та С.С. Бессоновою), «Курган Переп'ятиха» (К., 1990), «Стеблєв: скифский могильник в Поросье» (К., 1997), «Киммерийцы в украинской Лесостепи» (К.; Полтава, 1999), «Мотронинское городище скифской эпохи» (К.; Краків, 2001, у співавторстві з С.С. Бессоновою), «Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи» (К., 2003), «Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище)» (Полтава, 2008, у співавторстві з Д.В. Каравайком та В.І. Приймаком). Низку робіт надруковано у закордонних наукових виданнях Болгарії, Великобританії, Німеччини, Голландії, Італії, Польщі, Румунії, США, Франції. С.А. Скорий брав участь у роботі багатьох наукових конференцій, зокрема міжнародних (Болгарія, Польща, Росія, Румунія, Франція). Багато важливих наукових по-

ложень, відображених у його працях, знайшли визнання і підтримку серед фахівців у галузі археології раннього залізного віку. Це, насамперед, поетапне відтворення процесів етнічної історії скіфських часів у Дніпровському Лісостеповому Правобережжі і розробка археологічних критеріїв присутності тут степових номадів.

Під керівництвом доктора історичних наук С.А. Скорого виконано й захищено три кандидатські дисертації, ще дві роботи зараз в процесі підготовки. Він є членом Вченої ради ІА НАНУ, редакційно-видавничої ради ІА НАНУ, Спеціалізованих рад із захисту докторських дисертацій при Інституті археології та Інституті сходознавства ім. А. Кримського НАН України, редколегій часописів «Археологія» (Київ), «Revista Archeologică» (Кишинів), «Археологічний літопис Лівобережної України» (Полтава) і деяких інших видань в Україні, а також Міжнародної консультативної ради «Corpus tumulorum scythicorum et sarmaticorum». С.А. Скорий був ініціатором і брав активну участь у підготовці та проведенні ювілейних конференцій ІА НАНУ: «Від Кімерії до Сарматії. 60 років відділу скіфо-сарматської археології» (Чигирин, 30 квітня — 2 травня 2004 р.) і «Ранній залізний вік Євразії» — Міжнародна наукова конференція до 100-річчя від дня народження Олексія Івановича Тереножкіна (Чигирин, 16—19 травня 2007 р.). Багато зусиль доклав С.А. Скорий для вшанування пам'яті колег, що відійшли у вічність, підготувавши до друку видання дисертаційної роботи Б.М. Мозолєвського «Етнічна географія Скіфії» (К., 2005), а також епістолярної спадщини О.І. Тереножкіна «Из жизни Алексея Тереножкина», зібраної сином останнього Андрієм (К., 2006). Він є також редактором 10 монографій і наукових збірок, рецензентом низки монографій. Брав участь у підготовці міжнародних виставок ІА НАНУ (Катовіце, 1996; Краків, 1999).

У липні 2008 р. рішенням Атестаційної комісії Міністерства освіти й науки України С.А. Скорому присуджено вчене звання «професор». У 2007 р. сесією міської ради обрано С.А. Скорого почесним громадянином м. Старий Крим АРК.

Попри велику завантаженість науковою та організаційною роботою, ювіляр не забуває й про своє поетичне покликання, якому він залишається вірний з юнацьких років. Він є членом феодосійського літературного об'єднання «Киммерія», членом Союзу письменників Криму. Протягом 2004—2008 рр. було видано три збірки його віршів («Кленовый звон», К., 2004; «Ретро-

спектива», Сімферополь, 2006; «Ностальгія», Полтава, 2008). В останній збірці є цикл «Етюди Букового леса», присвячений батькові — Анатолію Кириловичу Скорому, який помер 21 червня 2007 р., напередодні річнниці війни. Ще підлітком він пройшов усі кола воєнного пекла. Опи́нвшись у 1943 р. в Бухенвальді, став учасником

підпілля і повстання в'язнів у квітні 1945 р. Для свого сина він завжди був і залишається взірцем мужності і відповідальності.

Зустрічаючи свій ювілей, Сергій Анатолі́йович Скорий має багато наукових планів на майбутнє. Побажаймо йому міцного здоров'я і натхнення, здійснення усіх задумів і мрій!

ДО 60-РІЧЧЯ ЮРІЯ ВІКТОРОВИЧА БОЛТРИКА

Дещо несподівано для друзів і колег наблизився ювілей відомого українського археолога Юрія Вікторовича Болтрика. І це не дивно, тому що дата 60 років і Юрій Болтрик зовсім не співвідносяться у нашій свідомості: він має унікальну здатність завжди залишатись молодим.

Майбутній скіфолог народився у м. Луганськ 4 вересня 1949 р. в сім'ї службовців. 1956 р. родина повернулася до Києва, де Юрко став учнем знаменитої школи № 83, що по вул. Лютеранській, яку до того закінчили класики української археології М.Ю. Брайтчевський та Ю.Г. Колосов. Доленосною для допитливого школяра стала участь 1965 р. в розкопках Керченської експедиції ІА АН УРСР, керованої О.М. Лесковим. За рік він уже лаборант ІА АН УРСР, а потім, без відриву від роботи, й студент історичного факультету Київського державного університету ім. Тараса Шевченка. Диплом, захищений 1973 р., дає право Юрію на посаду старшого лаборанта. Далі була служба в армії, а потому — наукова робота: з 1975 р. — молодший науковий співробітник; 1986 р. — науковий і 2003 р. — старший науковий співробітник. 2002 р. Юрій Вікторович успішно захистив кандидатську дисертацію «Курганне будівництво скіфів у V—IV ст. до Н. Х. (за матеріалами поховальних комплексів Дніпро-Молочанського межиріччя)».

Формальний перелік посад та регалій не дає найменшого уявлення про динамічний ритм життя ювіляра в науці. Він — людина поля, де найліпше проявилися його організаційні здібності, генерування ідей та вибуховий темперамент. У Юрія Вікторовича були численні вчителі, яких він поділяє на археологічних (Е.В. Яковенко, Д.Т. Березовець) та керівних

(О.М. Лесков, В.І. Бідзіля, В.О. Круц, В.В. Отрощенко). Зрештою, й сам він виріс в енергійного керівника експедицій рідного інституту: 1977 р. — Запорізької; 1980—1981 рр. — Таврійської; 1984—1992 рр. — Приазовської; 1992—1995 рр. — експедиції «Сула» (Басівське та Свиридівське городища); 2000 р. — Трахтемирівської; 2003—2004 рр. — Центральноукраїнської. Впродовж 1999—2002 рр., 2005—2006 рр. Ю.В. Болтрик завзято працював заступником керівника (С.О. Біляєвої) Міжнародної Українсько-Турецької Південної експедиції.

Неоціненний польовий досвід ювіляра став фундаментом для його блискучих наукових спостережень і відкриттів. Саме він завершив вікову епопею розкопок могили Огуз — найбільшої поховальної споруди Скіфії, де знайшов найдрібніші золоті прикраси. Ю.В. Бол-

Ю.В. Болтрик та В.В. Отрошенко у Видубичах (1979 р.)

трик керував завершальними трьома сезонами (з восьми проведених) досліджень, а потім відновив насип Огузу. Після того предметом його вивчення стали кургани скіфської еліти Кара-Тюбе, де вчений розкопав найглибшу (16 м) культову підземну споруду Скіфії, Ташенак, а також декілька курганних груп в степах на північний захід від Азовського моря. Дещо раніше відбулися загальновідомі своїми знахідками розкопки Вишневої Могили в системі Пюнівських курганів, а ще раніше була участь у дослідженні знаменитої Гайманової Могили.

Саме відтоді виникає у ювіляра особлива зацікавленість великими могилами Скіфії. Проаналізувавши розташування великих курганів, він реконструював мережу скіфських сухоходольних комунікацій, а потім запропонував принцип соціальної стратифікації скіфського суспільства другої половини IV ст. до н. е., що базується на регламентації обсягу насипу кургану для певного соціального прошарку. Піднявшись на верхівку соціальної піраміди Скіфії, реконструйованої таким чином, Ю.В. Болтрик, спільно з О.Є. Фіалко, дотепно й цілком логічно обґрунтували ідею вірогідності поховання царя Атея в кургані Чортомлик.

Особливістю натури ювіляра є те, що будь-яку життєву ситуацію він здатен обернути на користь науці. Так, за рік служби в армії на Поліссі (1974—1975) новоспечений солдат звичайся працювати з топографічними мапами. Надалі мапи стали полігоном для його нових відкриттів: мережі шляхів-сполучень Великої Скіфії, варіанта локалізації скіфського емпорія Кремни (разом з О.Є. Фіалко), від-

найдення розкопаної 1795 р. й забутої могили Сорока (2007), яку В.Б. Антонович свого часу вважав найбільшою поховальною спорудою України тощо.

Слід особливо зауважити, що наукові інтереси нашого ювіляра аж ніяк не обмежуються скіфською тематикою на теренах Північнопричорноморського степу, хоча, зрозуміло, вона домінує впродовж усієї його дослідницької роботи. Безперечно, важливим є внесок Юрія Вікторовича і в дослідження лісостепових старожитностей скіфського часу. Роки розкопок на городищах Українського Лісостепу (Басівське, Свиридівське, Трахтемирівське) дали нові відкриття. І ось тут треба згадати про особливе археологічне щастя нашого ювіляра, яке, між іншим, було небайдужим до нього і впродовж десятиліть розкопок степових пам'яток. Багато хто з фахівців, що працювали в Українському Лісостепі, досліджували тією чи іншою мірою захисні споруди городищ скіфського часу, отримуючи різні за своєю науковою вартістю матеріали. Ю.В. Болтрику при розкопках ділянки валу відомого Трахтемирівського городища, найбільшого в Пороссі (2000), доля подарувала рідкісний випадок зафіксувати яскраві сліди нападу скіфів-кочовиків на це укріплення у вигляді численних вістрів стріл, кинджала-акінака та інших виразних знахідок. Ці важливі матеріали стали підґрунтям монографії «Напад скіфів на Трахтемирівське городище» (Київ, 2003), написаної разом з О.Є. Фіалко. Ю.В. Болтрику пощастило бути консультантом і при дослідженні українсько-польською експедицією непограбованого поховання скіфського ватажка у Вели-

кому Рижанівському кургані (1996), і його значний досвід, безумовно, посприяв успішному польовому вивченню цього яскравого і найпізнішого за часом кургану скіфської степової еліти на теренах Лісостепу.

Юрій Болтрик є чудовим знавцем скіфської матеріальної культури, і, мабуть, важко знайти ту чи іншу її категорію, вивченню якої не приділив би уваги його допитливий розум. Результати польової та кабінетної роботи ювіляра, його невпинно пульсуючої думки органічно втілені в понад 150 наукових працях, значна частина яких видана за кордоном. Серед них три колективні монографії та навчальний посібник.

Наш ювіляр — знаний, авторитетний фахівець-скіфолог, є учасником численних наукових форумів різного рівня. Його доповіді із зацікавленістю сприймали в наукових установах Кемерова, Вані, Ростова-на-Дону, Москви, Санкт-Петербурга, Харкова, Чигирини, Запоріжжя, Ужгорода, Анкари, Ізміра, Тулчі, Познані, Берліна, Нью-Йорка, Чикаго.

Юрій Болтрик — завжди з молоддю і логічно, що з моменту заснування Магістерської програми «Археологія та давня історія України» в Національному університеті «Києво-

Могилянська Академія» (2000) він читає курси лекцій «Доба раннього заліза України та суміжних територій» та «Скіфія за матеріалами розкопок елітних курганів».

Нині Юрій Вікторович пробує себе в абсолютно новій, як для нього, ролі профспілкового лідера інституту. Тут він також знаходить нестандартні форми спілкування в колективі — від виїзного святкування Нового року в Коростені до оздоровлення співробітників у басейні. Поза тим, ювіляр ще й дбайливий чоловік, супутник іншого скіфолога О.Є. Фіалко, батько трьох дітей та дід трьох онуків. У вирі подій сучасного політичного життя в нього є власна позиція й вона завжди державницька.

44 роки знайомства й спільного життя в археології одного автора цього тексту й понад 30 років — другого переконали нас у тому, що Юрій Вікторович Болтрик — людина, з якою на диво легко спілкуватися, а ще приємніше працювати на славу нашої науки. Побажаймо ж йому міцного здоров'я й цілком очікуваних вагомих творчих здобутків.

Будьмо, пане Юрію!

В.В. ОТРОЩЕНКО, С.А. СКОРИЙ

«МОЯ РОБОТА — ТУРБУВАТИ ВІЧНІСТЬ...»

Так визначив у одному з віршів своє кредо археолог і поет Сергій Буйських. Цього року йому виповнилося 60 років, і ми щиро вітаємо його.

Народився ювіляр 27 липня 1949 р. неподалік м. Курган в Заураллі, з 1959 р. постійно мешкає у Києві. Ще в дитинстві побачивши величні руїни Херсонеса, він захопився античністю. В школі обдарований хлопчик мав чимало уподобань (захоплювався журналістикою, спортом, живописом і театром), але археологія була найпершим і найулюбленішим захопленням, а згодом стала головною справою його життя. Те захоплення привело його до гуртка «Юний археолог», яким керував Д.Я. Телегін. Там Сергій придбав друзів і колег — нині це знані археологи Р.В. Терпиловський, Б.В. Магомедов, Р.С. Орлов, С.В. Полін.

Закінчивши школу, Сергій Буйських 1966 р. вступив на історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, де доля звела його з професором Лазарем Мойсейовичем Славніним, який 1967 р. запросив Сергія в Ольвійську експедицію. Ольвія полонила Сергія, надихаючи на наукову й поетичну творчість. Чимало його пісень стали «народно-археологічними». Його професіоналізм зростав за участі в розкопках А.С. Русяєвої, Н.О. Лейпунської, Р.Й. Ветштейн, Ю.І. Козуб, С.Д. Крижицького, В.В. Лапіна, Л.В. Копейкіної та А.В. Буракова в Ольвії, на Березані, Бейкуському поселенні та Козирському городищі.

1971 р. Сергій Буйських став аспірантом Інституту археології і надалі, у відділі античної археології, пройшов усі сходинки наукового по-

ступу: 1974—1986 рр. — молодший науковий співробітник, 1986—1989 рр. — науковий, з 1989 р. — старший науковий співробітник. 1984 р. він захистив кандидатську дисертацію. Замолоду, очолюючи Раду молодих вчених, Сергій активізував роботу молоді, яка раптово заповонила на початку 70-х рр. інститут із заснуванням великих новобудовних експедицій. Він був одним із організаторів п'яти конференцій та видання семи збірок і двох випусків квартальника «Археологія» праць молодих учених, а також конференції молодих учених України та Сербії, двох молодіжних українсько-сербських експедицій. В житті Сергія Борисовича археологія й поезія завжди йшли поруч, він зібрав поетично-археологічну збірку «Золотая пыль» (1984), в якій поруч зі своїми віршами видрукував поезії своїх колег.

Сьогодні ми можемо назвати С.Б. Буйських одним з найкращих представників української школи антикознавства. Його цікавлять різні сторони історії античних держав Північного Причорномор'я, але найбільше — проблеми грецької колонізації Північно-Західного Причорномор'я, формування і розвиток хори Ольвійського поліса, фортифікація та військова справа античних північно-понтійських держав. С.Б. Буйських брав активну участь у роботі численних експедицій з дослідження пам'яток у різних областях України, незмінно віддаючи перевагу розкопкам Ольвії і пам'яток її сільської округи у Нижньому Побужжі. У 70—80 рр. ХХ ст. він очолював Периферійний загін Ольвійської експедиції, пізніше — Північнопричорноморську із дослідження хори Ольвії та суміжних територій. В його експедиціях панує особлива атмосфера. Тут знають і роботу «до сьомого поту», і чудові вечори навколо вогнища з гітарою й піснями керівника. Сергій Борисович долучав до роботи в експедиціях «пропащих» дітей із дитбудинків та спеціалізованих, і та благородна справа була немарною.

Творчий доробок ювіляра складає понад 160 наукових праць, видрукованих в Україні та поза її межами. З-поміж них монографія «Фортифікація Ольвійського государства (первые века нашей эры)» (1991) та дві книги у співавторстві — «Сельская округа Ольвии» (1989) і «Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта)» (1990), які склали нову сторінку в дослідженні Ольвійського поліса, а також науково-популярна книга «Античные земледельцы Нижнего Побужья» (1997).

С.Б. Буйських брав участь у підготовці низки ґрунтовних колективних праць: «Культура на-

селения Ольвии и ее округи в архаическое время» (1987), «Історія української культури», т. 1 (2001), «Національний атлас України» (2007), «Limes» (Bologna, 1994), «Territoires des cites grecques» (Paris, 1999), «Pont — Euxin et Polis» (Besanson, 2005), «The Culture of Thracians and Their Neighbours» (Oxford, 2005), «Der Achilles — Kult im Nördlichen Schwarzmeerraum» (Rahden, 2006), «Pontos Euxeinos» (Langenweißbach, 2006), «Classical Olbia and the Scythian World» (London, 2007) тощо.

Доповіді вченого на найрізноманітніші теми звучали на багатьох конференціях і симпозиумах в Україні та поза її межами — в Болгарії, Греції, Італії, Німеччині, Франції, Данії, Грузії, Великобританії та ін.

А.В. Бураков і С.Б. Буйських на березі моря поблизу м. Очаків. Розвідка 1973 р.

Його безумовним внеском в археологію є суцільне обстеження (разом з А.В. Бураковим і В.М. Отрешком) узбережжя Чорного моря, лиманів і пониззя річок від Одеси до Красноперекоська, завдяки чому встановлено кордони Ольвійської держави на різних етапах її існування, зафіксовано понад 200 давніх поселень, одержано цінні дані з історичної географії Північного Причорномор'я. Також дослідження захисних споруд городищ Ольвійської хори (Мис, Пітухівка 2, Стара Богданівка 2 і ін.) та самої Ольвії перших сторіч н. е., узагальнене в монографії (1991). Не менш важливими стали відкриття римського військового табору I—II ст. в уроч. Дідова Хата, дослідження пізньоархаїчних поселень Нижнього Побужжя, продовження розкопок унікальної пам'ятки на Бейкуському мисі та багаторічні розкопки городища в уроч. Глибока Пристань і ін., а також вивчення різних категорій матеріалу, систематика джерел, постійне осмислення й переосмислення нових і старих фактів заради проникнення в таємниці історії Ольвії та її округи.

Сергій Борисович — вдячний учень свого наставника. За його активної участі було організовано наукові читання, присвячені 90-річчю від дня народження Л.М. Славіна, і видано чудову збірку «Мир Ольвіи. Памятник исследователю и исследование памятника» (1996). Найкращі з доповідей згодом знайшли місце на сторінках цього журналу. 100-річчя від дня народження Л.М. Славіна було відзначено спеціальним випуском журналу «Археологія» (2007, № 1), і в тому теж є заслуга Сергія. Поважливе ставлення до вчителів і колег — невід'ємна риса С. Буйських. Чимало теплих слів він присвятив своїм учителям і попередникам у передмові до своєї монографії, статтях в пам'ять про колег і з приводу ювілейних дат, зокрема й колег-ровесників.

Тож зараз ми певною мірою віддаємо йому символічний борг, засвідчуючи нашу глибоку повагу, професійну солідарність, вірність давній дружбі і доброзичливе ставлення.

Колеги і друзі

ПАМ'ЯТІ МАРКА БОРИСОВИЧА ЩУКІНА

---

14 липня 2008 р. пішов з життя видатний вчений, археолог, доктор історичних наук, член-кореспондент Deutsche Archäologische Institute Марк Борисович Щукін. З ім'ям цієї людини пов'язана ціла епоха в європейській археології римського часу. Він ще зовсім молодим дослідником, фактично початківцем, який нещодавно закінчив університет, опублікував статті, присвячені питанням хронології черняхівської культури, які викликали жвавий інтерес і дискусію серед науковців і відразу зробили відомим ім'я дослідника. Потрібно зазначити, що статті М.Б. Щукіна і в подальшому майже ніколи не проходили непоміченими.

Його монографії «Rome and Barbarians of the Central and Eastern Europe in the 1st cent. BC — 1st cent. AD». (Oxford, 1989), «На рубеже ер» (СПб., 1994) та остання праця «Готский путь» (СПб., 2005) охопили великий часовий відрізок стародавньої європейської історії від III ст. до н. е. до середини I тис.

Наукові роботи Марка Борисовича Щукіна вирізняються глибоким історизмом. Він прекрасно знав римську історію, писемні джерела та був широко обізнаний з європейськими археологічними матеріалами. Феномен його праць полягав у тому, що він уміло використовував ці знання для реконструкції цілісної історичної картини, яку збирав, «церуючи гіпотезами і припущеннями», з різних уривків історичних відомостей, археологічних фактів. Потрібно зауважити, що його припущення іноді викликали заперечення і навіть роздратування інших науковців, проте завжди пробуджували думку і слугували ферментом для нових пошуків.

Європейський племінний світ римського часу, що складався з етносів і народів, які перебували на різних стадіях суспільного розвитку, він умовно поділив на сім світів, сім великих соціально-культурних структур, взаємодія яких, на його думку, визначала хід європейської історії. М.Б. Щукін прагнув відтвори-

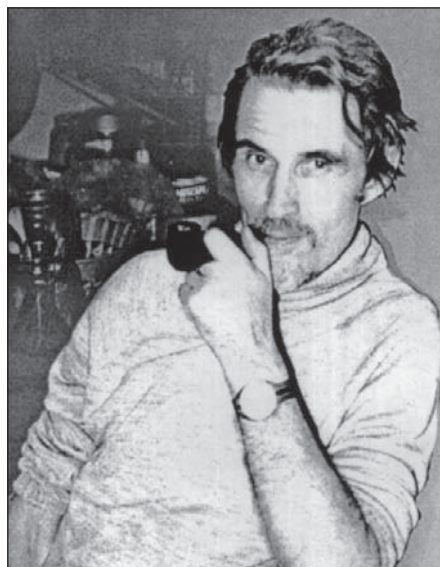

ти історичну картину Європи римського часу, тому присвячував свої роботи різним археологічним культурам і культурним групам Європейського Барбарікуму. Пам'ятки сарматів, бастарнів, гето-даків, різних германських племен, зарубинецької, пшеворської і поянештилукашівської культур, вплив кельтської і римської цивілізацій на долю варварських племен, а також питання слов'янської етногенези були предметом його наукових студій.

Однак головною справою його життя, безумовно, було вивчення черняхівської культури. Історії готів, які були творцями черняхівської культури, він присвятив свою головну наукову працю — «Готский путь».

Варто згадати і про літературний дар М.Б. Щукіна. Його книга «Машина времени и лопата» та низка популярних нарисів написані так захопливо, що без сумніву викликали у читачів зацікавлення археологією. Крім того, у співавторстві з письменницею Яною Жемойтеліте він написав історичний роман «Время обнимать» (Петрозаводск, 2006), присвячений бурхливим подіям європейської історії IV—V ст., які пов'язані з падінням Римської імперії.

Марк Борисович кілька десятиріч вів науковий семінар для студентів кафедри археології історичного факультету Санкт-Петербурзького університету. Він виростив цілу плеяду учнів, «своїх семінаристів», які ставши науковцями, здобувши наукові ступені, продовжували відвідувати заняття семінару, де завжди панував живий обмін думками, обговорення нових робіт, гіпотез тощо.

М.Б. Щукін причаровував своєю інтелігентністю, толерантністю. Його зовнішність, поведінка, манера спілкування були уособленням найкращих традицій старої російської, власне, петербурзької інтелігенції. Він був прекрасним оповідачем і, разом з тим, умів уважно слухати співрозмовника. Марк Борисович багато працював у складі археологічних експедицій в різних регіонах України. Він любив Україну, захоплювався її природою, людьми, мовою, ще зі студентських років мав друзів серед українських колег.

Без сумніву, ім'я М.Б. Щукіна залишиться не лише в наукових працях, але і в серцях його колег, учнів та друзів.

І.В. Черновол

ВИСТАВКА КНИЖКОВОГО ЗІБРАННЯ ФЕДОРА КІНДРАТОВИЧА ВОВКА

25—26 березня 2009 року всі, хто цікавиться спадщиною Ф.К. Вовка, мали можливість долучитися до зібрання книг із особистої бібліотеки відомого вченого, громадського діяча, визначного антрополога, археолога, етнографа, педагога, музеєзнавця, літератора та громадського діяча Федора Кіндратовича Вовка (Волкова). На виставці були представлені книги, виокремлені з фонду наукової бібліотеки ІА НАНУ.

Федір (Хведір) Кіндратович Вовк (Волков) народився 17 березня 1847 р. у с. Крячківка, нині Пирятинський р-н Полтавської обл., прожив непросте й бурхливе життя. По закінченні Університету св. Володимира Ф. Вовк став членом «Київської громади», брав активну участь в археологічних експедиціях на Київщині і Волині, у роботі Південно-Західного відділу Імператорського Російського Географічного товариства. Співпрацював з П. Чубинським, був одним з помічників В. Антоновича в організації і проведенні III Археологічного з'їзду у Києві, з О. Русовим підготував до друку «Кобзар» Т.Г. Шевченка.

Через переслідування змушений був виїхати з України і понад чверть століття перебував у еміграції: в Румунії (1879—1882), Швейцарії (1883—1887), Франції (1887—1905), де студіював антропологію, порівняльну етнографію, археологію. Науковий доробок Ф.К. Вовка був гідно оцінений, він захистив дисертацію, співпрацював з видатними вченими, викладав антропологію. 1905 р. отримав можливість повернутися, проте в'їзд до України був заборонений, і він опинився в Санкт-Петербурзі, де працював у Петербурзькому університеті та Російському музеї. Наукові ступені, отримані в Сорбонні, не визнавалися в Росії і тому становище Ф.К. Вовка було нелегким. У 1918 р. його запросили до Києва членом Комісії для розробки законопроекту про заснування Української академії наук, але Федір Кіндратович помер у дорозі 29 червня 1918 р.

Окрім цінності систематично підбраної книгозбірні з галузей етнографії, антропології, археології, бібліотека Ф.К. Вовка має книгознавче

© І.В. ЧЕРНОВОЛ, 2009

та біографічне значення: на книжках збереглося чимало слідів його власної наукової думки, критичних зауважень, приміток, а також присвят від численних колег, наслідувачів. Книжкове зібрання Ф.К. Вовка є частиною історико-культурного надбання держави, свідком того, що українці, куди б їх не закинула доля, робили вагомий внесок в науку, культуру, щоб світ пізнавав і належно оцінював Україну та її народ.

Оскільки правила каталогізації не вимагають вносити імена попередніх власників книг у картки, то їхній перегляд не дав результатів у виявленні книгозбірні. За даними спостереження та вивчення окремих матеріалів з історії створення бібліотеки ІА НАНУ (Археологія. — 2008. — № 4) стало відомо, що книги з бібліотеки Ф. Вовка можуть мати на собі автограф власника, рукописні присвяти авторів, редакторів видань або його екслібрис — друкований наклеєний невеличкий аркуш паперу з малюнком. Сюжет його нескладний — у колі зображена голова вовка в окулярах, який схилився над розкритою книгою. Вгорі зазначено «Ex libris», внизу — латинізоване ім'я власника «Th. Vovk». Крім того, майже на всіх книгах зібрання є штамп фіолетового кольору, який по центру має напис «Книгозбірня», по колу — «Музей Антропології та Етнології ім. проф. Хв. Вовка». Тож було вирішено переглядати *de visu* всі розділи фонду вітчизняних видань, детально оглядаючи книги та відбитки, які були видані до 1918 р. включно.

Внаслідок перегляду було виявлено 286 документів, які належали до книжкового зібрання Ф. Вовка, оскільки на них були зафіксовані одна чи кілька ознак, що вказували на належність до колекції, а саме екслібрис, автограф власника колекції, дарчий напис власнику від автора, редактора чи упорядника видання.

До складу книжкового зібрання входили: книги (монографії, збірки наукових праць, довідкові видання), відбитки, навіть статті з газет, оправлені в палітурку в ході подальшого використання.

Обсяг фонду бібліотеки напряду залежав від матеріальних можливостей власника, велике значення мали широкі контакти з колега-

ми, членство в наукових товариствах. Ф. Вовк комплектував свою книгозбірню шляхом купівлі, отримання авторського примірника, обміну з колегами, багато книг отримав як дарунок.

Кожна приватна книгозбірня має специфічний характер, що зумовлено проявом індивідуального зацікавлення власника, родом його діяльності, колом інтелектуальних і фахових інтересів, які визначаються природними схильностями особи, її естетичними смаками, рівнем освіти, впливом суспільно-політичних ідей. В бібліотеці Ф. Вовка представлені видання з тих галузей знань, які входили до кола його інтересів, а найбільший його інтерес становила етнографія. Загалом збірка містила літературу з таких галузей: етнографія — 118 примірників; історія — 52; антропологія — 49; археологія — 27; художня література — 15; культура, наука, освіта — 6; мовознавство — 5; мистецтво — 5; наука про землю — 3; з географії, історіографії та юридичних наук — по 2 примірники; з біологічних наук, статистики — по одному.

За мовним принципом зібрання поділяється наступним чином — з 286 примірників видань російською мовою 267, українською — 19.

За місцем видання найбільша кількість книг із зібрання Ф. Вовка вийшли з друкарень Санкт-Петербурга — 111 примірників, Москви — 46, Києва — 27, а також Варшави, Вологди, Женеви, Іркутська, Казані, Коломиї, Кракова, Львова, Одеси, Пермі, Полтави, Тифліса, Томська, Хабаровська, Харбіна, Харкова, Чернігова, Ярославля, не визначено місце видання у 27 примірниках.

Хронологічні межі видань: 1834—1918 рр.

Власники бібліотек часто підписували книги, залишали помітки на полях сторінок. Тож під час перегляду фонду виявлено певну кількість книг з провенієнціями: екслібрисами, автографами, підписами, дарчими написами багатьох відомих вчених і громадських діячів другої половини XIX — початку XX ст., печатками, штампами.

Автографи, як і екслібриси, наводять дослідників, що вивчають приватні бібліотеки, на встановлення обсягу бібліотек або хоча б на місце їх зберігання у великих книжкових фондах. Серед автографодателів книжкового зібрання Ф. Вовка — історики і археологи, літературознавці і мовознавці, громадські діячі і професори навчальних закладів.

Серед книг зібрання Ф. Вовка трапляються автографи власників у вигляді поміток у тексті, на полях, на чистих аркушах книги. Зміст поміток пов'язаний з реакцією власника на прочи-

таний текст, з уточненням даних про автора книги або з висловлюванням думок з питання, якого торкається зміст книги. Наприклад, книга «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования [Текст]. Т. 4. Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны» наповнена різними за характером помітками, зробленими рукою Ф. Вовка ледве не на кожній сторінці. На сторінках 1 і 9 — зноски, на сторінках 17 і 365 — помітки на полях, на сторінках 500 і 520 — віршовані тексти.

Дослідження книги з дарчими написами дозволяє встановити факт наявності певних взаємин між відомими історичними особистостями, які залишили помітний слід в історії і культурі України. Прізвища авторів дарчих написів можуть становити самостійний інтерес з боку джерелознавства як учасників історичного процесу. Так само, як і тексти дарчих написів, без сумніву, мають важливе джерелознавче значення, тому інтерес до їх вивчення з боку істориків і книгознавців великий.

Дуже багато автографів є дарчим написом. Переважно вони розміщені на обкладинці чи титульному аркуші, здебільшого виражені лаконічно і містять текст з написами «на спомин», «на пам'ять», «в знак» якоїсь події чи співпраці. Звернемо увагу на ще один аспект: дарчі написи Федору Кіндратовичу Вовку на книгах є незаперечним доказом поваги до вченого, визнанням його високого авторитету. Наприклад, напис «*Високоповажному Хведору Кіндратовичу від автора*» (Грушевський Михайло. Виїмки з жерел до історії України-Руси. До половини XI віка [Текст] / М. Грушевський. — У Львові: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1895. — 123 с.); напис на форзаці «*Високошановному Добродію Хв. Вовкові щиропрхильний автор*» (Франко Іван Якович. Твори [Текст]. Добрий заробок і інші оповідання / І.Я. Франко. — Львів: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1902—1903. — Передмова XI с. + 136 с., передмова VIII с. + 159 с., передмова VIII с. + 188 с.); напис на титульному аркуші: «*Veleslovutnemu panu p. F.K. Volkovu na dobruu pamet od Autora*» (Хвойка Викентий Вячеславович. Поля погребений в Среднем Приднепровье (Раскопки В.В. Хвойка в 1899—1900 годах) [Текст] / В.В. Хвойка. — С.-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1901. — 19 с.: рис.).

Серед автографів трапляються цілі листи, вірші, надіслані власнику книги у зв'язку з друку-

ванням, даруванням або пересиланням книжок. До таких належать напис на с. 70 книги Колобова І.В. «Русская свадьба Ополонецкой губ., Пудожского уезда, Корбозерской волости» 1915 р.

Посвящается Федору Кондратьевичу Волкову

*На память в двадцатый бушующий век
Благородные строчки стихами пишу
Благодарность великую вам приношу
Вы как доброй и светлой души человек
Вдохновили меня ваши силы и труд
Вы как солнца лучи, средь весеннего дня
Осветили блуждающий путь для меня
Провели между твердых сверкающих гряд
То словами поэта я песню пою
Примите на память тетрадку мою.*

1. II. 1916 И. Колобов.

Ще за життя Федір Вовк виказував бажання, аби його особисті книги, матеріали і колекції з науковою метою були передані у користування якійсь науковій інституції України, якою й стала Українська академія наук, а саме Музей (згодом Кабінет) антропології та етнології імені професора Хведора Вовка. Тож, можна вважати, що на тепер бібліотека Інституту археології працює над виконанням заповіту Ф. Вовка, намагаючись зібрати книги з його бібліотеки в єдину колекцію.

Виставку відвідали близько 70 осіб: співробітники Інституту археології, Інституту мовознавства, фольклористики і етнології ім. М. Рильського, Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, Національного музею історії України, Музею історії міста Києва, Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Київського університету культури і мистецтв, Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, Національного університету «Києво-Могилянська академія», Українського центру розвитку музейної справи. Результати опитування відвідувачів свідчать, що виставка їм сподобалась, оскільки характеризує особистість Ф. Вовка, а отримана інформація виявилася новою і корисною для них, оскільки містить книги, пов'язані з їхньою науковою діяльністю, про які вони раніше не знали, подає інформацію про книговидання межі XIX—XX ст., про історію бібліотеки Інституту археології. Всі зійшлися на думці, що слід і надалі проводити заходи, які б висвітлювали фонди бібліотеки НАНУ. Представники Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського високо оцінили роботу виставки та висловили подяку за її проведення.

Одержано 05.03.2009

НАШІ АВТОРИ

ВОЙНАРОВСЬКИЙ Віктор Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, співробітник відділу науково-технічної інформації Інституту археології НАН України

КАЛАШНИК Євген Станіславович — студент магістерської програми «Археологія та давня історія України» Національного університету «Києво-Могилянська академія»

КИСЛИЙ Олександр Євгенович — доктор історичних наук, Кримський філіал Інституту археології НАН України

КЛЕЙН Лев Самуїлович — доктор історичних наук, професор Санкт-Петербурзького університету

КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, заступник директора Інституту археології НАН України, завідувач відділу археології ранніх слов'ян

НЕДОПАКО Дмитро Петрович — кандидат технічних наук, старший науковий співробітник відділу наукових фондів Інституту археології НАН України

ОСТРОВЕРХОВ Анатолій Степанович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я ІА НАН України

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології доби енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України

ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України

РУДИЧ Тетяна Олександрівна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України

САМОЛЮК Валерій Олександрович — науковий співробітник відділу археології Нетишинського краєзнавчого музею

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

ТРЕМБІЦЬКИЙ Анатолій Михайлович — кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника «Меджибіж»

ЧЕРНОВОЛ Ірина Володимирівна — провідний бібліограф наукової бібліотеки Інституту археології НАН України

ШИТА Тетяна Миколаївна — лаборант відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АЛЛЮ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БДІКМ	— Білгород-Дністровський історико-краєзнавчий музей
БФ	— Боспорский феномен
ВДИ	— Вестник древней истории
ВУАН	— Всеукраїнська академія наук
ГИМ	— Государственный исторический музей
ГЭ	— Государственный Эрмитаж
ДСПК	— Древности Степного Причерноморья и Крыма
ЗНТШ	— Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка
ИИАТ	— Известия Института археологической технологии
ІМК	— Інститут історії матеріальної культури
МАСП	— Матеріали по археології Северного Причерноморья, Одесса.
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині
МНМ	— Мифы народов мира
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України
НФ ІА НАНУ	— Наукові фонди Інституту археології НАН України
ОАМ	— Одеський археологічний музей
ПЕВ	— Подольские Епархиальные Ведомости
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СГЭ	— Сообщения Государственного Эрмитажа
СМАЭ	— Сборник Музея антропологии и этнографии
ССИА	— Структурно-семиотические исследования в археологии
СЭ	— Советская Этнография
СЭПТ	— Свод этнографических понятий и терминов
ТГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа
ТЗС	— Труды по знаковым системам
ТИЭ	— Труды Института этнографии Академии наук СССР
Труды ГИМ	— Труды Государственного исторического музея
Уч. ЗТУ	— Ученые записки Тартусского университета
Уч. зап. ТГУ	— Ученые записки Томского государственного университета
ЦДАУЛ	— Центральний державний історичний архів України
AJA	— American Journal of Archaeology
Ann. du...CAIHV	— Annales du ... Congres de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre
Annales UMCS	— Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska
AP	— Archeologia Polski
JGS	— Journal of Glass Studies. Corning
JSGT	— Journal of Society of Glass Technology
GT	— Glass Technology
PPS	— Proceeding of Prehistoric Society
WA	— Wiadomości archeologiczne

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ЖУРНАЛУ «АРХЕОЛОГІЯ» за 2009 р.

Від редколегії

ТОЛОЧКО П.П. К 80-летию академика РАН Валентина Лаврентьевича Янина	1	3—6
Вітаємо Гліба Юрійовича Івакіна з почесним званням	3	3—4

Статті

ДЯЧЕНКО О.В., ЧЕРНОВОЛ Д.К. Склад сім'ї населення західнотрипільської культури	3	3—12
ЗУБАР В.М. Склепи з християнським розписом некрополя Херсонеса: питання датування	2	18—23
КАЗАКЕВИЧ Г.М. Про етруссько-італійські та кельтські шоломи у Північному Прочорномор'ї	3	19—25
КИСЛИЙ О.Є. Питання про антропоморфні стели Північного Причорномор'я	4	3—15
КОРОХІНА А.В. До походження бондарихинської культури	3	13—18
КРОПОТОВ В.В. Фібули в костюмі давнього населення Європи	2	5—17
МАЯРЧАК С.П. Літописні Бакота і Пониззя Подністров'я	2	22—33
МОЦЯ О.П. «Руська» термінологія в Київському та Галицько-Волинському літописних зводах	1	7—16
РУДИЧ Т.О. Населення Лівобережної України давньоруської доби за матеріалами антропології ...	4	16—25
РУДИЧ Т.О. Про антропологічний склад населення Середнього Подніпров'я доби пізнього середньо- віччя	1	16—25
СНИТКО І.О. Поховальний обряд населення хори Ольвії IV—III ст. до н. е.	3	25—34

Публікації археологічних матеріалів

БАБЕНКО Л.І. Скіфське поховання V ст. до н. е. поблизу смт Коротич на Харківщині	1	52—61
БОЛТРИК Ю.В., ТРЕЙСТЕР М.Ю., ФІАЛКО О.Є. Імпортний бронзовий посуд із східної могили Бер- дянського кургану	1	40—52
БУНЯТЯН К.П., ФІАЛКО О.Є. Скіфський курган з розмальованим саркофагом	3	55—69
ЗАЛІЗНЯК Л.Л., БЕЛЕНКО М.М. Стоянка Вись ранньої пори верхнього палеоліту на Кіровоградщині ...	3	35—44
КАЛАШНИК Є.С. Про датування пожежі на укріпленнях фортеці XVII — XVIII ст. у с. Білики	4	50—56
КОЗАК Д.Н. Житлово-господарський комплекс рибалок доби раннього залізного віку на Волині	2	54—60
КОЗАК Д.Н., ШИТА Т.М. Матеріали поморсько-кльшової культури на поселенні біля с. Хрінники ...	4	38—49
КРАВЧЕНКО Е.А. Матеріали ранньогальштатського часу поселення Уч-Баш	1	26—40
МОГИЛОВ О.Д., ДІДЕНКО С.В. Скіфський курган біля с. Журавка — пам'ятка перехідного часу у По- тясминні	3	45—55
НОВИЧЕНКОВА Н.Г., НОВИЧЕНКОВА-ЛУКИЧЕВА К.В. Будівельна кераміка з клеймами римської фортеці Харакс	1	61—71
НІКІТЕНКО І.С. Кам'яна сировина Криворіжжя доби бронзи	2	50—54
САМОЛЮК В.О. Нові поховальні пам'ятки городоцько-здовбицької культури	4	26—38
СТРЕЛЬНИК М.О., ХОМЧИК М.А., СОРОКІНА С.А. Гральні кості (II тис. до н. е. — XIV ст. н. е.) з ко- лекції Національного музею історії України	2	34—49

Публікації архівного матеріалу

ДІАНОВА Т.В., КРАСОВСЬКА Н.В. Херсонеський музей очима відвідувачів	1	72—86
---	---	-------

Київські старожитності

ЗАНКІН А.Б. Исторична топографія й геоморфологія стародавнього київського Подолу IX—XVIII ст. (історико-природознавчий аспект)	2	61—74
--	---	-------

До історії стародавнього виробництва

БУЗЯН Г.М., ТЕТЕРЯ Д.А. Тканини з ґрунтового могильника Переяслава Руського	3	92—103
ГОРБАНЕНКО С.А., КОЛОДА В.В., ПАШКЕВИЧ Г.О. Землеробство жителів салтівського селища Коробові Хутори	3	82—92
ГОТУН І.А., КОВАЛЬ О.А., ПЕТРАУСКАС А.В. Експериментальне вивчення бортництва Північною експедицією	1	87—99
КОЛОДА В.В., ПАШКЕВИЧ Г.О., ГОРБАНЕНКО С.А. Землеробство носіїв салтівської культури на Сіверському Дінці	2	84—93
НЕДОПАКО Д.П. Залізні вироби з Рухотина	4	68—75
НІКІТЕНКО І.С. Кам'яна сировина Криворіжжя доби бронзи	2	75—83
ОСТРОВЕРХОВ А.С. Скляні медальйони і деякі питання ідеологічних уявлень населення Надчорномор'я у IV—III ст. до н. е.	3	70—82

Нові відкриття та знахідки

КОЗАК Д.Н. Житлово-господарський комплекс рибалок раннього залізного віку на Волині	2	94—98
---	---	-------

Дискусії

ВІД РЕДАКЦІЇ З приводу «чорної археології», приватних колекціонерів та Кодексу етики (продовження дискусії)	1	100
КЛЕЙН Л.С. Кодекс етики археолога як справа честі країни	1	100—102
МИХАЙЛЕНКО Є.М. Проблема професійної етики у світовій та українській археології	1	102—108

Пам'ять археології

ТРЕМБІЦЬКИЙ А.М. Євфимій Йосипович Сіцинський: життя віддане науці (до 150-річчя від дня народження)	4	76—78
--	---	-------

Рецензії

БЕРЕЗАНСЬКА С.С., БУНЯТЯН К.П. 60 lat archeologii w UMCS. Podsumowanie ostatniego dziesięciolecia. Red. J. Gurba i J. Libera	2	99—103
БЕССОНОВА С.С. Рец.: Е.А. Зинько, А.В. Буйских, А.С. Русяева, Е.А. Савостина, Ю.Н. Стриленко, О. Ягги. Склеп Деметры. Памятники археологии Керченского историко-культурного заповедника	3	104—109
ВОЙНАРОВСЬКИЙ В.М. Рец.: Денис Козак. Венеди	4	79—86
ГУСАКОВ В.В. Новітні друковані дані археологічних досліджень неоліту Центральної Азії	2	109—111
КЛЕЙН Л.С. Перегляд катакомбної спільності (про дискусійну працю С.Ж. Пустовалова)	4	90—103
КЛЕЙН Л.С. Українське освоєння трипілля: енциклопедія-довідник чи пам'ятник?	1	109—116
ПЕТРАУСКАС, ГОРБАНЕНКО С.А. Рец.: Б.С. Строцень. Черняхівська культура Західного Поділля	4	
ХРУШКОВА Л.Г. Рец.: С.Б. Сорочан Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры	2	103—108
ЧОРЕФ М.М. Рец.: В.В. Майко Кырк-Ерский клад городища Чуфут-Кале в юго-западном Крыму	2	101—103

Охорона археологічних пам'яток

ГАВРИЛЮК Н.О. Польові археологічні дослідження в Україні у 2002—2007 рр.	2	112—118
---	---	---------

Хроніка

Вітаємо з 60-річним ювілеєм Сергія Анатолійовича Скорого	4	105—106
Вручення премії ім. П.П. Толочка молодим археологам України	1	117